

ISSN 2637-3068

UNIVERZITET U SARAJEVU

Emancipacija žene u svjetlu *PREGLEDA*

PREGLED: ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA

SUPPLEMENT 1

Sarajevo, 2024.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović
prof. dr. Jasmin Ahić
prof. dr. Izet Bajramović
prof. dr. Merima Čaušević
prof. dr. Elvir Čizmić
prof. dr. Amela Dautbegović
prof. dr. Amir Duranović
prof. dr. Salih Fočo, profesor emeritus
prof. dr. Zinka Grbo
prof. dr. Senadin Lavić
prof. dr. Amer Osmić
doc. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)
prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet Boğaziçi (Turska)
prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)
prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)
prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)
prof. dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)
prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)
prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)
prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Koordinatorica:

prof. dr. Tamara Karača-Beljak

Istraživačica:

dr. sc. Merima Omeragić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Lektura:

mr. sc. Aida Kršo

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. O. O. Fojnica

Tekstovi su reprint radova koji su ranije objavljeni u *Pregledu*, a na temu „ženskog pitanja“.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 2637-3068

UNIVERSITY OF SARAJEVO

**The Emancipation of Women
from the *PREGLED*'s Perspective**

PREGLED: PERIODICAL FOR SOCIAL ISSUES

SUPPLEMENT 1

Sarajevo, 2024

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Rifat Škrijelj, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo, professor emeritus

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Ass. Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydın Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Coordinator:

Prof. Dr. Tamara Karača-Beljak

Researcher:

Dr. Sc. Merima Omeragić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Proofreading:

Mr. Sc. Aida Kršo

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

These articles are reprints of previously published texts in *Pregled*, with the focus on "women's issues".

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Uvod / Editorial

Dr. sc. Merima Omeragić: Emancipacija žene u svjetlu *PREGLEDA* / The Emancipation of Women from the *PREGLED*'s Perspective 1

Članci / Articles

Maša Živanović: Pogled na istorijski razvoj feminizma / A Historical Perspective on Feminism 19

Jovanka Šiljak: 'Ženski Savez' i 'Ženska Zajednica' / 'Women's Alliance' and 'Women's Association' 23

Iva Despić: Zadaće savremene žene / The Challenges of Contemporary Women 27

S.[miljana] K.[ršić]: Žene i demokratija: Povodom današnjih mitinga Ženskog Pokreta / Women and Democracy: In the Wake of Recent Women's Movement Protests 31

Ksenija Atanasijević: Rasmatranje o vaspitanju žena / Reflections on the Education of Women 33

Milka Čaldarović: Pitanje društvenog položaja žene kod nas / The Question of Women's Social Status in Our Society 41

Zlata Grebo: Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo / Equality of Women – A part of the Struggle for Socialist society 63

Franjo Kožul: Jedan pristup istraživanju položaja žene u Bosni i Hercegovini / An Approach to Researching the Position of Women in Bosnia and Herzegovina 77

Sana Salahović: Položaj žene u savremenom svijetu: Poslije Svjetske konferencije Međunarodne godine žene / The Position of Women in Contemporary Society: After the World Conference of the International Women's Year 87

Nada Ler-Sofronić: Ka istini o ženi - o porijeklu degradacije žena - / Towards the Truth about Women - The Origin of Female Degradation - 99

Razija Lagumdžija: Poetske dominante književnih djela iskazane ženskim likovima / Poetic Dominance in Literary Works Featuring Female Characters 117

Nevenka Petrić: O aktuelnim pitanjima društvenog položaja žene / On Current Issues Concerning Women's Social Status 131

PREGLED: časopis za društvena pitanja / PREGLED: Periodical for Social Issues

God. 4, Supplement 1 (2024)

Emancipacija žene u svjetlu PREGLEDA / The Emancipation of Women from the PREGLED's Perspective

Uvod / Editorial

PREGLED: časopis za društvena pitanja / PREGLED: Periodical for Social Issues

God. 4, Supplement 1 (2024)

Emancipacija žene u svjetlu *PREGLEDA* / The Emancipation of Women from the *PREGLED*'s Perspective

EMANCIPACIJA ŽENE U SVJETLU PREGLEDA

Ako žena ima pravo da se popne na gubilište,
mora imati pravo i da se popne na govornicu

Olympe de Gouges, *Deklaracija o pravima žene i građanke*
[Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne], 1791

Žena visokoga duha ima kroz cijelu istoriju čovječanstva, i pored najnepogodnijih
prilika za njihovo stvaranje

Dr. Ksenija Atanasijević, *Rasmatranje o vaspitanju žena*, 1935

*

Tekst koji imate pred sobom neće predstavljati prigodničarski uvod, s obzirom na to da je tema kojoj je posvećen ovaj posebni broj *Pregleda: časopisa za društvena pitanja* imanentnim značenjem nadilazi svaku vrstu pojednostavljivanja i akulturacije. Tematski broj časopisa u vašim rukama predstavlja otkriće znamenitog puta *Emancipacije žene u svjetlu Pregleda*. Navedeno se otkriva ne samo u simbolici pojedinačnih riječi, već i u izazovu predstavljanja nalazišta o ženskom govoru, radu i znanjima nastalim na stjecištima bosanskohercegovačke, južnoslavenske i evropske povijesti.

*

Nimalo slučajno, u zaglavlju sam istakla, reklo bi se, mračni citat Olympe de Gouges, koji bez obzira na datiranje u savremenom kontekstu ukazuje na složenu globalnu društvenu poziciju žena. Pomno rekonstruišući povijest spolova na evropskom tlu koji predstavljaju i naše naslijeđe, u vodeće impulse ženskog oglašavanja istakla bih nastojanja filozofkinje Mary Wollstonecraft (1792) u dokazivanju potrebe za postizanjem ravnopravnosti žena sa muškarcima, te sposobnosti žena da učestvuju u javnim raspravama. U jednom od najstarijih zapisa Christine de Pizan (1405) osvještava stepen zaraženosti cjelokupnog znanja mržnjom prema ženskom spolu – opisujući ništa drugo do mizoginiju. Poniranje u povijest ženskog statusa, kao i odnosa među spolovima treba biti zasnovano na intersekcijskim ispitivanjima međusobne uslovljenosti arhetipova, stereotipa, i uopšte obrazaca o ženama u mitologiji,

umjetnosti, psihologiji, sociologiji, historiji i filozofiji. Zajednički nazivnik svih navedenih polja je sadržan u činjenici da su pomenuti narativi proizvedeni na temelju ženske šutnje. U tom smislu, Dubravka Ugrešić u tekstu *Žene Europe* (2015) utvrđuje kontinuitet „Telemahovog zakona“ referirajući se na poznati književni motiv iz epa Odiseje, koji tretira odnos mladića i njegove majke Penelope. Na taj način ponavljanje zakonitosti koje određuju odnos među spolovima i njihov status, pod navedenim fenomenom se tumači kao drevni obrazac izostanka žene s javne, intelektualne, kreativne, političke i medijske scene.

Snazi i interesu obrazaca svjedoči cjelokupni filozofsko-univerzalni ustroj mišljenja, kojim smo učeni da se ponosimo, a koji vjekovima profitira od ženske šutnje.

Na beskrajno zanimljivom primjeru historičarka Mary Beard (2015) legendom o Fluviji koja ukosnicom probija jezik mrtvog Cicerona, izaziva remećenje univerzalne ideologije javnog govora čiji simbol jeste slika muškog jezika. I heroina Fluvia i historičarka Mary upozoravaju na zamke ženske šutnje. Inspirisana Beardovom, Ugrešić (2015) se pita koliko bi bilo potrebno simboličkih ukosnica da bi se iskorijenila globalna praksa ženske šutnje, ali i da bi se osigurala prohodnost ženskih glasova.

U svrhu opisivanja uvijek aktuelnog konteksta življenja žena, navela bih sljedeće. Uzmimo za primjer jedan testni susret čitateljice sa amsterdamskim prodavcem knjiga. Njegov odgovor na potragu za knjigom pod naslovom *Mizoginija* završava nestrpljivim (čitajte: nesvjesnim znanjem) odbijanjem da potraži knjigu na i više nego sadržajnim policima. Ako zamislimo na trenutak da je to naše iskustvo – da li se osjećamo obeshrabrenima i razočaranima? Zašto nemamo senzibiliteta da registrujemo mizoginiju u svakodnevnim situacijama kada recimo, prekinu naš govor, ili nam obezvrijede i otuđe rad, ili zatraže da se smiješimo? Gdje nam je solidarnost sa svakom radnicom i socijalno i na svaki način ugroženom ženom? Kako lično doprinosimo ponavljanjima *starog iskustva promašene intervencije* u međuženskim odnosima?

Nasuprot argumentima o povijesnim pomacima u sferi ženskih prava, u odnosu na opstanak opisanog obrasca, povijest i politike zakinitosti žena treba doslovno analizirati u svakoj situaciji, pri tome promišljajući kontekst u kojem svaka žena živi i radi trpeći zakonitosti ovog društva.

*

U istraživačkoj dilemi zbog sporog i osporenog napretka ženama, hrabrost iznova nalazim u istorijskim pomacima. Ne tako davno, početkom 20. vijeka, kako piše Virginia Woolf ženama je bez saglasnosti i potpisa rektora ili svećenika onemogućavan pristup univerzitetskim bibliotekama. Stoga, samim postojanjem jedne takve bilješke i cijele knjige *Sopstvena soba* (1929) je pokrenuto pitanje oko ženskog prava na obrazovanje, sticanje i stvaranje znanja. Istovremeno, u autoricinom fokusu je problem revizije istorije za koju navodi da bi je trebalo ponovno napisati jer je postojeća naprosto nedovoljna. Istoriji nedostaje žena koju jedva da pominje.

U težnji da osujetim telemahovsku zakonitost i reakcije usmjerene na feminističke izazove u vidu pojedinačnih discipliniranja, ali i zatvorenih institucionalnih diktata u proučavanju istorije, te posebno akademskih asimilacija žena, usudila sam se da promatram povijest znanja iz druge ili nepriviligirane perspektive. U prvom redu moj postupak označava odbacivanje nesmotrenog, vrlo tradicionalnog aksioma koji propagira da u našoj povijesti nisu zabilježeni intelektualni naponi žena na postizanju ravnopravnosti. Prihvatila sam se inoviranog čitanja koje me je smjestilo tačno na mjesto koje Karen Offen u znamenitoj studiji *Evropski feminizmi 1700–1950* (2000) naziva olujnim središtem polemike. Burna istorija feminističkih izazova Evropi u svom intersekcijskom i transdisciplinarnom karakteru, kako dalje usmjerava Offen, najbolje se otkriva kroz istraživanje istorije štampe, knjiga i drugih medija. Istraživački fokus stavljam na osjetljivi zadatak intervencije u normu obezbjeđujući objašnjenja skrivene tradicije žena unutar časopisne produkcije *Pregleda*.

Ali da se još jednom vratim na promišljanja povijesti Virginie Woolf, naime ova spisateljica se usredsređuje na kreiranje lika Shakespeareove sestre – Judith, koja figurira u vidu modela koji prikazuje razvoj ženskog talenta u okolnostima pružene prilike. Generirajući pristupe istraživanju s uporištem u feminističkom izazovu, smještena u ulogu istraživačice i za vrijeme terenskog rada koji je podrazumijevao listanje hiljada stranica, pregršti rasutih brojeva, mahom neraskoričenih godišta *Pregleda* u rasponu od 1910–1991 godine, uočila sam da su tekstove u ovom časopisu objavljivali najčešće vodeći intelektualci i pisci poput našeg nobelovca i počasnog doktora nauka Univerziteta u Sarajevu – Ive Andrića.

Premda dirnuta tim konkretnim podatkom i plejadom saradničkih imena u *Pregledu*, s naučnom žeđi otkrivala sam *Andrićeve sestre*, pamtila i pisala njihova imena, sakupljala, skenirala i kopirala njihove tekstove, osluškivala glasove, skidala prašinu zaborava sa njihove snage da se zauzmu u

ostvarivanju ciljeva povezanih sa unapređenjem sopstvene pozicije. Promišljala sam sadržaj i značenje njihovih rečenica i njihovu polemičku hrabrost. U pronađenom materijalu sam nastojala da afirmiram i ponovo učinim dostupnim javnosti jedan novotkriveni mali, ali značajan arhiv znanja o ženama i časopisnim politikama feminizma.

*

Periodička produkcija je ogledalo kulturne i političke djelatnosti svake zajednice. Riječima Stanisalave Barać (2015) periodika zauzima jedan od najpovlašćenijih prostora javnog diskursa jer se u časopisima proizvode, prenose i etabliraju diskursi. Na zalogu takve kulturološke prednosti izučavam i aktueliziram uticaj *Pregleda* na stvaranje, širenje i uspostavljanje feminističkog, tzv. kontrajavnog diskursa koji u središtu pažnje ima emancipaciju žene. Sagledavajući uticaj smjene društvenih poredaka na određenje kulturnih koordinata i učešće, kao i razmjenu diskursa unutar uredničkih politika koje su se neminovno mijenjale kroz vrijeme, dolazim do zaključka da je ovaj časopis u različitim periodima između 1910–1991, opravdavao centralni i državni intelektualni značaj. Na temelju pročitanih stranica *Pregleda*, niza članaka i autorica i ponekog autora svjedočim uspostavljanju diskursa za progres žene.

Profeminilni i napose, feministički diskurs se je mogao začeti u *Pregledu*, s obzirom na to da je časopis kozmopolitskim duhom i karakterom u godinama između 1910–1991 njegovao zavidne koncepte, pružao relevantne sadržaje i ključne teme s konačnim ciljem osavremenjivanja bosanskohercegovačkog društva. Također, i diskurs emancipacije žene bio je određen pitanjima njene ravnopravnosti, prava glasa, prava na plaćeni rad, zdravstvenu zaštitu, odnosno usredsređen na probleme opismenjavanja, obrazovanja i učešća u antifašističkoj borbi i izgradnju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Urbani stil kojim je odisao časopis formirao se je i odvažnim kreiranjem vizuelnih rješenja, npr. atraktivnih naslovnih strana pojedinačnih brojeva, različitih formata ili kvalitete likovnih priloga i promocije naše umjetničke scene. U svakom pomenutom segmentu žene su imale značajnog udjela.

Iz bogatstva materijala u koji bih mogla ubrojiti preko stotinu različitih jedinica i priloga vezanih za opis različitih iskustava žena, vodeći se idejom stvaranja ovog posebnog broja izdvojila sam dvanaest reprezentativnih tekstova koji u obje ravni, kako u vremenskoj, tako i u političkoj zaokružuju emancipacijski put žene uklesan na stranicama *Pregleda*.

*

U kreativnom ambijentu časopisa 1927. koju bih argumentirano mogla imenovati godinom žene – pojavljuju se prvi tekstovi autorica koji ne samo da sadrže čak i u naslovu riječ *feminizam*, nego donose ozbiljna razmatranja pojma, kao i suštinsko razumijevanje pozicije žene u tadašnjem društvu.

Stoga, moj izbor iz *Pregleda* otvara članak „Pogled na istorijski razvoj feminizma“ (1927) koji potpisuje dr. Maša Živanović [Maria Skopszyński] (1890–1960). Svestrana intelektualka Živanović koja je bila jedna od centralnih ličnosti bosanskohercegovačkog pokreta žena između dva svjetska rata – bila je pionirka zdravstvene njege djece i majki, predavačica iz oblasti zdravstva, liderka *Ženskog pokreta* u Sarajevu, autorica brojnih članaka na temu ženskih pitanja, učesnica na međunarodnim konferencijama Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa i Male ženske antante, te u kasnijem periodu zapažena članica Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a). Pokazujući zavidnu raskoš znanja, Živanović polazi od zadatka detabuiziranja feminizma, suprotstavljajući probleme pogrešnog shvatanja matrijarhata i zakon pretenzije na imovinu unutar kojeg društvo i porodica postaju muškarčevi ekonomski resursi. S obzirom na to da se u sakupljalačkom poretku uspostavlja princip civilizacije, u članku se nadalje definira ženska uloga kroz različite istorijske periode. Gradeći članak od feminizacije žene kroz primarnu ekonomiju, preko starogrčke filozofije i osujećenosti aktivnosti rimskih žena, te opisivanja teškog stanja žene koje je nastupilo sa razvitkom kršćanstva, Živanović se referira na srednji vijek u kome se prvi put kristalizira cilj postizanja duha muškarca. Tekst „Pogled na istorijski razvoj feminizma“ poentira akcentiranjem Christine de Pizan i Mary Astell i njihovog feminističkog rada, opisivanjem razlika između engleskog i francuskog društva, i s druge strane nefeminističkog uticaja francuskih žena koje su u 17. i 18. vijeku iz sjene djelovale u svom društvu. Iznošenjem navedenih razlika Maša Živanović podtekstualno uvodi i svijest o klasnoj perspektivi nagovještavajući prednost težnje za obrazovanjem nad blagodetima imućnog života.

Jovanka Joka Šiljak (1883–1962) intelektualka, poznata jugoslavenska aktivistkinja za mir i glasnogovornica saveza između humanizma i feminizma, saradnica časopisa za žene kao što su *Žena danas*, *Ženski pokret* i *Dulistan*, napisala je nekoliko zapaženih članaka za *Pregled*. U „Ženskom Savezu“ i ‘Ženskoj Zajednici’“ (1927) Šiljak se hvata u koštac sa velikom temom društvene senzibilizacije dva pravca ženskog rada u Bosni dodajući kako sadrže potencijal da koriste društvenoj zajednici i poboljšanju ženskog položaja. U ovom članku se vješto razmatra sudar struja u ženskim organizacijama, a između tradicionalnog poimanja rada i revolucionarnijih

tokova progresivnih udruženja koje su zastupale mlade žene. Koristeći duhovit prikaz, Šiljak je taj društveno značajan događaj imenovala borbom unuka sa babama, uvidjevši da je generacija majki izostala iz aktivizma jer je podnijela teret Prvog svjetskog rata, smještajući sebe u srednju struju i generaciju koja je nastojala da sačuva narodnu tradiciju, ali ujedno i da se povede jača borba za ženska prava. Paralelno s tim strujama, u pokretu tinjala su i dva ideološka usmjerenja plemensko-šovinističko i jugoslavensko. Zabune pokretu su, kako procjenjuje autorica donijela i preuranjena formiranja Feminističke alijanse, Male ženske antante i Internacionalnog ženskog saveza, premda su sva težila ostvarenju ženskog prava glasa i političkim pravima. U tom smislu ocjenjeni su i zadaci Narodne ženske zajednice (krovne organizacije ženskih društava u državi, osnovane 1926.) da priprema teren za ženski politički i svaki oblik kritičkog javnog, te humanitarnog rada. Premda, Šiljak u feminističkom tonu izriče ideje o pokretačkoj snazi i mogućnosti žena, mirovnim principima, kao i potrebi da emancipacije dotakne sve dijelove zemlje, pa potom preko granica i u razmjeni iskustva, bitno je bar u fusnoti staviti ogradu od autoricinih stavova o rasizmu.

Poznata kiparica Iva (Simonović) Despić (1891–1961), podržavateljica ženskog pokreta, u jednom periodu života i savjetnica za kiparstvo jugoslavenske kraljice Marije Karađorđević, žena koja je živjela od svog rada u periodu između dva svjetska rata, a koja je nakon uspostavljanja Socijalističke Jugoslavije bila deprivilegirana upravo zbog tog iskustva, bila je i autorica. Za razliku od svog najpoznatijeg djela *Sputana* za koji kritičari ističu da je autoportret koji ukazuje na ograničenost umjetnice patrijarhalnom muževom porodicom, od koje je izdejstvovala atelje za rad, u godini samostalne beogradske izložbe, u *Pregledu* objavila je „Zadaće savremene žene“ (1927). Kako naziv članka asocira, Despić identificira trenutak za aktivizam, usmjeren na izmjenu mučnog položaja žene. U vaspitanju, kome je pripadala vodeća emancipativna uloga u duhu tog vremena, autorica je našla polje transformativnu politiku koja može iznjedriti moralno uzdignuće društva. Posredstvom vaspitanja, mišljenja je Despić, žene će načiniti ljude koji neće sa prezirom gledati na žene.

Pod incijalima S. K., kao što istorijska rekonstrukcija pokazuje tekst „Žene i demokratija: Povodom današnjih mitinga Ženskog Pokreta“ (1927) napisala je dr. Smiljana Kršić, porijeklom Čehinja imena Františka Fanda Kovařovićova, bila je bosanskohercegovačka aktivistkinja u borbi za ženska prava, predavačica i prevoditeljica impozantnog opusa sa češkog i engleskog jezika, kao i generalna sekretarica Univerziteta u Sarajevu (prva i jedina žena na poziciji 1949/50–1963/64). U ovom kratkom saopćenju autorica polazi od principa demokratije koji u omogućava jednakost žena u polju prava glasa i

ulaska u parlament, da bi nastavila sa kritikom Parlamenta Kraljevine Jugoslavije zbog sporosti sa procesima priznavanja žene i potrebe za njenim uticajem u javnom životu. Kao argumente stavu, Kršić navodi da se ženi mora dati potpuno pravo da bude slobodna, da razvije svoje sposobnosti i da ženskim vrijednostima utiče na moralni i socijalni razvoj porodice i društva, odnosno da svojim duhom da konstruktivan doprinos društvu. Ovaj autoricin zahtjev raste ka političkom vaspitanju žena i njihovom direktnom uticaju u političkom životu. U članku se etablira moderna intelektualka, sposobna da donese veliku korist kulturi i napretku čovječanstva. Kao fusnotu na članak Smiljane Kršić stavljam otklon prema upotrebljenoj sintagmi hipertrofija partizanstva. Naime, tu misao povezujem sa shvatanjima autorice u periodu pisanja i objavljivanja rada, kao i u odnosu na činjenicu da je kroz *Ženski pokret*, čija je ona bila istaknuta figura i jedna od liderki, već početkom 30-ih godina 20. vijeka djelovala i širila ciljeve zabranjena Komunistička partija, s čime je profitirao ženski pokret oplemenjujući svoj rad antifašističkim idejama. Također, njen suprug dr Jovan Kršić književni kritičar i jedan od urednika *Pregleda*, izniman humanista i profesor, ubijen je u danima okupacije Sarajeva od strane ustaša 1941. godine.

Kada bih pokušala opisati pojavu dr. Ksenije Atanasijević (1894–1981) u povijesti, počela bih od podatka koji pokazuje da se radi o jednoj od najvećih filozofkinja svih vremena na našim prostorima i iznimno cijenjenoj i prevođenoj autorici u svijetu. Ova angažovana intelektualka, feministkinja, pacifistkinja i antifašistkinja bila je prva žena koja je doktorirala (1922) i predavala na beogradskom univerzitetu. Uslijed mučnih iskustava mizoginije, seksizma, napada javnosti, te spletke kolega i uprave, Atanasijević je otjerana sa Univerziteta. Njena naučna i aktivistička borba za ravnopravnost žena, prožeta je etikom i filozofijom slobode, dok inspirativnom biografijom kao pretkinja i naučna savremenica uvijek inspiriše žene na rad. Bila je i potpredsjednica i istaknuta aktivistica beogradskog *Ženskog pokreta* i članica feminističkih organizacija Male ženske antante i Komisije za mir Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa. Autorica je niza knjiga i preko četiri stotine radova, od kojih je značajan dio objavljen u stručnim časopisima, dnevnoj štampi i periodici za žene. U časopisu *Pregled* Atanasijević je u dva navrata objavila članke, od kojih u moj izbor ulazi rad koji reprezentira teorijske osnove feminizma, naslovljen „Rasmatranje o vaspitanju žena“ (1935). Kao preteča intersekcionalog pristupa, u ovom članku Atanasijević polaže nade u vaspitanje koje sagledava iz različitih perspektiva ističući značaj tog društvenog zadatka i svrhu da stvaralački unapređuje i u intelektualnom i etičkom smislu bogati unutrašnjost vaspitanika u složenim okolnostima svijeta. U toku razvitka teorijske nauke o vaspitanju, kako navodi autorica postoje dva mjerila po kojima se muška djeca vaspitaju za samostalan život,

dok se ženska vaspitaju u duhu da postanu što potčinjenije muškarcima, to jest u svrhu udaje i odgajanja potomstva. Žena se onesposobljava i obeshrabruje vaspitanjem. Kao argument opisuje se mizogino odbijanje moralnog principa da je i žena ljudsko biće, što je utemeljeno na kritici ideja filozofa, pedagoga i pisaca koji su propisivali norme za njihovo obrazovanje. U neravnopravnosti Atanasijević nalazi figuru zaštitničkog muškarca i obrasca ponašanja prema ženi kao vlastitoj svojini, kao i tiransku zavisnost od muškaraca. Stoga, ovim člankom se žena poziva da ostvari težnju za slobodom, da izađe iz degradirane pozicije, kao i da pruži otpor štetnom uticaju društva na način da će i sama postati korisna jedinka društva i usmjeriti se na izgradnju izvankućnog života. Autorica iz feminizma crpi stavove koje vaspitanjem treba aktivirati. Borba za nezavisnost moderne žene bi doprinijela postojanju etički ispravnih žena i muškaraca. U konačnici Kesnija Atanasijević poziva žene na samoosvještenje, afirmaciju vrijednosti i socijalnu osposobljenost.

Kao jedna od najistaknutijih predstavnica ženskog pokreta nakon Drugog svjetskog rata, Milka Čaldarović je u sklopu plana na prosvjetnom emancipiranju Antifašističkog fronta žena, imenovana za rukovoditeljicu Prosvjetne sekcije Glavnog odbora Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine (1945). Nakon političkog ukidanja AFŽ-a, koje je opravdavano diskutabilnim drugačijim potrebama žena, osnovan je Savez ženskih društava BiH 1954. za čiju predsjednicu je izabrana Milka Čaldarović. Kao vatrena zagovornica ženskih prava u različitim oblastima od porodične sfere, javnog i društvenog života, te aktivizma uopće, autorica se oglasila i člankom „Pitanje društvenog položaja žene kod nas“ (1958) koji je objavljen u časopisu *Pregled*. Tačka gledišta s koje piše Čaldarović deferminisana je premisom o uzajamnosti razvitka društva i položaja žene. Stoga, u kontekstu praksi u Jugoslaviji, autorica ističe perspektivne zakonske okvire i nužnost socijalističkog preobražaja kako bi u budućnosti moglo doći do pune ravnopravnosti žene. U okviru zadatka da ukaže na karakteristike borbe za ravnopravnost žena, u članku se polazi od nepostojanja kontinuiteta u organizovanom i svjesnom radu, reakcionih stavova koje je nužno mijenjati, izostanka moralne političke podrške radu ženskih organizacija, ali i nedostatka programa ženskih organizacija koji će biti zasnovani na naučnoj analizi. Nadalje, kao pokazatelje u analizi postizanja ženske ravnopravnosti Čaldarović uzima parametre i predstavlja statističke nalaze iz oblasti zaposlenosti žena, učešća u radničkim savjetima, organima upravljanja seljačkih zadruga i na mjestima narodnih poslanika, privređivanja u porodici i institucija koje pomažu zaposlenim ženama, te u domeni nepismenosti. U odnosu na nepovoljne cifre, teret društva koje stavlja na ženu opterećenje porodicom, uslijed moralnih shvatanja i zaostalih praksi, autorica ističe potrebu naučne analize braka i porodice. Sumirajući probleme koji

onemogućavaju unapređenje društvenog položaja žene, Čaldarović definira zadatak da se sprovede obezbjeđenje materijalnih uslova za učešće žene u proizvodnji i javnom životu i donošenje zakonskih propisa koji bi riješili neriješena pitanja položaja žene u društvu.

U posebnom izboru *Pregleda* sa radom „Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo“ (1969) zastupljena je Zlata Grebo (1922–2019). Njena biografija sadrži podatke o učešću u antifašističkoj borbi i ogranku AFŽ-a u Mostaru, sticanju doktorata u Beogradu, te izborima u akademska i rukovodeća (prva dekanesa Fakulteta političkih nauka i članica Savjeta Univerziteta) zvanja na Univerzitetu Sarajevu. Kao članica delegacije žena Jugoslavije, Grebo je učestvovala na Svjetskom kongresu žena u Helsinkiju (1969). Zlata Grebo je bila nagrađivana naučnica (nagrada Veselin Masleša u oblasti društvenih nauka) i aktivistkinja za emancipaciju žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Autorica je knjige „Želje i strahovanja jugoslovenske žene“ (1965). Pored vrijednosti članka, u prvi plan ističem činjenicu da je nastao na račun referata koji je autorica izlagala na akademiji povodom 8. marta i 50 godišnjice SKJ organizovao Univerzitet u Sarajevu i Republička konferencija za društvenu aktivnost žena 1969. godine. Također, podvlačim da ovaj zapis predstavlja opis položaja žene i zahtjev za njenim oslobođenjem u društvenom sistemu na razmeđima kapitalizma i socijalizma. Svoje izlaganje Grebo počinje sa navođenjem da uprkos postojanju jednakosti, primjetna je razlika između žena i muškaraca. Dajući klasni aspekt radu, na temelju povezanosti radničkog i ženskog pokreta, iznosi se stav o koristi materijalističkog shvatanja istorije u tumačenju značenja i razvitka ženskog pitanja. U tom kontekstu, analiziran je ženski pokret u Bosni od svojih početaka i uporišta u svijesti protesta radnica, organizacije prvog obilježavanja 8. marta, i između ostalog osnivanja Sekretarijata žena, dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast i doprinosa žene antifašističkoj revoluciji kojeg autorica izražava statistički. Nadasve, u osnivanju Antifašističkog fronta žena Grebo identificira sudbonosnost izgrađivanja društva jednakosti. Stoga, u odnosu borbe i ženskih prava, autorica iznosi hipotezu da je žena osim sa neprijateljem, ratovala i sa tradicijom. Slijedeći hronološku nit povijesnih događaja, u članku se potom razmatraju faktori koji bi u samoupravnom procesu mogli predstaviti reformu koja bi vodila ka društveno-ekonomskom oslobođenju žene. Među brojnim faktorima posebno se precizira ideja uspostavljanja reda u društvenoj proizvodnji i porodici, kao i preuzimanje subjekta od strane žene koja se uključuje u obrazovanje i društveni rad – što postaje osnovna poluga za izmjenu njene uloge i položaja u jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom društvu. Grebo upozorava da ni učešće žene u društvenim procesima nije recipročno njenim ulogama u samoupravnim organima i tijelima.

Specifičan ekskurs istraživanju, ali istovremeno i postupku odabira tekstova za posebno izdanje *Pregleda* predstavlja tekst univerzitetskog profesora dr. Franje Kožula (1928-2004) „Jedan pristup istraživanju položaja žene u Bosni i Hercegovini“ (1973). Napominjem da je objavljivanje ovog članka u sprezi sa istraživanjem koje je autor proveo i objavio u studiji „Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini“ (1973). Naime, u članku se opisuje pristup istraživanju u studiji. Proučavanje sakupljenog materijala je već u početku pokazalo i potkrijepilo postojanje, male ali značajne paradigme da se je s problemom emancipacije žene bavio određeni broj autora, dakle muškaraca. U kozmopolitskom ambijentu *Pregleda*, kao i unutar naprednih struja socijalističkog intelektualnog svijeta i u Bosni, kao i deemancipacijskih procesa mogao desiti izazov svijesti muškaraca o temi ženske emancipacije. Istraživački pristup koji opisuje Kožul u članku kada je u pitanju pozicija žene smješten je u polje klasnog pitanja i marksističke teorijske literature Karla Marxxsa, Friedricha Engelsa, Augusta Babela i Vladimira Lenina, sumirane u zajedničkom nazivniku – klasnom porobljavanju žene. Opisujući kontekst, Kožul posebno ističe da našem znanju manjka naučnih radova i istraživanja koja neće biti preokupirana samo socijalnim statusom žene u porodici, odnosno činjenice da se i u određenja radnog statusa žene ne podvode pod pomoć. Autor predlaže konstrukciju istraživanja zasnovanu na socijalnom definiranju pojma žena, prikupljanju izvora socijalističke teorijske misli i analizi podataka do kojih dovodi istraživanje, te odabira uzorka kategorije zaposlenih žena i dijelom domaćica iz urbanih sredina. Za potrebe istraživanja predstavljenog u Kožulovom članku uzeti su faktori produkcionog odnosa, tradicije, porodice, stepena zaposlenosti, stepena obrazovanja ženskog stanovništva, ali i posebno novine istorije i vremena u svrhu dopune cjelokupne slike o životu žene. Nakon što su završene primarne istraživačke aktivnosti, postavljena je glavna hipoteza: proces ravnopravnosti žene, njena emancipacija i samoupravna afirmacija su u stanju zastoja i stagnacije. Istovremeno, u članku se iskazuje briga nad demancipacijskim praksama koje mogu odnijeti revolucijom izborna prava žene. Autor argumentira tezu na način da opisuje različite aspekte koji vode u slabljenje procesa emancipacije, od kojih ističe sljedeće: promjene na tržištu koje ugrožavaju ženu radnicu i majku uslijed kojih one apstiniraju u javnom životu, potom uticaj masovnih medija i buržoaskog morala na biologizaciju žene, zatim umnožavanje socijalnih i porodičnih funkcija žene, te na kraju uticaj tradicije na bosanskohercegovačku ženu (bitan razlog zastoja emancipacije naše žene), uspostava robnonovčanog načina mišljenja i optrećenje žena poslovima, nejednakim obrazovanjem i javnim ulogama. Navedeni procesi utiču na stvaranje neravnopravnog položaja žene. Ne bih se složila sa odbacivanjima sufražetskih napora pretkinja, kao što to u članku čini Kožul, ali u odnosu na teren suptilne diskriminacije presudna je potreba za novim instrumentima

borbe. Ovim člankom su prezentovane najbitnije socijalne prakse koje su determinirale poziciju bosanskohercegovačke žene u samoupravnom društvu. Na kraju Franjo Kožul upućuje na čitanje cjelovite studije u kojoj su zastupljeni podaci istraživanja.

Mlađa sestra Zlate Grebo, novinarka i javna radnica Sana Salahović (1926–1986) autorica je članka „Položaj žene u savremenom svijetu: Poslije Svjetske konferencije Međunarodne godine žene“ (1976) objavljenog u *Pregledu*. Iako je bila zapažena učesnica Narodnooslobodilačke borbe i jedna od najmlađih dobitnica Partizanske spomenice (1941) koja je dodjeljivana prvoborcima i prvoborkinjama Narodnooslobodilačkog pokreta. Nakon obrazovanja u Beogradu, obnaša niz političkih funkcija i postaje rukovoditeljica Radničkog univerziteta u Mostaru, te se angažira na obrazovnim aktivnostima i pri organizaciji kulturnih dešavanja. Također, bila je preokupirana i pitanjem društvenog položaja žene u Bosni i Hercegovini i Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Iz biografije Sane Salahović kao ključni događaj potrebno je navesti da je ona predstavljala zemlju na Prvoj svjetskoj konferenciji o ženama koja je 1975. godine održana u Mexico Cityju (Mexico). Upravo na to specifično iskustvo autorica se osvrće u navedenom tekstu. Organizovanje pomenute Konferencije pobudila je potreba za internacionalizacijom interesa za društvenu situaciju žene i procesa za žensku punu emancipaciju, primjene dokumenata OUN-a (Organizacije Ujedinjenih naroda), analiza specifičnosti pozicije žena, te ostvarenju mogućnosti da i žene odlučuju i učestvuju u razvoju svoje zemlje i međunarodne zajednice. Konkretno, tema razvoja i integracije žene u procese OUN-a bila je vodeća tema Konferencije. U radu Salahović prezentira ciljeve Međunarodne godine žena, planove i projekcije, te statističke podatke vezane za svjetsku žensku populaciju. Na Konferenciji su usvojeni dokumenti Deklaracija iz Meksika 1975. o ravnopravnosti žena i njihovom doprinosu razvoju i miru, Svjetski plan akcije i trideset i četiri rezolucije. Svoj članak autorica zaključuje na način da u održavanju Konferencije vidi pokretanje progresivnih snaga žena na globalnom nivou i stvaranja puteva za razrješenje problema s ciljem stvaranja humanije i jednakije pozicije žene.

Vjerovatno najpoznatija od autorica koje su zastupljene u ovom izboru časopisa *Pregled*, Nada Ler-Sofronić (1941–2020) bila je jedna od prvih autorica koje su se bavile feminističkim istraživanjima na našem jeziku. Bila je i profesorica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu i predavačica na ženskim studijama u regiji. Doktorirala je u Beogradu i pokrenula i suučestvovala u organizaciji velikog drugotalasnog feminističkog skupa *Drug-ca* (1978). Kapitalno djelo nastalo tragom disertacije „Neofeminizam i socijalistička alternativa“ objavila je 1985. godine. Sa člankom „Ka istini o

ženi - o porijeklu degradacije žena –“ (1977), Ler-Sofronić je u središte pažnje stavila traganje za istinom o ženi u svjetlu fundamentalnih pitanja o svijetu. Takva istina je zasnovana na tragediji podjele svijeta, to jest podjarnjivanja žena. U principima prirodne podjele rada i biološke podjele na temelju spolova, autorica je našla osnove za proizvodnju društvenog statusa žene. Prirodna podjela rada se tumači na pretpostavci o nesposobnosti žene da u primitivnim društvima pravi oruđa za život, te je na osnovu tog iskustva proizvedena u stereotipe. Tumačenjem rada i spola, Ler-Sofronić razvrgava koncept prirodnog zaključujući da je podjela rada u funkciji vlasti nad ženom. Interpretirajući drugi odabrani princip, autorica se suočava sa zadatkom rasformiranja prirode razlike između spolova prokazujući i taj koncept kao duboko stereotipan i zasnovan na sistemskom ugnjetavanju drugih i ekspolataciji drugih. U tom kontekstu dalje se analiziraju kulturni stereotipi vezani za razliku žena i muškaraca u odnosu na tri tipa karakteristika: intelektualne sposobnosti, emocionalne i osobine temperamenta, kao i moralne karakteristike. Nadalje, dr Ler-Sofronić dekonstruira društvene mehanizme cijepanja spolova na način da podjelu traži u povijesti odnosa i u modelu pra-uzora, kao i kroz razmatranje falsifikovane i mistifikovane slike o ženi. U odnosu na sistem ugnjetavanja, to jest eksploatacije, fenomenom cijepanja ljubavi stvorena je ideološka podloga te vlasti – bog, moral i religija propisuju zakone ženskog ponašanja. Cijepanje vodi u dalje udvajanje i podjelu ženskog svijeta i instrumentalizaciju ženskih karaktera. U perspektivi, Nada Ler-Sofronić članak završava pozivom za žene da same izađu na društvenu i političku pozornicu i zauzmu uloge borkinja koje će težiti radikalnoj izmjeni ljudskih odnosa.

Jedna od zanemarenih naučnica, o čijem radu se skoro ništa ne zna jeste Razija Lagumdžija (1925-1995). Njeno ime poznato je u okvirima nagrade koja se od 2001. dodjeljuje za pedagoški rad na Akademiji scenskih umjetnosti u Univerzitetu Sarajevu, čija je prva dekanesa bila u dva mandatna perioda između 1981-1986. godine. Osim što bi trebala biti poznata po svom antiratnom dnevniku koji zasigurno spada u najznačajnija štiva na tu temu, Lagumdžiji je posebno u oblasti književne kritike izmaklo svako priznanje za domete rada. Naime, ona je već krajem 70-ih godina 20. vijeka u jugoslavenskoj periodici počela sa artikulacijom onoga, što se je u svijetu već zvalo feministička književna kritika u užem smislu. Baveći se književnim junakinjama u djelima velikih jugoslavenskih pisaca, autorica je, iako to nije prepoznato bila jedna od prvih koje su se prihvatile drugačijeg čitanja kanonskih dijela. Vodeći se sličnom strašću, Razija Lagumdžija je 1983. godine doktorirala na Univerzitetu u Beogradu, pa potom objavila studiju koja je nastala na temelju tih istraživanja „Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca“ (1982). U časopisu *Pregled*,

Lagumdžija je objavila članak „Poetske dominante književnih djela iskazane ženskim likovima“ (1977) koji možemo čitati kao svojevrsan rezime i disertacije i knjige. Ističući književne likove žena, to jest junakinja, autorica je u članku njihovo „postojanje“ smjestila u sistem poetičkih odrednica vodeći računa o zakonitostima teorije književnosti i književnih teorija. Na temelju ženskih likova građena je radnja, a one su kreirane kao nositeljke značajnih koordinata tematskog zahvata. Analizu, Lagumdžija počinje sa jednom od najpoznatijih junakinja – sa Hasanaginicom čije je postojanje označeno šutnjom i tragedijom tradicije i neravnopravnosti između žene i muškarca. Potom nas provodi kroz likove vidarice posimboljene u vidu Kosovke djevojke, Andrićeve Marte koja predstavlja sputanu ženu ili tragične Stankovićeve Sofke. Također, svoju teoriju autorica dalje potvrđuje nižući i druge likove žrtve poput Čopićeve Jagode i Kulenovićeve majke Knežopoljke. Poseban model predstavlja Ilićeva Korinska hetera koja simbolizira dužnost ljubavi i nepokorstva. Izuzev što Razija Lagumdžija odabrane junakinje interpretira u odnosu na njihov angažman u temi književnih djela, ona ukazuje i na smisao njihovog jezika. Premda neke od njih govore, a najautentičnije ipak šute, one sve daju zanimljivog povoda za analizu specifične društveno-istorijske situacije.

Nevenka Petrić (1927-2015) bila je učesnica Narodnooslobodilačke borbe, nosilac Partizanske spomenice (1941) i sekretarica Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (1961). Osim što se bavila pitanjima nauke i obrazovanja, Petrić je bila i potpredsjednica Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, na toj temi je i doktorirala, dok je i vodila međunarodni kurs UN-a na temu „Humani odnosi među polovima i odgovorno roditeljstvo“ pokrenut pri Rektoratu Univerziteta u Sarajevu (1982-1992). U članku koji je objavila u *Pregledu*, a koji je dijelom izbora posebnog broja – „O aktuelnim pitanjima društvenog položaja žene“ (1985) autorica se odlučuje na ispitivanje pozicije žene u odnosu na unapređenje društveno-političkih praksi i zahtjev žena za većim učešćem u političkom i javnom životu. U okviru društvenog i ekonomskog razvoja rješavaju se i pitanja položaja žene kao radnice, kao i u domeni obrazovanja i profesije. Kako bi konglomerat ispitivanih dimenzija bio potpuniji Nevenka Petrić uvodi ideju o trostrukosti ženske emancipacije klasne, društvene i općeljudske, ali i o zahtjevu naučnih istraživanja položaja žene. Najveći dio članka čini analiza statističkih podataka o izboru žena u Skupštinu SRBiH, vijećnica, izbor žena u skupštine općina i mjesne zajednice. Na osnovu dobivenih rezultata, Petrić izvodi i zaključke o zakonskim rješenjima, značaju ekonomske samostalnosti, o povećanom učeću žena u svim oblicima samoupravnog odlučivanja, te o doprinosu ženskom pitanju koji se može ostvariti ispitivanjem i marksističke teorije i socijalističke prakse.

*

U malom pomaku koji osigurava ovaj posebni broj *Pregleda* otkrivene su autorice koje su iznijele bosanskohercegovačku intelektualnu istoriju žena jer na njihovim primjerima se jasno dokazuje pretpostavka Simone de Beauvoir (1949) da je u istoriji malo zabilježenih žena genija, zato jer im društvo negira sva sredstva izražavanja. Dugovale smo im otkriće, ali i priliku da budu pročitane i reafirmisane.

Nažalost, prostora za predstavljanje autorica poput Mitre Moračine, Jovanke Čubrilović, Angele Vode, Dušanke Kovačević, Dušice Seferagić, Milice Bodružić, Milanke Miković i mnogih drugih, kao i njihovih značajnih tekstova tehnički nije moglo biti. Također, pri odabiru sam vodila računa o aspektima poput uključivanja društvenih i humanističkih oblasti filozofije, sociologije, istorije i umjetnosti, i težeći na taj način ne samo da reprezentujem različite smjerove promišljanja teme emancipacije žene, nego i da probam dati širu sliku svedenu u ovaj periodički princip. Ovaj izbor, nažalost ostaje uskraćen i za bogatu književnu i umjetničku časopisnu produkciju koja bi razotkrila dimenziju refleksije društvenih promjena na umjetnički svijet, te u analitičkom smislu bi se suočile sa razotkrićem pozicije žene umjetnice u bosanskohercegovačkoj povijesti, opet kroz prizmu časopisa *Pregled*. Napominjem, da zbog karaktera teksta kojem naginje ovaj svojevrsni prolog, težila sam sam predstavljanju odabranih članaka, ključnih podataka iz biografija autorica jer prostora za analize uredničkih politika, periodičkih i istorijskih intersekcijских čitanja nije bilo.

Unoseći kakofoničnu polivalenciju i nemir u svijet idealno-zatvorenog, kako ga naziva Radomir Konstantinović (1969), svijet koji se protivi aktivnosti i preobražaju duha učinio je, i kako to uostalom i danas besprizorno čini, da napori i misli ovih autorica budu zauvijek zaboravljeni. Uprkos zakonu šutnje i naučnom nemaru, s tematom posvećenim ženskim pitanjima smo ozvaničili utišane glasove intelektualki i umjetnica, pri tome odbijajući princip kažnjavanja žena koje remete jedno-obrazni društveni stil. S posebnim brojem časopisa *Pregled* prokazujemo da su i bosanskohercegovačke intelektualke prevashodno bile aktivne u borbi za znanje i borbi za dostojanstvo postojanja. U ime njihovih postignuća – danas možemo zadržati, i osvajati neka druga prava.

*

Rasvjetljenja *Pregleda* koji donosi nove poglede na zaboravljenu bosanskohercegovačku povijest emancipacije žene, njene političke tokove, feminističke težnje i kulturu ne bi bilo bez podrške Senata Univerziteta u Sarajevu i bez predanosti i koordinacije prof. dr. Tamare Karače Beljak,

univerzitetske prorektorice za umjetnost, umjetničkoistraživački rad, kulturu i sport.

Prostor za ovaj posebni broj ustupila je redakcija *Pregleda časopisa za društvena pitanja* na čelu sa glavnim urednikom prof. dr. Senadinom Lavićem, dok je Služba za izdavačku djelatnost Univerziteta u Sarajevu bila zadužena za ostvarivanje zadatka objavljivanja broja.

S posebnom naklonosti i najvećom zahvalnosti pominjem institucije koje su mi pružile neophodnu podršku pri terenskom istraživanju čineći da se u njihovim prostorijama osjećam kao doma: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Javna ustanova Biblioteka Sarajeva i Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

Uvid u rasute i skoro izgubljene brojeve časopisa *Pregled* ne bi bio potpun bez korištenja fondova Gazi Husrev-begove biblioteke i Narodne biblioteke Srbije.

Zapišimo u istoriju ove značajne autorice i autora čije vrijedne tekstove otimamo od zaborava nadilazeći zakone šutnje i zatvorenosti, kako bismo im dali novi život tamo gdje su ga stekli i prvi put – u *Pregledu*. Neka ostane misao da njihovi, ali ni naši naponi neće biti uzaludni i da će nauka uz društvene intervencije priznati vrijedne, premda u sjeni – ženske ruke i misli koje stoje iza velikih radova i djela.

Želimo vam mudro čitanje.

Dr. sc. Merima Omeragić

Sarajevo, 15.05.2024.

Članci / Articles

Objavljeno u: *Pregled časopis za politički i kulturni život, br. 2, god I, 1927.*

Maša Živanović

POGLED NA ISTORIJSKI RAZVOJ FEMINIZMA

Svakoj društvenoj pojavi daje njezin istorijat najsigurnije obrazloženje i opravdanje – tako i feminizmu. – Nema koristi dokazivati neminovnost feminističkog pokreta, a ne znati od kada, pod kojim uslovima, sa kojim intenzitetom se je pojavljivao od početka uređenog ljudskog društva.

Feminizam nije nikao u glavama besposlenih, materijalno osiguranih žena, on nije pojava dekadencije jedne epohe, nego, odgovarajući biologiji čovjeka, on je posledica urođene težnje za samoodržanjem i evolucijom. Tu težnju samoodržanja, od iskona jednako jaku kod muškarca kao i kod žene – izražava u preistorijsko vreme muškarac surovom snagom. On ubija životinje, bori se s neprijateljem – a žena, zaista fizički slabija, a d u š e v n o d r u k č i j a priugotavlja hranu, čuva kuću i ognjište – i n e g u j e d e c u. U doba primitivnih religija i primitivnog prava kod mnogih naroda postoji m a t r i a r h a t – neizveštačeni, prirodno-pravni pojam o nerazdvojivoj zajednici majke i deteta. – Matriarhat prema tome nije neko doba vladavine žena (Morgan, Bakofen) po kojim bi trebale da žale današnje žene, nego je interesantan radi toga, što je on prva poznata afirmacija ženskog prava.

Dolazeći u kontakt sa susedima muškarac je prestao da se zadovoljava nabavljenim dnevnim potrebama, on je počeo da gomila imanje, kako bi se osigurao za dulje vremena, a i istakao među ostalima. – Za sticanje dobara žena mu je služila kao radna snaga, koju je on nastojao da zadrži što dulje i isključivo za sebe. Najegoističniji razlog dao je temelj monogamnom braku – koji je od onda pa do danas – sa malim iznimkama bio praktično obavezan samo za ženu. Deca, radna snaga za života očevog – dobila su u nasleđe očev imetak samo ako su rođena od žene, koju je muškarac vezao za sebe. Majka i dete postaju svojina oca, s kojima on raspolaže prema svom nahodaženju. Temelj monogamnog braku i pojam vanbračnog djeteta dali su muškarci ne radi njegove etičke – ili socialne vrednosti (kako to feminizam hoće), nego iz egoistične želje, da stečeno dobro ni iza njegove smrti niko drugi ne uživa, nego oni koje je on odredio.

Taj način shvatanja bio je sudbonosan za čitavu civilizaciju čovečanstva. Ovima narodima staroga doba krajnji je cilj: sticanje materijalnih dobara – a

da se ona u što većoj mjeri postignu nedostaju više snage članova porodice, nego se uzimlju radnici robovi. Tada je društvo klanja se bogatstvu i neradu; žena u braku spala je na mašinu za produkciju ljudskog roda ili na tjelesno i duševno doteranu igračku za razonodu muža.

Neki grčki filozofi nastoje i ženi da dadu veću naobrazbu, neki je smatraju jednako sposobnom za zaštitu države. Platonova je velika zasluga, da je upozorio stari svet na veliku društvenu zadaću žene majke i na dužnost države da ženama u tu svrhu dade što bolje obrazovanje.

Neki pisci (na pr. Braun Lily "Die Frauenfrage") nalaze, da je, pod kraj rimske republike pokret žena za oslobođenje od tutorstva u pogledu njihova imanja – bio bez feminističkog karaktera u današnjem smislu: tadašnji bezuspešni pokret rimskih žena kretao se je u smislu opšteg društvenog shvatanja; vrhunac sreće bio je nerad i uživanje, a slobodni su se smatrali oni ljudi, koji su to postigli. Kršćanstvo, reakcija na dotadašnje materialističko shvatanje – teorijski je izjednačilo muškarce i ženu, ali joj je u praksi ostavilo vrlo uske granice za individualni život. I ako je s jedne strane uzdiglo pojam "žene-majke" do božanstva – s druge je strane propovedalo savlađavanje nagona za održanje vrste i na taj način braku odnelo njegovo prirodno značenje. Veliki broj muškaraca zakaluderio se je da bi provodio "bogougodni život", a ostalom sveštenstvu naređen je kasnije celibat. Tako su mnoge žene ostale bez kuće i zaštite. Manastira je bilo premalo da primi svu žensku sirotinju, a osim toga primalo se samo pod izvesnim uslovima. Žene su smele da rade samo određene zanate; ali, kako nisu imale prilike da se stručno obrazuju nisu bile rado viđene kao radnice. Nezbrinute žene postale su ekonomski problem; da ne padnu prosjačenje i prostituciju pojedini gradovi sakupljali su ih po naročitim domovima gdje su ručnim radom doprinosile za svoje vrlo bedno izdržavanje (u Frankfurtu samom 6% odraslog ženskog stanovništva pripadalo je u 14. st. takovim "domovima").

Nagon za samoodržanjem i evolucijom sa jedne strane i ekonomska beda s druge dale su već u 14. st. ženskom pitanju određene konture. Žensko je pitanje doživilo prvu svoju etapu: dati ženi slobodu rada i van kuće. Ova pojava 14. i 15. stoleća sadržaje mnogo više ne samo feminističkih nego i opšte socialnih problema, nego pojava neobično učenih žena talijanske renesanse, koje su zableštale doduše svojim razumom i obrazovanjem – ali nisu umele da stvore harmoničnu celinu, jer su se za ljubav znanosti i umetnosti odrekle svoje prirode, a kao cilj postavile: postići duh muškarca. I tako se nije iz kruga ovih vrlo obrazovanih, ali neprirrodnih, žena pojavila prva svesna feminiskinja, – nego je to bila jedna majka. Za ljubav svoje dece, sebe uzgrađujući, ona je prva imala smelosti, da u naročitom delu "La

cite des dames” iznese nedostojan, težak i za čovečanstvo opasan položaj žene. To je bila Christine de Pisan, francuskinja.

Iza nje se javlja u svim zemljama srednje Evrope veliki broj stručno obrazovanih žena, koje za volju znanosti hoće da uguše svoju prirodu. U romanskim zemljama one nastaju poznate “kaćiperke” – a u germanskim, bivaju nesretne radi dualizma, koji u njima preovlađuje. Ipak su i jedne i druge imale uticaja na odgoj kasnijih ženskih pokolenja. Istovremeno sa Christine de Pisan istupa u Engleskoj Meri Astel vrlo energično za solidnije školovanje ženske mladeži. Ali, kako je u svim vremenima društveno uređenje pojedinih država bilo značajno za izraz njegovog feminizma, razumljivo je, da je feminizam u Engleskoj udario odmah pravim putem tražeći za ženu političku ravnopravnost. Tim pre, što su u Engleskoj u najstarijim vremenima neke žene imale svoji zastupnika u parlamentu, a vršile su i neke pravničke dužnosti još pre 18. stoljeća.

U Francuskoj donelo je 17. i 18. st. opet neodoljivu čežnju za uživanjem i nasladama. Žene imućnih redova, posedujući već izvesno obrazovanje gubile su pravi smisao života u svojim “salonima”, te su neke od njih smišljeno i lukavo umele indirektno i sudbonosno da utiču na državni život. Taj uticaj je bio rđav baš radi toga što to nisu bile feministkinje.

Objavljeno u: *Pregled časopis za politički i kulturni život, br. 2, god. I, 1927.*

Jovanka Šiljak

“ŽENSKI SAVEZ” I “ŽENSKA ZAJEDNICA”

Dva društvena naziva o kojima se poslednjo vrijeme u našoj javnosti mnogo raspravljalo.

Dva pravca javnoga ženskog rada u našoj zemlji, koji će, ako budu išli određenim linijama, sa autoritativnim ličnostima na čelu, donijeti mnogo koristi opštoj narodnoj stvari i poboljšanju ženskog položaja kod nas.

Da bi se razbilo pogrešno mišljenje, koje se u javnosti protura, kao da je među našim ženskim organizacijama nastao rascjep iz ličnih motiva i kao da se stvaraju takozvani „separatistički frontovi“ – uzela sam sebi za zadaću da u kratkim potezima iznesem uzroke podvojenog rada.

Podvojenost je morala nastupiti. Ona se osećala od prvih dana Saveznog Života. Još 1919. god. kada su se u Beogradu sastale žene iz svih krajeva naše zemlje da udare temelje Narodnom Ženskom Savezu, poslije jedne žučne debate doviknu mi u prolazu jedna mlada žena: „s a o v i m b a b a m a t r e b a r a z r a č u n a t i , o n e s a m o s m e t a j u i k o č e r a d“. Ko je bila ta mlada žena, ne znam, jer tada nisam u Beogradu poznavala mnogo žena. Svakako je bila jedna od onih faministkinja, koja je htjela „Žensko Pitanje“ rešavati revolucionarnim putem. Pod „babama“ je razumijevala one žene, čiji rad datira od 1875. g. To su najstarija Srpska Ženska Društva, koja su u izvjesnim momentima srpskog naroda igrala vrlo vidnu ulogu. Ta najstarija društva bila su kolijevka svim mlađim progresivnim udruženjima, pa i Srpskom Ženskom Savezu, i posle Narodnom Ženskom Savezu S.H.S.

Rat sa svojim strašnim posljedicama donio je nove pojmove u svim pravcima javnoga narodnog života. Skrhan i ogorčen narod tražio je nešto novo, bolje, koje će jednim brzim zamahom izmijeniti staro stanje i stvoriti bolje i snošljivije prilike.

Ta ista težnja pojavila se među ženama. U momentu stvaranja zajedničkog rada na liječenju posleratnih nevolja u narodu nastaje borba u n u k a s a b a b a m a . Sukobljava se prva i treća generacija. Druga, majke, ne učestvuju jer je preko njihovih leđa prohujao najstrašniji svjetski pokolj, te su jednako raspoložene i prema onima pred sobom i onima za sobom. Među te srednje spadala sam i ja, jer sam, željela i nastojala da se očuvaju i poštuju slavne tradicije ženskog rada u našem narodu; a pored toga da se povede jača borba za ženska prava.

Dok je na čelu Saveza bila umna i razborita predsjednica, pokojna Danica Hristić, Savezni rad je tekao srednjom linijom, po kojoj su jednako stupale babe i unuke. Po toj liniji, koju je bila povukla pokojna Hristićka išle su ravno plemenske šovinstkinje i one sa jugoslovenskom ideologijom. Danica Hristić znala je da čvrsto drži uzde svima ekstremnim strujama, koje su se s vremena na vrijeme pojavljivale u radu Saveza. Ona je svojim neobičnim taktom i autoritetom znala oko sebe okupiti najoprečnije elemente, koji su u Saveznom radu znali uvijek cijeniti moć kolektivnog rada.

Nje je nestalo. Nagla smrt prve predsjednice Saveza ostavila je taj najveći ženski forum bez domaćina. Nastao je boj, koji se znatno ispoljio na sarajevskom kongresu, kada se birala zamjenica pokojnoj Danici Hristić. Izabrana nova predsjednica gđa Delfa Ivanić, i ako je bila oboružana jakom inteligencijom i stekla jednu veliku rutinu u javnom radu, ipak nije bila u stanju ostati dugo na čelu Saveza. Ona je nastojala da dovede u sklad dvije struje koje su se sve više u Savezu pokazivale, ali bez uspjeha. Dala je ostavku te je Savez opet i po drugi put ostao bez domaćina. Nastala je dezorijentacija. Mlađe, sa revolucionarnim feminističkim idejama prevlađivale su i gurale u pozadinu starije sa istim, ali evolucionalnim načelima. Uspjeh mlađim bio je toliki da su čitavu saveznu akciju okrenule samo feminističkim vodama, t. j. borbi za što skoriji ulazak u parlamenat.

U tom radu činjene su s dana na dan sve veće pogreške. Prije nego se u našoj zemlji učvrstio rad Saveza i konsolidovalo njegovo stanje stvara se prije vremena „Faministička Alijansa“, koja donosi novu zbrku u čitavom radu. Faministička Alijansa tek što je rođena, a pojavljuje se drugo nedonošče „Mala Ženska Antanta“. Tek sad nismo znali ni ko smo ni gdje smo. Imamo Savez,

koji je član Internacionalnog Ženskog Saveza. Kroz taj Savez devet smo puta tražili raznim predstavkama i rezolucijama pravo glasa. imamo F. Alijansu, koja takođe traži „pravo glasa“. Imamo „Malu Žensku Antantu“, koja takođe traži „pravo glasa“.

Ni priroda, ni život naroda ni pojedinca, ni javni rad ma koga pravca ne trpi skokova. Sve mora da ide po redu dok se dođe do uspeha. Napravi li se skok prije vremena u naprijed, praviće se brzo jedan, dva skoka unatrag.

Tu pogrešku učinile su i žene u našoj zemlji. Tek što smo svršile sa teškom petvjekovnom borbom za očuvanje slobode i nacije, tek što smo odmahнули posle teškog robovanja, koje je za sobom ostavilo kulturnu i prosvjetnu tamu, mi smo, još skrhanе i „slijepe“, prešle naše granice i tražile po Evropi, pa čak i Americi, „nešto“ što nismo mogle naći niti ćemo ikada naći. To „nešto“ što smo po svijetu tražile da prenesemo u našu zemlju i da je napravimo znamenitom među drugim državama – postoji u našem narodu, i najveća bi nesreća bila ako bi u našu zdravu rasu kalemili nepromesenu zapadnu civilizaciju. Treba u jugoslovenskom narodu probuditi genija, koji se uspavao pred junakom i vitezom, koji je vodio nacionalnu borbu. Junak i vitez neka se uspava; a probuđeni genije nek otpočne svoje djeјstvo. Po junaštvu nas poznaje sav politički svijet, sve pet dijelova zemljine kugle, a po genijalnosti treba da nas pozna sva kultura u svijetu.

Ondje gdje su ljudi stali, žena treba da otpočne. Oružje, kojim su baratali muškarci miruje. Sloboda i nacija je tu. Granice su postavljene i sad u toj velikoj tekovini treba da žena razvije svoj blagodarni rad. Taj rad mora biti intenzivan, sa sistemom, i mora začu u najzabitniji kutak neše zemlje. Rad žene mora imati djeјstvo sunca posle dugih, dugih kiša i raznih nepogoda. Kada od toga sunca počne sve bujati i živiti, tek tada treba preći preko granica i vidjeti šta se tamo radi.

Eto, radi tih naglih skokova u našem ženskom radu došlo je do podvoјenosti. Vođe Saveza na bledskoj skupštini su tu podvoјenost definitivno sankcionisali. Očekivalo se, da će uprava Saveza naći načina da dovede u sklad čitav rad i da na neki način obadvije struje približi. To uprava nije ni pokušala da učini, nego je pravila još veće pogreške i svojim neopravdanim postupcima na bledskoj skupštini odgurnula od sebe svoje mnogobrojne

članove, čiji rad datira od 1875. god. i koji su kolijevka svima društvima u zemlji pa i Narodnom Ženskom Savezu S.H.S.

Šta je ostalo tim odgurnutim mnogobrojnim članovima, nego da posle blebske skupštine osnuju jedan drugi ženski forum pod imenom Narodna Žen. Zajednica, u koju je do danas stupilo 120 društava.

„Narodna Ženska Zajednica“ stavila je sebi za zadaću da ubeđuje svoju državnu kuću nacionalnim, socijalnim, prosvjetnim i ekonomskim radom, da tim radom pripravi ženu za parlamentarni i politički život, da svojom javnom riječju upire na sve rđave pojave u našem društvu, da donosi svoj sud i svoju kritiku i nezdravom političkom pa i parlamentarnom radu. Nar. Žen. Zajednica će naročitu brigu posvetiti potrebama svakoga i najzabačenijeg našeg kraja te će svim silama nastojati da se tim potrebama udovolji.

Narodnom Žen. Savezu, Feminističkoj Alijansi i Maloj Žen. Antanti prepušta borbu za politička prava. U toj borbi će ih Zajednica potpomagati, jer žene kao pojedinci i kao članovi raznih društava pripadaju Savezu u Zajednici.

Ja sam lično zadovoljna da su se u ženinom radu pojavila dva pravca rada i da je došlo do dvije grupacije. To je zdrava pojava, jer će se obadvije grupe takmičiti u radu koji će opštoj stvari donijeti velike koristi.

Objavljeno u: *Pregled, časopis za politički i kulturni život, br. 12, god I, 1927.*

Iva Despić

ZADAĆE SAVREMENE ŽENE

Došao je momenat kada se mora apelovati na žene, i kada je sva nada u tome da žene rade. Rezultat toga rada znaće možda oceniti tek naša deca ili unučad. To je posao spor i mučan ali najsigurniji da se dođe do pozitivnih rezultata. Osobito u zemlji koja je i za pobjede izgubila mnoge moralne kvalitete, koja je izgubila dobro mišljenje i simpatije naših saveznika koji su se pre divili našem junaštvu, našem nacionalizmu i našem poštenju i vernosti. Sad smo u mučnom položaju iz koga ne znamo kako da se izvučemo i sada treba da se sve svesne žene, kulturne radnice, dadu na posao. Izvojevati pravo glasa žene sigurno je važno, ali je sad važnije pitanje po sredi, jer to pravo će doći samo, ako žene budu dovoljno iskoristile svoju ulogu majke.

Mnogo se dele kod nas žene i ljudi, kao da nisu ni isti rod, kao da su dva potpuno protivna pola i kao da nisu čovek i žena oni koji jedan drugoga dopunjuju. Tome su krive u prvom redu žene – majke, koje su dobile u ruke dete, tu glinu iz koje su mogle izvajati dobar ili rđav karakter, kome istina nisu mogle dati baš sve osobine, ali su mogle dati dobro vaspitanje i dobar karakter. I kada su majke imale decu u rukama, kada su ih naučile govoriti, kada su mogle da im uliju patriotizam u dušu, trebalo je da znadu već malom detetu da uliju u dušu tu jednakost prava koje sada traže od onih ljudi, koji su još kao deca slušali da je „on muško i da njega sestra treba da sluša“, koji su već kao dečaci sa prezirom govorili: „ona je žensko“. Postoji razlika između muškog i ženskog ali zato da se dopunjuju, ne da se smatraju kao dva neprijateljska tabora. Kada sve majke budu u tome smislu vaspitavale decu, neće više trebati da traže neka prava, ona će biti tako prirodna. Neće se sa prezirom gledati, već jedan drugoga poštivati. Žene, kako vidite u Vašim rukama je da naučite ljude, da naučite heroje, na načinite patriote i poštene ljude, i da načinite ljude koji neće sa prezirom gledati na žene.

Sada treba apelovati na sve one žene koje su svesne i prosvećene, koje rade u javnom životu i bore se za svoja prava, koje imaju vremena i prilike da ulaze u široke mase, da posvete svoju ljubav i nastojanje da naša ženska deca, kakve treba da budu majke, kako da vaspitavaju svoju decu. I naše su stare majke učinile mnogo, one koje nisu znale ni čitati ni pisati, predavajući istoriju srpskoga naroda. Čim je dete progovorilo, znalo je o Kraljeviću Marku, znalo o Caru Lazaru, znalo da je nekada bilo srpsko carstvo izgubljeno i da ga treba podići, da se treba boriti. Stotinama godina ginulo se za otadžbinu, dok nije došao čas da se oživotvori vekovni san. Naš patriotizam zadivio je ceo svet i sve simpatije su bile za nas, za „taj mali i junački narod“. Eto šta su učinile žene ulevajući patriotizam deci.

Ali iza velike pobede došla je velika reakcija. Patriotizam je popustio. Mi gubimo simpatije, kod nas je kaos. Na našu veliku nesreću došli su na površinu elemeneti bez kvaliteta, bez vaspitanja, sitničari i egoiste. Može biti da nije ni moguće da se preko noći iskorene svi atavistički nagoni, nagoni delova koji su se morali razviti u skrivanju po šumama i ljutoj borbi za nacionalni opstanak.

Ali danas su bedni unuci, koji su na vlasti, zadržali samo pljačku a zaboravili nacionalizam. Oni su još gladni, i ne mogu se dosta nagrabiti. Oni zaboravljaju sve drugo, oni će zaboraviti i onu čarobnu reč i ostaće zakopani sa blagom. Nikada nismo moralno slabije stali. To je posledica rata. Mnoge su dobre osobine izgubljene u ovom elementarnom haosu i mnogo je zlo izašlo na površinu. Ali ipak verujemo da još ima poštenja. Verujemo da će žene opet doprineti svoj obol državi i narodu da će nam dati novi naraštaj koje mu će usaditi u krv i tu jednakost, za koju sada treba da se bore i dobijaju gde-gde kao milostinju, i da će nam dati ljude od karaktera. Onda po koji divlji ostatak atavizma neće moći da naškodi zemlji, za koju sada strahujemo da ne pogine u mladosti jer je zaražena nekim moralnim zlom, a još neznamo gde je taj lekar koji bi je mogao izlečiti, ili je li zaista njena kontrukcija tako jaka da može da izdrži dok pređe kriza. Ipak, mi se nadamo i apelujemo, na žene koje imaju tako veliku zadaću i koje će je znati ispuniti.

Ali treba da se radi u tom pravcu, da se govori i piše. Treba da se stvori jedna organizacija i da je prihvate sve žene koje već javno rade. Osim drugih zadaća

koje imaju u javnom radu i to da uzmu kao važnu, najvažniju stvar a ne da vaspitanje lakomisleno prepuštaju slučajju.

Sve žene mogu da uplivišu na društvo tražeći u prvom redu poštenje od ljudi. Sa svojim jakim instinktom one to mogu da razberu, one mogu da dadu ton, one mogu sa svojim prezirom da bojkotuju i one ljude koji su na visokim položajima, one mogu da se inače učine kao one patriotkinje koje su žrtvovale za svoju zemlju, kada je bila potreba, sav svoj nakit. Žene mogu da sa prezirom prelaze zahteve muškaraca koji traže od žene da se luksuzno oblači, da im bude veći čef. Osobito treba da ne dovode svoje muževe u iskušenje da radi toga luksuza zaboravljaju do kraja na ponos posizu za onim novcem koga su trebali da budu čuvari.

Žene mogu da učine tako mnogo. Ustanite žene i spašavajte vi, kada je došlo vreme da su ljudi izgubili ravnotežu!

Objavljeno u: *Pregled: časopis za politički i kulturni život, br. 39, god. I, 1927.*

Dr. S.[miljana] K.[ršić]

ŽENE I DEMOKRATIJA **Povodom današnjih mitinga Ženskog Pokreta**

U svima kulturnim zemljama gde je demokratija našla svoj izraz i u političkom životu naroda, žene su u kulturnom, socijalnom i političkom pogledu stekle, bar u principu, jednaka prava sa muškarcima, u prvom redu pravo glasa i ulaska u parlament. To pravo su stekle žene najpre u Americi, a posle duže borbe i u većini zemalja Evrope.

U ustavu Jugoslavije pitanje političkih prava žene ostavljeno je otvoreno. Tu se veli da će se ono rešiti zakonom. Međutim, naš parlament, koji radi veoma sporo, i koji nije još dospeo da donese jednake zakone za celu zemlju, izgleda da je potpuno zanemario osnovni zahtev demokratije koji traži jednaka prava za sve korisne članove ljudskoga društva. Naši odgovorni političari, skoro svi bez izuzetka, priznaju prava žene, važnost i potrebu njezina uticaja u svim granama javnoga života. Ali ipak, mi vidimo da oni, kao hotimice ne pokreću pitanja ženskoga prava glasa na onome mestu gde bi to donelo praktične rezultate. Reakcionarno i frivolno je mišljenje da ženu treba zatvoriti u kuću i sve njezine sposobnosti reducirati na rađanje dece. Žena je i majka i vaspitačica svoje dece i baš kao takvoj mora joj se dati potpuno pravo da bude slobodan čovek, da razvije sve svoje sposobnosti, i da između ostaloga, svojim pozitivnim, ženskim vrednostima utiče na moralni i socijalni nivo ne samo svoje uže porodice nego i celoga društva.

Nije dovoljan dosadašnji indirektni uticaj žene, koji joj se nikako nije mogao oduzeti, potrebno je da taj uticaj postane direktan i da dođe do izražaja u političkom životu. To pravo žene izrazile su lepo američke majke kada su u jednom svom manifestu rekle: „Mi pripremamo decu za svet, zato hoćemo da imamo i pravo da pripremamo svet za decu“. Žena ima instinkt i ljubav za kuću, ona tu istu ljubav ima i za našu najširu kuću, za društvo i državu. Državna zajednica danas teško oseća nedostatak iskrene privrženosti i ljubavi; uticaj žene u politici paralisao bi, bez sumnje, hipertrofiju partizanstva, koje cveta naročito u državama s mladom političkom demokratijom, i okrenuo bi tok parlamentarnog rada smerom opšte koristi za celinu. Ženski duh, duh majke je ne samo pacifistički nego i konstruktivan u svima pravcima.

Protivnici političkih prava žene ističu da je žena po svojoj prirodi konzervativna i da bi u politici samo pojačala front konzervativnih stranaka. Ali praksa u većini zemalja gde i žene imaju reč u političkom životu dokazuje baš protivno. Žene su tu najiskreniji pobornici demokratije. Jedan duhoviti skeptik primetio je da u zemljama gdje žene imaju pravo glasa oženjeni ljudi raspolazu sa dva glasa. Kad bi i to bilo tačno, to se ipak ne bi moglo uzeti kao razlog protiv ženskih prava koje daje demokratija, jer i u većini takvih slučajeva žena politički misli i stvara slobodnu odluku. I što je žena politički vaspitanija tim pravilnije misli i bolje odlučuje. Razume se, i u zemljama s opštim pravom glasa muškarci ostaju jači, i to se neće izmeniti ni u budućnosti niti žene s tim računaju. Moderna žena samo traži da u socijalnu i političku strukturu unese svoju dušu i svoj rad. Moderno doba je, usprkos onom crkvenom koncilu koji je raspravljao da li žena uopšte ima dušu, pokazalo da duševna snaga žene može doneti velike koristi opštoj kulturi i napretku čovečanstva.

Objavljeno u: *Pregled, sv. 135, knjiga XI, god. IX, 1935.*

Dr. Ksenija Atanasijević

RASMATRANJE O VASPITANJU ŽENA

Problem vaspitanja nije ograničen isključivo na oblast pedagogije. On proizlazi iz spleta graničnih metafizičkih pitanja, a račva se po mnogim duhovnim područjima, – pre svega po onima morala i sociologije. Kad bi se strogo logički postupalo, osnovno pitanje koje bi ispitivač imao da reši, pre nego što bi pristupio odredbama normama vaspitanja, odnosilo bi se na slobodu volje. Trebalo bi prvo imati izrađeno gledište o tome, je li čovekova volja zavisna od motiva, i predodređena njima, ili je nezavisna, i u koliko. Razume se, ako se prihvati determinističko učenje, i ako se volja čovekova, bez ostatka, svede na uslovljenost motivima, onda, načelno i dosledno govoreći, uloga vaspitanja, nužnim načinom postaje ništavna i nemoćna. Jer tada se smatra da čovek dolazi na svet sa neiskorenjivim osobinama koje se nikakvom vaspitačkom okretnošću ne mogu izgaditi, niti zameniti drugima. – Ako se, međutim, ljudskoj volji indertemistički pripíše sloboda opredeljivanja, onda sleduje da vaspitanje – razvijanjem i usavršavanjem svesti, i oblagorađavanjem duše, kod nedoraslog ljudskog individuuma, – ima moći da dejstvuje u smislu poboljšavanja sklonosti što u njemu postoje. Još više, shodno indetermističkome shvatanju, vaspitanje bi bilo u stanju da stvaralački unapređuje i bogati vaspitanikovu unutrašnjost, i u intelektualnome, i u etičkome smislu.

Valja naglasiti da se ravnjanje prema teorijskoj razlici između determinističkoga i indetermističkoga ubeđenja u praksi ne sprovodi dosledno; otuda i oni što veruju da je čovjekova volja sputana, spoljnim i unutrašnjim uslovljenostima, ipak računaju sa vaspitnim metodama. Jer, doista, bilo bi krajnje poražavajući da čovek, kruna stvaranja, otvoreno prizna kako je potpuno nesposoban ne samo da izmeni tok stvari u veseljeni, nego i da usavrši i podigne bilo sebe, ili one koji su mu najbliži. Složenost modernoga života nameće čoveku zahtev da se temeljno osposobi za održavanje,

razrađivanjem što većega broja svojih dispozicija. Otuda se svi fatalistički propisi i praktični saveti čine necelishodni danas, kad se u vaspitanju gleda sve sigurnije sretstvo za napredovanje, i u individualnom, i u socijalnome smislu. U sadašnjici, čovek može apstraktno da pobija slobodu volje, – ali je on, silom nužnosti, ipak nagnan da dela, kao da veruje u njeno postojanje.

Slobodu volje uzimaju u vrlo ozbiljan obzir čak i oni koji pretpostavljaju da je kroz kosmos sproveden zakon karme, formulisan od hinduskih filozofa, i koji očekuju da čovek, u idućoj egzistenciji doživi nagrade i kazne zbog onoga što je u ovome životu počinio. Iako doktrina o neotstupnom ostvarivanju karme znači, u stvari, priznanje nedoraslosti čovekove da se otrgne od neumitne metafizičke i etičke povezanosti uzroka i posledice, ona u slobodi volje gleda jedinu mogućnost da čovek ubrza karmički tok, i da spase sebe, pomoću prečišćavanja i usavršavanja sopstvene ličnosti.

Tako se i u privrženici slobode volje, i protivnici njeni, u stvari slažu u tome, da ljude vaspitanjem treba popraviti i prosvećivati. I, shodno osnovnom čovekovome verovanju u moć i celishodnost vaspitanja, kroz sve vekove, počev od najudaljenijih, načini vaspitanja su se izgrađivali, doterivali i saobražavali potrebama raznih epoha, zemalja i naroda. Razume se da se u tome nije uvek išlo po pravoj, progresivnoj liniji; otuda istorija pedagogije sadrži, pored odeljaka punih izvrsnih, racionalnih metoda, i poglavlja ispunjena fantastičnim i izvanživotnim pretpostavkama. Ali neodržljiva shvatanja otpadala su, onemogućena sama sobom, u toku vremena, a svi u život primenljivih vaspitni elementi stupali su u nove povezanosti i kombinacije, shodno potrebama pojedinih vremena.

U čitavome toku razvića teorijske nauke o vaspitanju i praktičnih primena njenih, sve do poslednjih decenija XIX, i početka našega veka, zapažamo uočljivo jednu nenormalnu činjenicu: da postoje dva načina i dva merila za vaspitanje muške i ženske dece. U muškim vaspitanicima, i u kući, i u školama, gledaju se bića koja treba pripremiti za samostalan život, i u kojima, zbog toga, valja što uspešnije razvijati urođena svojstva. Ženska deca, međutim, sve do poslednje pedesetine godina, smatraju se kao potčinjeni i zavisni deo čovečanstva; vaspitanje devojaka, prema tome, ima za cilj da od njih načini što bolje i što poslušnije stvorove muškaraca. Pri tome, smetao se

sa uma prvobitni moralni princip, da je i žena ljudski individuum koji, kao i muškarac ima prava na slobodno izražavanje i unapređivanje svoga bića. Da je žena ličnost u duhovnom, etičkom i socijalnom pogledu po prirodi potpuno ravna muškarcu, – ta nesumnjivost je, izgleda, nadmašivala moći shvatanja ne samo prosečnih ljudi, nego i mnogih filozofa, pedagoga i pisaca koji su davali procene vrednosti polova, i, katkad, propisivali norme za njihovo obrazovanje. Bio bi dug posao navoditi sva njihova nepovoljna mišljenja o ženama: ona se protežu od poezije gruboga mizogina Hiponakta iz Efeza, ili Simonida sa Amorga, sve do patoloških izliva Šopenhauerovih ili do manijačkih utvara Strinbergova duha. Ali svi pisci ovoga smjera zanemarili su činjenicu da je, od najdavnijih vremena, bilo žena genijalnosti jedne Safo, ili jedne Hipatije i da žena visokoga duha ima kroz svu istoriju čovečanstva, i pored najnepogodnijih prilika za njihovo stvaranje.

Ali sudovi istaknutih ženomrzaca razume se da su presudno doprinosili tome da se sve čvršće ukorenjuju već i inače raširene predrasude i zakržljaloj inteligenciji žene, – koju, tobože, posvedočava manja težina mozga od mozga muškarca, – zatim predrasuda o njoj nedoraslosti da sama upravlja svojim životom, i o nužnosti da uvek ostane pod tutorstvom kakvoga muškarca. Tako su se, posle davnoga cvetanja ženine inicijative i vlasti u doba matrijarhata, u opticanju istorijskoga vremena smenjivale razne epohe gde je žena, u jednome ili u drugome vidu, bila rob, zatočenik, ukras ili marioneta svoga oca, muža ili onoga u čijoj je vlasti stajala. Vaspitanje ženino bilo je, shodno ovome, sklopljeno tako, da se potčinjenost njena otpravnije i po sebi razumljivije zapečati; jedina svrha toga vaspitanja bila je, razume se, udaja. Mogli su se katkad sresti i skladno sklopljeni brakovi, u koje su ulazile konzervativno odgojene žene, – ali one su, i u tim slučajevima, tek po najređem izuzetku raspolagale samostalnošću. U velikoj većini slučajeva, žena je bila ograničena i u ispunjavanju svojih dužnosti majke; i prema deci imala je ona podređenu i sporednu ulogu, dok je otac, „glava porodice“, o svemu, pa i o deci, kazivao prvu i poslednju reč. Sa gledišta proteklih vremena moglo je biti i idiličnih momenata u ondašnjim brakovima kojima su, većinom samodržački, upravljali muževi: međutim te idile izgledaju vrlo nezavidne, sa prosvetljenijeg etičkog i socijalnoga stanovišta današnjice, kad, posle Kantovoga kategoričkoga imperativa, u svakome ljudskom biću ima da se gleda samocij. Kao drugi vid ovakvih neravnopravnih i nepravinih odnosa između

muškaraca i žena, pojavljivala se galanterija i zaštitnička uloga takozvanog „jačeg pola“ prema slabijem. Tako je stvoren, i u mnogim pojedinostima izrađen, jedan lažni i namešteni stav gospode prema damama koje su mogle i da vladaju svojim udvaračima, iskorišćavanjem njihovih slabosti. U suštini, taj galantni odnos prema ženama još je neiskreniji i nemiliji od onoga prvobitnoga pobjedničkoga suprotstavljanja muškarca prema ženi, kao vlastitoj svojini. Ali i jedan i drugi položaj duboko je unižavao ženu, kao svesni individuum, i izazivao je, kod mnogih razumnih i osjetljivih među njima, intimno podnošene tragedije i mučeništva. Ibzen, u svojoj *Nori*, sa sugestivnom istinitošću dao je tip žene kojoj je, do gađenja, dotužilo da bude muževljeva lutka. Zato ona mora da zadovolji svoju nepremostivu težnju da pođe u slobodu, i da u njoj nađe i ostvari sebe, - težnju tako jaku, da nju nije u stanju da potisne ni ljubav prema rođenoj deci.

Ali i pored divnih, junačkih izuzetaka žena – uzvišenih karaktera ili stvaralaca, ishod suviše dugog neetičkog stavljanja žene u pokroviteljsku ili tiransku zavisnost od muškarca, donosio je katkad degradiranje same njene psihičke i moralne suštine. Dugogodišnji štetni uticaj i naopaka poimanja, koji su se taložili oko nje, oštetili su unutrašnjost prosečne žene. Jer kao da postoji jedna posebna nužnost: kad sve prilike i svi sticajevi idu na to da se neko učini gorim i nevrednijim nego što, po prirodi, jeste, on, na kraju, takav postaje. Nije dakle, nikakvo čudo što je žena prošlosti, svim okolnostima upućivana na to da poništi sebe, pred socijalno jačim muškarcem, gubila svaki oslonac, kad nije uspevala da se udajom veže za nekoga ko će se materijalno za nju strasti, i psihički je voditi. Neosposobljena vaspitanjem da stoji sama na svojim nogama, i da znači, kao takva, svesnu jedinku, i korisnoga člana društva, devojka se, kad je ostajala neudata, po pravilu, postepeno ali sigurno, pretvarala u polu-žalosnu, a polu-smešnu figuru, koja kroz puste dane muklo nosi svoju životnu promašenost, i teretno pada svojoj okolini. Da bi takvu sudbinu izbegle, devojke, potpomognute roditeljima, trošile su sve svoje napore i svu svoju umešnost u to da ostvare jedini cilj svoga postojanja: da se udaju.

Socijalni i ekonomski sklop današnjega života, sa njegovim novim uzorima, potrebama i nuždama, učinio je dalje neprimjenljivim zastarjeli sistem vaspitanja devojaka, koji je svemoćno vladao toliko vremena. Pitanja

modernoga života traže temeljno racionalna rešenja, i neizvodljivo je više silom održavati dotrajale stare zablude. Zahtev ostvarivanja opštečovečanskih prava menja relacije između pojedinih staleža; stanje čoveka mase poboljšava se, u svakome smislu. Pred neotklonjivim pokretom za socijalno obezbeđenje svih članova modernoga društva, nema više puta kojim bi se isključivala cela jedna polovina čovečanstva iz učestvovanja u javnome životu. Ideolozi feminizma, iako u početku tek najvećom mukom, ipak uspevaju da učine prihvatljivom istinu po kojoj je žena prirodom opredeljeni saradnik muškarca u svima njegovim poslovima, dužnostima, odgovornostima i pravima, jer, po prirodi, raspolaže istim duhovnim osobinama i odlikama kojima i on: njih samo treba vaspitanjem staviti u akciju. Zaslugom probuđenih feminiskinja – boraca za prava celoga njihova roda, žene počinju da učestvuju u mnogim oblastima izvan kućevnoga života. To osvajanje novoga terena ide sa ogromno mnogo prepreka, koje još nisu konačno savladane u nekim zemljama – među njima je i naša. Ali otsudni korak učinjen je: od količine koja se sasvim zanemaruje, van četiri zida svoga doma, žena postaje faktor što se u javnome životu vidi i čuje. Sam napredni duh modernoga doba donosi sobom preinačenje sistema vaspitanja žena, – jer njih sad treba načiniti podobnima da same sebe održe u životnoj borbi, i da posluže društvu, prema svojim najbolje razvijenim snagama. – Da se prosvetljenje žene sadašnjice, u surovosti svakodnevnoga sudaranja oko osvajanja socijalnih pozicija, često krvave, - to zna, do jada, svaka od njih, iz iskustva. Ali svakoj razumnoj ženi jasno je i to, da je i najmučnije potrebe, i najstupidnija ismevanja, radi održavanja svojih prava, dostojnije podnositi, nego pomiriti se sa isključenošću iz učestvovanja u izgrađivanju kulture.

Pored toga što položaj moderne borbene žene u ljudskoj zajednici nužno pretpostavlja ogromno trošenje njenih napora, pregalaštva i samopregorevanja, koje, katkad, nadmašava prosečne moći jednoga borca, – postoji jedna ozbiljnija teškoća integralnom oslobođenju svih žena. Naime, dugovekovna podjarmljenost žene ostavila je atavizmom osetne tragove na njoj, – tragove koji su se tek kod istinskih umnih od njih dali konačno izgaditi. Jer nije dovoljno predrugojačiti prilike, pa namah postići unutrašnju izmjenu ličnosti. Ta izmena događa se sporo i postepeno. Otuda danas sretamo žene koje samostalno zarađuju svoj hleb, i koje uspešno drže svoju profesiju, - a u duši se ipak grizu da će im život ostati besciljan ako se ne udadu. Raspravlja

se, i u našim danima, problem udaje žena sposobnih za samoodržanje, koja će biti spas iz njihovog tragičnog usamljeničtva. Ova primordijalna želja za udajom, po svaku cenu, nekih današnjih ekonomskih oslobođenih devojaka, – želja slična onoj njihovih patrijarhalnih pramateri, – neproizlazi uvijek iz materinskoga nagona. Ona češće dolazi od neispunjenosti duha sadržajima koji trajno zadobijaju interes, – jer profesionalni rad može i mehanički da se obavlja. A neiskorenjiva obmana tolikih žena svih doba ostaje, da je kakav ljubavni doživljaj jedini u stanju da pruži svežu boju i živi ritam inače monotonome životu. I izgledao bi čudo od suvoće i nepoetičnosti onaj ko bi upozorio na istinu da su – sa ređim izuzetcima istinitih, velikih simpatija – većina erotičnih zbivanja mehuri od sapunice, i da život, srećom, sadrži mnogo eminentnije i stvarnije vrednosti od varljivih i kratkovečnih ljubavnih istorija. I činilo bi se da suviše uprošćava stvari onaj, kpo bi izrazio da je brak etički i socijalno sankcionisan samo uspelo podignutom decom, ili dubokom i nepokolebljivom vezom razumevanja između supraga, - a da inače nema razloga opstanka. Doista, sva propovedanja da celibat treba pretpostaviti besmislenome braku, - i kad dolaze iz najduhovitijih glava – osuđena su na to da ostanu neprihvaćena. Erotičan nagon, pothranjivan duhovnom neokupiranošću, jači je od svih iskustava i od svih umovanja. Kad se radi o njemu, retko kad pomaže i sopstveno iskustvo, a tuđe nikad. Ali, kad je reč o nezavisnosti moderne žene, i o njenoj oprobanoj i dokazanoj borbenosti, nesumnjivo je da bi ove njene osobine stekle pouzdaniju ubedljivost, kad bi se oslonile na iskreno asimilirano saznanje o podjednako samostalnoj vrednosti postojanja svakog duhovno i etički ispravnog člana društva, kako muškog, tako i ženskog. Jer nije dosta što su žene, dobrim delom, izvojevale spoljašnju slobodu; nužno je da se one u duši osele kao izrađene ličnosti koje će se, prema svome sopstvenome nahođenju i izboru, ili udruživati sa muškarcima u veze braka, opravdane i u socijalnome, i u individualnome pogledu, ili će same, svojim radom, doprinostiti socijalnome napretku.

Blagotvorno bi bilo da vaspitanje metodično istre i izgadi sve tragove dalekih instikata potčinjenosti žena, i da im ulije nepokolobljivi, dragocenu svest o neprikosnovenosti svakog korisnog i ispravnog individualnog života. Svesnost ove vrste prekratila bi sve tragedije koje i danas besmisleno preživljuju neudate devojke, često i onda kad su sasvim spremne za život. Sem toga, istinsko upoznavanje i prihvatanje etičkog principa o dostojanstvu svake

valjane ličnosti bezizuzetno, pružili bi mnogim ženama, koje trpe unižavanja svih vrsta, u nekim nemoguće održavanim brakovima, dovoljno hrabrosti da izađu iz svojih očajnih situacija, i da same počnu krčenje životnoga puta za sebe i svoju decu. Nesmelost žene da duboko poveruje u svoju samostalnu važnost, neobično pojačava javno mišljenje, koje uvek vidi nepotpunoga stvora u ženi, nenadovezanej na muškarca. A van svake je sumnje da žene ne bi ostajale u zajednici sa muževima – mučiteljima, kad se ne bi bojale kritike i osude sveta. Zato pretpostavljaju da trpe stvari, nedostojne ljudskoga bića, izgledu da izlože sebe šibi nedobronamjernoga suda svojih bližnjih.

Pre kratkoga vremena, imali smo prilike da čujemo rezonovanje jedne ređe ograničene i nekulturne žene iz društva. Autoritativna, i zauzeta isključivo staranjem o svome izgledu, ona je rekla: „Čudna mi čuda ako žena ima svoju zaradu! Danas se to ne traži! Danas je glavno da žena bude dama!“. Ova dirljivo naivna žena – koja, po nesreći, nije čak ni dama, – uspela je, živeći u našim grozničavim danima, da ne stekne ni najbleđu slutnju čak ni o ekonomskoj nuždi što goni žene da same sebe obezbeđuju. A navedeni slučaj nije jedini.

Pri svem tom, valja verovati da će dalji napredak kulture, i vaspitanje, shodno njemu, izgladiti sve zaostale zabludelnosti žena, i otkriti im istinu da će one biti i bolje majke, i bolje supruge, i bolji članovi društva, ako postanu izrađene i prekaljene ličnosti, – nego ako ostanu nečije senke, i bolji ili gori podržavaoci. Jer svesnost i duhovna razbuđenost daju radnjama vrednost, – ne njihovo automatsko vršenje. A sve dok ljudski individuum ne bude sām u sebi nosio unutrašnju vrednost, nezavisnu od spoljnih sretstava potsticanja i upotpunjavanja, neće on postići svoju punu moralnu i socijalnu osposobljenost. Međutim, preče od svega, za neuništljivo formiranje jednoga boljega društva, jeste da žene tu osposobljenost steknu, u što lepšem broju. A do nje, one će doći samo radikalnim odbacivanjem zabluda o sebi, i orjentisanjem prema istini, uvek u suštini nesramljivo jačoj od svih privida i od svih pometnja.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 3, knjiga I, god. X, 1958.*

Milka Čaldarović

PITANJE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE KOD NAS

Položaj žene u našem društvu pravno je određen ustavnim i zakonskim propisima koji su vrlo progresivni i koji vrlo mnogo doprinose socijalističkom obilježju našeg društva. U tom pogledu bi – u skladu sa davnašnjim zahtjevom preteče socijalizma, utopiste Furijsa – stepen emancipacije naše žene mogao da bude mjerilo vrlo visoko dostignute emancipacije čitavog našeg društva, posebno, očigledan pokazatelj razlike između buržoaske i socijalističke demokratije, kako je Lenjin govorio¹. Međutim, zakoni u ovom slučaju znatno više nego inače određuju odnose koje tek treba ostvariti u životu. Kad se radi o mijenjanju društvenog odnosa prema ženi, onda treba da imamo u vidu da će taj proces morati da traje relativno dugo, jer se radi ne samo o stvaranju materijalne osnove za izmijenjene društvene odnose, nego i o preovladavanju naslijeđa koje je izgrađivano kroz mnoge vijekove dugog razvitka patrijarhalnog društva. Stara je istina da pravne formulacije društvenih odnosa ne bi obuhvatale život ako bi samo registrovale postojeće, ne uključujući i ono što nastaje, što je u razvoju. Zato su i zakonske odredbe o položaju žene u našem društvu u velikoj mjeri perspektivne, jer će nužno proći čitav period od više decenija dok se u ekonomici i u opštem društvenom stanju budu ostvarili preduslovi za punu ravnopravnost žene.

Dakle, u zakonodavstvu je mnogo bitnih problema riješeno, odličnost u formalno-zakonskom određivanju novog društvenog položaja žene plod je i međunarodnog revolucionarnog iskustva. U Sovjetskom savezu je u vrijeme revolucije odmah riješeno pitanje zakonskog formulisanja novih odnosa. Lenjin je isticao da je sovjetska vlast kao vlast radnog naroda već u prvim mjesecima svoga opstanka izvršila najodlučniji prevrat u zakonodavstvu koje se odnosi na ženu, da od onih zakona koji su stavljali ženu u podređeni položaj nije ostao “ni kamen na kamenu”, misleći u prvom redu na zakone koji su specijalno iskoristili slabiji položaj žene postavljajući je u neravnopravan, a

¹ Lenjin: “Sovjetska vlast i položaj žene”, “Pravda”, nov. 1919 god.

ponekad i u ponižavajući položaj, tj. na zakone o rastavi braka i o vanbračnom djetetu, o pravu žene da traži od oca djeteta da ga on obezbijedi².

No, pitanje faktičke izmjene položaja žene neće se riješiti samo zakonskim putem. Mnogo puta je isticano da je uspostavljanje društvene ravnopravnosti žene stvar dugog procesa opšteg socijalističkog preobražaja, da je ono moguće samo kao rezultat napora i borbe najprogresivnijih snaga našeg društva.

U ovom članku ćemo pokušati da ukažemo na neke karakteristike današnje borbe za punu ravnopravnost žene kod nas.

*

Rad na savladavanju starih odnosa i shvatanja o ulozi žene u društvu trpi prije svega od nedostatka kontinuiteta u organizovanom i svjesnom naporu. Kontinuitet je bivao narušavan i usljed objektivnih okolnosti, a ne samo subjektivnih slabosti društvenih organizacija, najviše same organizacije žena. Slabosti naših političkih i društvenih organizacija nisu se ispoljile samo u tome što one nisu našle puta da ublaže povremene rđave posljedice naglih promjena u našem ekonomsko-društvenom razvitku, nego što su gubile programsku i organizacijsku liniju svoga rada, smanjivale svoj uticaj na rješavanje osnovnih problema položaja žena kod nas. Naprimjer, moglo bi se diskutovati o korisnosti reorganizacije Antifašističkog fronta žena koji je imao jasnu tradiciju i koji je mogao koristiti jedinstvenost kao preduslov za rješavanje budućih zadataka. Možda je trebalo uložiti više napora da se ova organizacija ispuni novim zadacima, a ne da se ona atomizira i tako prekine kontinuitet sa moćnim pokretom iz doba rata.

Već je konstatovano da su uzroci zanemarivanja masovnog rada među ženama i u neshvatanju, nejasnim pojmovima, ili čak reakcionarnim stavovima koji još uvijek imaju znatan uticaj³. Borba za ravnopravne odnose žene u društvu sve više je postajala stvar samih žena. Vrlo rijetko su prestavnici političkog života zahvatali ove probleme. Stvorila se situacija u kojoj kao da žene ustaju u odbranu nekih "svojih prava", tražeći priznanja koja nemaju, umjesto da svi društveni radnici, zajedno sa ženama aktivistkinjama, kao i svi faktori našeg političkog života, pregnu da ostvare ovaj važan zadatak socijalističkog razvitka. Radi se o jednom od bitnih elemenata socijalizma, o izjednačavanju žene sa muškarcem u društvenom životu. O ovom pitanju Lenjin je rekao u svom poznatom razgovoru sa Klarom Cetkin: "Na agitatorski i propagandistički rad među ženama, na njihovo buđenje i revolucionisanje

² Lenjinov govor o zadacima ženskog radničkog pokreta iz 1919 god. i članak "Međunarodni dan radnica" od 4 marta 1931 god.

³ Vida Tomšić u članku "Postoji li kod nas žensko pitanje", "Partiska izgradnja", broj 3 iz 1952 god.

gleda se kao na nešto sporedno, kao na stvar samih drugarica. Jedino se njima prebacuje što se s time ne ide brže i snažnije naprijed. To je pogrešno, sasvim pogrešno! To je stvarni separatizam i feminizam “au rebours”, kako kažu Francuzi, to je naopaki feminizam. Otkuda taj pogrešan stav naših nacionalnih sekcija? Na kraju krajeva to nije ništa drugo do potcjenjivanje žene i njenih sposobnosti. Nažalost još za mnoge naše drugove važi ona: “Zagrebi komunistu – i pojaviće se filistar”. Naravno da se mora zagrepsti osjetljivo mjesto, njegov mentalitet kad je u pitanju žena”⁴.

Zanemarivanjem zadatka da rade na rješenju problema položaja žene u našem društvu, naše društvene i političke organizacije faktično stavljaju ženske organizacije u okvire buržoarsko-liberalnih ženskih pokreta, feminističkih organizacija i sl. Ono što je bitno za socijalistički pokret žena jeste povezivanje borbe za ravnopravnost žene sa borbom za socijalizam. Ako danas dozvoljavamo da te veze slabe mi svodimo jednu od najmoćnijih socijalističkih snaga na zbunjeno, neefikasno deklarisanje i zahtijevanje, koje, čim dolazi uvijek samo od strane žena, anahronično pada u politički život ispunjen težnjom ka socijalističkim pobjedama.

Još čudnije je kad se ponekad zamjera ženama aktivistkinjama što stalno ističu “svoju” borbu. Time se faktično izražavaju shvatanja koja su konzervativnija od buržoasko-liberalnih i koja svode aktivnost žena na prosvjetarski rad bez revolucionarne sadržine i perspektive. Takvi stavovi su u suprotnosti sa rezolucijom VI kongresa SKJ u kojoj se kaže: “Kongres osuđuje kao nedopustivo i tuđe socijalizmu svako zapostavljanje žena u privrednom i opšte-društvenom životu. Dužnost komunista i svih naprednih ljudi jeste da se stalno, sistematski, uvijek i svuda bore za sve veću i stvarnu ravnopravnost žena u svim oblastima privrednog, političkog i društvenog života”.

Pozitivno je, međutim, što su tokom zadnjih godina organizacije žena postigle raznovrsnost u svojoj djelatnosti, snalazeći se u novim uslovima. Tim putem, formirajući različita društva sa prosvjetnim zadacima, sa akcionim programom za unapređenje domaćinstva, zbrinjavanje djece, poboljšanje higijensko-zdravstvenih prilika, one su se jače povezale sa životom. Od opštih političkih stavova prešlo se na konkretan rad. Međutim, sav taj razdrobljeni rad izgubio je zamah jednog pokreta, ostvaruje se naporima samih žena, bez odgovarajućih sredstava koja bi morala da pruži zajednica, bez dovoljne moralne podrške političko-društvenih faktora. Sve više se djelovanje takvih

⁴ Citirano u pomenutom članku Vide Tomšić u “Partiskoj izgradnji” br. 3 iz 1952 g. (Lenjinov poziv radnim ženama. Berlin 1926. Sjećanje na Lenjina od Klare Cetkin, na njemačkom).

organizacija sužava na grad i, istovremeno, ono se depolitizira, dok krupni problem ostaju neriješeni ili upola riješeni, kao naprimjer – suzbijanje nepismenosti na selu, razvijanje bratstva i jedinstva, političko prosvjeđivanje itd. Posebno treba podvući da sva prosvjetna aktivnost za poboljšanje zdravstveno-higijenskih uslova života i ishrane žene radnice i seljanke može da ima uspjeha samo ako će opšta proizvodnja i kupovni fondovi neprestano da rastu. Ako standard života pada, svaka propaganda za bolji život, za unosenje novih tehničkih sredstava u domaćinstvo, ne može da bude efikasna. Može se kazati da se u aktivnosti ženskih organizacija osjeća nedostatak perspektivnog programa koji bi bio izrađen na temelju naučne analize položaja žene u proizvodnji i društvenom životu, određujući konkretne zadatke u saradnji sa organima Narodne skupštine, sa predstavnicima industrije, Savjeta za zdravlje, itd. Isto tako nedostaje jedinstvena organizaciona zamisao i mreža uporišta koja bi sprovodila takav jedan program.

Šta je karakteristično za današnje stanje u pogledu postignute ravnopravnosti žene, dokle smo došli u borbi za njeno ravnopravno učešće u javnom društvenom životu? Pogledajmo prije svega na process uključivanja žene u proizvodnju, jer taj proces je najosnovniji i odlučujući za postizanje ravnopravnosti na svim ostalim područjima života.

Dok je prije rata u Jugoslaviji porast uposlenja ženske radne snage u privredi tekao znatno polaganije nego muške i u 1939 godini dostigao cifru od 198.000, – poslije oslobođenja se odnos uposlenih žena u privredi prema broju uposlenih muškaraca naglo popravlja. U 1947 godini broj uposlenih žena u privredi popeo se na 199.000, a u 1948 g. na 302.000. u 1949 g. ovaj broj dostiže 378.000.⁵ Ova pojava uzrokovana je prije svega potrebom za radnom snagom usljed obnavljanja i podizanja novih preduzeća u toku obnove i početka prvog petogodišnjeg plana, ali ona je usko vezana i sa samim privrednim sistemom u kome se prvih godina poslije oslobođenja nije poklanjalo dovoljno pažnje troškovima proizvodnje i racionalnom korištenju radne snage. Pri tome treba uzeti u obzir i znatno razvijen elan u nastojanju da se što prije izmijene društveni odnosi, jasna orijentacija na socijalistička rješenja i vrlo široko rasprostranjena uvjerenja da su ona vrlo bliza i neposredno ostvarljiva.

Stupanjem u život novog privrednog sistema situacija se mijenja. Unazad nekoliko godina vidljiva je i statistički konstatovana tendencija otpuštanja prvenstveno ženske radne snage iz preduzeća naše industrije. Već u 1950 godini broj zaposlenih žena u privredi smanjio se na 331.000, a 1951 god. on

⁵ Podaci Zavoda za statistiku i evidenciju NR BiH. Cifre za 1939 i 1947 god. (procjena) dao je Zavod za socijalno osiguranje, a za 1948 i 1949 god. tadašnje Ministarstvo rada.

iznosi 275.000⁶. Dok se muška radna snaga od 1949 god. do početka 1952 god. smanjila za 9%, a ženska radna snaga se u to vrijeme smanjila za 20%⁷. Sljedeća tabela Zavoda za statistiku NR Bosne i Hercegovine daje, na osnovi godišnjih prosjeka, upoređenje ukupne zaposlenosti žena (u privredi i van nje) u našoj Republici sa stanjem u FNRJ.

Zaposlenost žena u %

	1939		1948		1952		1956	
	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH
Ukupno	21,6*	10,4*	19,8*	19,2*	23,5	15,6	26,2	17,5
U privredi	–	9,0*	17,3*	16,0	20,4	13,0	22,1	13,5
Van privredi	–	17,5*	33,3	28,8	39,5	35,0	47,6	36,8

* = procenti sa zvjezdicama su procjene

Iz gornje tabele vidimo da u cijeloj Jugoslaviji ukupan broj zaposlenih žena prvih godina poslije rata (1948 g.) pada za 1,8 procenata prema stanju iz 1939 g., ali da u Bosni i Hercegovini njihov broj vrlo naglo raste, za 8,8 procenata. Međutim, u idućem razdoblju, od 1948 god. do 1956 god. tendencije su obratne: u FNRJ ukupna zaposlenost žena ravnomjerno raste, dok u Bosni i Hercegovini naglo pada, pa se opet popravlja, ali ne dostiže nivo iz 1948 god. Na dan 31 marta 1957 god. procenat žena u broju ukupno zaposlenih pokazuje dalji porast, kako u FNRJ (na 26,8%), tako i u Bosni i Hercegovini (na 18,9%), ali je u našoj Republici još uvijek manji nego što je bio 1948. god. (19,2%)⁸. Iz gornje tabele vidimo također da poslije rata najprije opadanje a onda stagnacija u ukupnoj zaposlenosti žena u Bosni i Hercegovini dolazi zbog takvog kretanja zaposlenosti žena u privredi, dakle na odlučujućem području, dok broj uposlenih žena van privrede konstantno raste. Prema podacima o ukupnoj zaposlenosti na dan 31 marta 1955, 1956 i 1957 god.⁹ vidimo da je stanje u Bosni i Hercegovini najlošije, kako u pogledu procenta zaposlenih žena tako i u pogledu tendencije zapošljavanja žena u privredi. Dok je u pomenutim godinama ukupna zaposlenost žena u Sloveniji porasla sa 30,6% na 33,0% (za 2,4 procenta), u Srbiji sa 22,6% na 27,2% (za

⁶ Podaci Zavoda za statistiku i evidenciju NR BiH. Cifre (procjena) dalo je tadašnje Ministarstvo rada. U referatu Dobrivoja Radosavljevića “Dalji rad na poboljšanju društvenog položaja žena” koji je održan na V plenumu Saveznog odbora SSRNJ 18 i 19 aprila 1957 god. navedene su neke druge cifre u 1938 god. je broj zaposlenih žena iznosio 245.000, godine 1952 on je dostigao 402.641, a 1956 godine 562.898. Vjerovatno su ovim brojevima obuhvaćene sve uposlene žene, kako u privredi, tako i van privrede (administracija, društveni sektor, školstvo, itd.)

⁷ Podaci u pomenutom članku Vide Tomšić.

⁸ “Statistički kalendar” za 1959 god. u izdanju Saveznog zavoda za statistiku. str. 39.

⁹ Isto.

4,6 procenta), u Crnoj Gori sa 17,6% na 20,6% (za 3 procenta) i u Makedoniji sa 17,5% na 22,3% (4,8 procenata), – u Bosni i Hercegovini je ona porasla sa 17,3% na 18,9% (samo za 1,6 procenta).

Broj zaposlenih žena u privredi u odnosu na ukupan broj zaposlenih u Republici Bosni i Hercegovini kretao se, prema podacima Statističkog zavoda B. H., ovako:

1946 god.	9,2 %	1951 god.	16,5 %
1947 god.	13 %	1952 god.	13 %
1948 god.	16 %	1953 god.	13,5 %
1949 god.	19 %	1954 god.	14,2 %
1950 god.	17 %	1956 god.	13,5 %

Svakako je nedovoljna kvalifikovanost žena u Bosni i Hercegovini jedan od razloga smanjenja njihovog učešća u zaposlenosti u privredi u periodu od 1950 god. do 1956 god. Prema podacima Republičke inspekcije rada iz 1957 god. i Saveznog zavoda za statistiku (“Statistički kalendar” za 1958 god., str. 41), stanje kvalifikovanosti ženske radne snage vidjećemo iz sljedeće tabele:

*Žene u privredi Bosne i Hercegovine po kvalifikovanosti
Stanje 1957 godine*

		% od svih žena zaposlenih u privredi B. i H.	% od svih zaposlenih u privredi B. i H.
Ukupno	24.025	100	8,37
Visokokvalifikovanih	166	0,69	0,057
Kvalifikovanih	6.173	25,69	2,15
Polukvalifikovanih	7.452	31,02	2,59
Nekvalifikovanih	10.234	42,59	3,56

Međutim, ako je malo kvalifikovanih žena, pa zbog toga (kao i zbog drugih razloga) slabo i njihovo učešće u privrednom životu naše Republike, – postavlja se pitanje: kakve mjere se preduzimaju da bi se u tom pogledu popravilo stanje, koliko se djevojaka osposobljava za rad u privredi? Podaci Zavoda za statistiku NR BiH govore da je u tom pogledu stanje još gore. U odnosu na ukupan broj učenika u privredi u Bosni i Hercegovini – učenica je bilo:

1948 god.	12,5%	1954 god.	10,2%
1951 god.	14,9%	1955 god.	8,5%
1952 god.	16,4%	1956 god.	8,7%
1953 god.	13,4%	1957 god.	8,7%

Opadanje broja učenica u privredi je konačno zaustavljeno, ali na kom nivou? Na dan 31 III 1957 god. bilo je (“Statistički kalendar” za 1958 god., str. 42):

	Broj radnika	Broj učenika u privredi	% prema broju radnika	% učenica prema ukupnom broju učenika u privredi
Srbija	479.000	34.314	7,16	14,1
Hrvatska	408.000	28.269	6,92	15,7
Slovenija	229.000	15.574	7,23	25,1
Bosna i Hercegovina	230.000	12.657	3,50	8,6
Makedonija	85.000	5.913	6,95	3,9
Crna Gora	29.000	1.916	6,60	16,4

Bosna i Hercegovina ima više nego dvostruki broj ukupnog stanovništva prema Sloveniji, a isti broj radnika. Međutim, usred procesa najintenzivnije industrijalizacije u Bosni i Hercegovini se školuje najmanje učenika u privredi, a u Sloveniji najviše (u poređenju sa svim republikama). Također postotak učenica u odnosu na ukupan broj učenika u privredi najmanji je u Bosni i Hercegovini (8,6%), a najveći u Sloveniji (25,1%). U Crnoj Gori on iznosi 16,4%.

Pozitivno je što je u nekim većim preduzećima u isto vrijeme ostao dobar broj žena članova radničkih savjeta i upravnih odbora. U slovenačkim preduzećima sa preko 30 radnika broj žena iznosio je 1953 god. 26,3%, a u radničkim savjetima njihov broj iznosio je 15% od broja svih članova radničkog savjeta. U Bosni i Hercegovini iste godine žena u preduzećima bilo je 12,4%, a u radničkim savjetima 12,1%, što znači da je njihovo učešće u radničkim savjetima bolje nego u Sloveniji.

Sljedeća tabela pokazuje da se učešće žena u radničkim savjetima i dalje poboljšava i da se približava jugoslovenskom prosjeku:

% žena u radničkim savjetima u NRBiH u odnosu na ukupan broj žena u radničkim savjetima u FNRJ

	F. N. R. J.			Bosna i Hercegovina		
	ukupno članova	žene	% žena	ukupno članova	žene	% žena
1953 godine	157.874	25.002	15,9	21.163	2.556	12,1
1956 godine	211.600	40.973	19,4	24.931	4.408	17,6

(uključena su i preduzeća od 7-29 radnika i službenika)

Napor za postizanjem veće produktivnosti rada nužno je doveo do smanjenja radne snage gdje god je to moguće. Ali ne može se opravdati pojava da je pri tome u daleko većem procentu otpušтана ženska radna snaga nego muška. Izlazi da je, radi zadovoljenja ekonomskog interesa, ostao zanemaren društveno-moralni momenat, pitanje ljudskih odnosa u društvu, jer se problem otpuštanja suviše radne snage najčešće rješavao vraćanjem većeg broja žena u ekonomsku zavisnost od muža i porodice. Time je narušen jedan od osnovnih principa borbe za ravnopravnost žene, princip koji čini bitnu razliku socijalizma, i ugrožene su tekovine koje smo već bili postigli u procesu izgradnje socijalističkih društvenih odnosa kod nas. Dok je u prvim poslijeratnim godinama masovno stupanje žena u radni odnos bilo u izvjesnoj mjeri i izraz preovlađivanja naprednijih shvatanja o ulozi žene u društvu, dotle otpuštanje ženske radne snage poslije uvođenja novog privrednog sistema, u kome je rentabilnost preduzeća osnovni zakon, nije bez veze sa izvjesnim oživljavanjem konzervativnih shvatanja prema kojima, ako već neko treba da bude otpušten sa posla i vraćen u kuću, – to će biti, naravno, žena. U svojoj izjavi grupi delegatkinja na Osnivačkom kongresu “Saveza ženskih društava Jugoslavije” 1953 god. drug Tito je rekao da se tih godina počeo donekle da vraća stari način gledanja na ženu, čak i kod komunista. Žene se teže primaju na posao i otpuštaju se iz fabrika. Otkako se prešlo na privredni račun, radni kolektivi gledaju samo da povećaju višak platnog fonda, pa i na račun otpuštanja sa rada žena. A takva borba za dinar sadrži i protivsocijalističku tendenciju”.¹⁰

Međutim, interesi socijalističkog razvitka zahtijevaju da se preduzmu efikasne mjere kako bi se osigurala stalna tendencija sve većeg uključivanja žene u proizvodnju. Pojačana mahenizacija i sve racionalnije korišćenje radne snage dovodi do otpuštanja prekobrojnih radnika, ali uvođenje u proizvodnju novih kapaciteta čini da je konačna linija nivoa radne snage ipak uzlazna. U tom

¹⁰ “Žena danas”, oktobar 1953 god.

procesu odnos ženske radne snage prema muškoj treba stalno postepeno da se mijenja u korist ženske radne snage. Ali nije dovoljno samo pojačati proces uključivanja žena u proizvodnju. Potrebno je istovremeno obratiti najveću pažnju da se žena zapošljava u one grane industrije i u ona privredna područja i društvene službe koje njoj najviše odgovaraju i na kojima će ona postići najveći efekat svoga rada, u izvjesnim slučajevima veći nego muškarac – učiteljski i nastavnički poziv, administracija, zdravstvena i socijalna služba, ugostiteljstvo, trgovina, saobraćaj i sl. (Jedan podatak govori da, nažalost, i u ovim granama djelatnosti preovlađuje suprotna tendencija: u prvom tromjesečju 1952 godine u Beogradu je bilo otpušteno 60% više žena nego muškaraca iz trgovine i ugostiteljstva).¹¹

U socijalističkom pokretu odavno je već formulisan zadatak uključivanja žene u proizvodnju. Engels u svom djelu “Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države” kaže da je vođenje domaćinstva u starom komunističkom društvu bila javna društvena radinost, isto kao i rad muškarca na pribavljanju životnih namirnica, a da se to izmijenilo formiranjem patrijarhalne porodice, i još više monogame inokosne porodice. Tako onda ostaje muž onaj koji hrani porodicu i to mu daje položaj gospodara. “On je u porodici buržuj, a žena pretstavlja proletarijat”. Moderna inokosna porodica zasnovana je na otvorenom ili prikrivenom domaćem ropstvu žene. Zato je “za oslobođenje žene prvi preduvjet – ponovo uvođenje čitavog ženskog roda u javnu radinost, a ovo opet iziskuje uklanjanje svojstava inokosne porodice kao društveno-privredne jedinice”. “Izjednačavanje žene s muškarcem ostaje nemogućnost dokle god je žena isključena iz društveno-proizvodnog rada i ograničena na kućni privatni rad”. A moderna krupna industrija upravo zahtijeva rad žene i ide za tim “da privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju”.¹²

Govoreći o strahovitom rasulu stare porodice pod uticajem stvaranja krupne industrije u eri nastupanja kapitalizma, Marks istovremeno vidi da će u budućnosti ovaj proces stvoriti osnove za nove odnose. On kaže: “No, ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodjeljujući izvan područja kuće u društveno-organizovanim procesima proizvodnje odlučnu ulogu ženama, omladini i djeci oba spola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba spola”.¹³

¹¹ Podatak u članku Vide Tomšić: “Postoji li kod nas žensko pitanje”, “Partiska izgradnja” br. 3 iz 1952 god.

¹² Fridrih Engels: “Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države”, str. 74, 75 i 165, izdanje “Kulture”, 1950 god., Zagreb.

¹³ Karl Marks: “Kapital”, I, str. 425, izdanje “Kulture”, Zagreb.

Lenjin u svom govoru “O zadaćama ženskog radničkog pokreta” iz 1919 g. kaže: “Za potpuno oslobođenje žene i za punu njenu ravnopravnost s muškarcem potrebno je društveno privređivanje i da žena sudjeluje u opštem produktivnom radu. Tada će žene da zauzima isti položaj kao i muškarac”.

U mnogobrojnim rezolucijama i kod nas je istaknut zadatak uključivanja žene u proizvodnju. U već pomenutom članku Vida Tomšić ističe da je potpuno pogrešno smatrati da će daljim razvitkom socijalizma otpasti još više žena iz društvene produkcije i vratiti se natrag u kuću. “To ne može biti perspektiva za ženu, a ne može biti ni za socijalističko društvo. Bez mogućnosti da svaka žena razvije sve svoje sposobnosti, da se okvalifikuje, da može sama zarađivati za svoj život – bez toga bi bila ravnopravnost žene lišena svake svoje materijalne osnove”.

Sljedeći pregled pokazuje koliko procenat žena u Jugoslaviji samostalno privređuje u potpunim porodicama (bračni parovi sa i bez djece, vanbračne zajednice sa djecom):¹⁴

Stanje 1953 god. u FNRJ	U gradu	Na selu
a) Muž i žena aktivni u zanimanju	14,58%	28,97%
b) Muž aktivan, žena izdržavano lice ili lice sa sličnim prihodom (penzioner, invalid, itd.)	73,23%	66,28%
c) Muž izdržavano lice ili lice sa ličnim prihodom, a žena aktivna, sa ličnim prihodom ili izdržavano lice	13,19%	4,74%

Naravno, sa problemom uspostavljanja ekonomske ravnopravnosti žene vezana su još i mnoga druga pitanja koja traže svoje harmonično rješenje. Takvo je i pitanje opšteg podizanja produktivnosti rada i u vezi s tim obezbjeđenja pune zaposlenosti svih radnih ljudi, pitanje sistematskog podizanja kvalifikovanosti ženske radne snage u vezi sa daljom industrijalizacijom i čak automatizacijom procesa proizvodnje u industriji i sl., a prije svega sprovođenje u život principa jednakog školovanja muške i ženske djece i omladine. Ako se žena radnica ne bude brže i efikasnije stručno obrazovala, onda će se ona najčešće naći u još težem položaju. Tada će parola o jednakoj nagradi za jednaki rad biti posve nerealna, jer će u praksi pretežno nekvalifikovana ženska radna snaga biti uvijek manje plaćena nego kvalifikovana muška radna snaga.

¹⁴ Podaci iznijeti u referatu Dr. Dušana Breznika iz Saveznog zavoda za statistiku koji je održan na savjetovanju o primjeni statistike u sociološkim istraživanjima u Beogradu 27 i 28 decembra 1957. god.

Pogledajmo konkretno kako stoji sa nepismenošću među ženama i sa školovanjem ženske omladine u Bosni i Hercegovini.

Godine 1953 od svih žena iznad 10 godina starosti u Bosni i Hercegovini 57,0% ih je bilo nepismenih. To je, u poređenju sa drugim republikama, najveći procenat nepismenosti među ženama (u Sloveniji 2,8%, u Makedoniji 48,3%). Zanimljivo je, međutim, da je procenat nepismenih muškaraca manji nego u Makedoniji (21,8% prema 23,3%).¹⁵

Sljedeća tabela Zavoda za statistiku NR BiH pokazuje kretanje školovanja ženske djece i omladine u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini:

	1938/39		1954/55		Indeks povećanja Baza 1938/39		% ženske djece od ukupnog broja učenika			
	u Jugo- slaviji	u BiH	u Jugo- slaviji	u BiH	u Jugo- slaviji	u Jugo- slaviji	u Jugo- slaviji	u BiH	u BiH	u BiH
U osnovn. školama	618.861*	37.262*	681.138	112.000	110	301	43*	24,4*	46,8	42,1
U srednjim školama za opšte obraz.	61.512	-	233.670	19.917	379	-	36,6	-	42,5	34,9
U nižim i srednjim stručnim školama	29.920	-	62.119	2.781	207	-	34,1	-	33,2	16,1
Na univerzitetima, višim i visokim šk.	3.987	-	21.820	1.223	547	-	22,5	-	31,0	24,4

* = 1939/40

Iz gornjih podataka vidimo prije svega vrlo veliki porast djece u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini, a isto tako ogromno povećanje školovanja ženske djece u našoj Republici (sa 24,4% na 42,1%).

Kod srednjih škola za opšte obrazovanje vidimo veliko povećanje učenika u jugoslavenskom prosjeku (indeks povećanja 379). Ipak, procenat ženske djece u 1954/55 god. u ovim školama u Bosni i Hercegovini znatno je manji od jugoslavenskog prosjeka i isto toliko manji od procenta u bosansko-hercegovačkim osnovnim školama.

Podaci o nižim i srednjim stručnim školama jasno govore da školski sistem i cjelokupna orijentacija u izgradnji kadrova nije usklađena sa potrebama industrijalizacije zemlje. Povećanje u jugoslavenskom prosjeku je znatno, ali je pri tome negativna pojava opadanje procenta ženske djece u ovim školama, sa 34,1% na 33,2%, što govori da je zanemareno pitanje stručnog kvalifikovanja ženske omladine i da u tom pogledu postoji tendencija koja je direktno suprotna zadacima borbe za uvođenje žene u proizvodnju iza uspostavljanje njene stvarne društvene ravnopravnosti. U Bosni i Hercegovini

¹⁵ "Statistički kalendar" za 1958 god., str. 32.

je situacija i ovaj put još lošija (procenat ženske omladine u ovim školama 1954/55 god. iznosio je svega 16,1%).

U gornjoj tabeli u kategoriju nižih i srednjih stručnih škola ubrojane su i škole za obrazovanje nastavničkog kadra i umjetničke škole. Ali, ako izuzmemo učenike ovih škola i razmotrimo situaciju u nižim i srednjim školama koje daju kvalifikacije za rad u privredi (škole za učenike u privredi, škole sa praktičnom obukom, industrijske i zanatske škole, građevinske škole, poljoprivredne škole, saobraćajne škole, tehničke škole, rudarske škole, pridružujući k njima još samo ekonomske škole i medicinske škole), – dobićemo sljedeće podatke za 1955/56 god.:

*Učenici nižih i srednjih stručnih škola koje daju kadrove za privredu i
zdravstvo u 1955/56 godini*

	u F. N. R. J.	u BiH
Ukupno učenika	162.477	20.811
Od toga učenica	41.434	3.653
% učenica	25,5%	17,5%

Ovi podaci još više govore o otvorenim problemima naše prosvjetne, školske i kadrovske politike kad se uporede sa ciframa o ženskoj omladini na univerzitetima. Već od 1954/55 god. indeks povećanja u jugoslavenskom prosjeku iznosio je 547! Procenat studentkinja u odnosu na ukupan broj studenata znatno je porastao, ali je on u našoj Republici mnogo niži.

Postavlja se pitanje: da li je normalno da – u vrijeme kad školovanje ženske omladine u nižim i srednjim stručnim školama napreduje tek malo, a procenat ženske djece prema muškoj vrlo jako opada, – broj studentica raste za pet i po puta! Očigledno, ogroman broj ženske omladine poslije završene osnovne škole ostaje bez stručnog školovanja i kvalifikacija, a onaj manji dio, jedna trećina, koji ima mogućnosti za dalje školovanje, neproporcionalno puni srednje škole za opšte obrazovanje i, zatim, fakultete.

Dakle, podaci o učenicima u privredi, o školovanju ženske omladine i drugi podaci ukazuju na potrebu da se što prije pravilno riješi pitanje pružanja širokih mogućnosti ženi da stiče potrebne kvalifikacije za rad u industriji, u privredi uopšte.

Posebno krupno pitanje jeste položaj žene na selu. Tu, na prostranim oblastima naše zemlje, koja su najviše ostala zabačena pod turskom okupacijom, zaustavljena u svom razvitku upravo u razdoblju od četiri vijeka evropskog feudalnog i kapitalističkog progresa, tu i socijalistički preobražaj iziskuje posebne napore, naročito obzire i pažljivo razrađen metod rješavanja gorućih problema. Najjači faktor koji je duboko potresao stare odnose a selu jeste zadruga.

U Bosni i Hercegovini, u zadružnim savjetima pri zemljoradničkim zadrugama bilo je u 1957 god. 16.459 članova, među kojima su samo 602 žene (3,6%). U upravnim odborima tih zadruga bilo je 5.663 članova, a samo 76 su žene (1,3%).

U sljedećoj tabeli vidi se i učešće žena u organima upravljanja seljačkih radnih zadruga:

1953 god.		1954 god.	
% učešće žena u odnosu na ukupan broj članova		% učešće žena u odnosu na ukupan broj članova	
FNRJ	BiH	FNRJ	BiH
4,5	2,8	3,4	2,9

(Podaci uzeti iz Statističkog biltena br. 57 izdanje Saveznog zavoda za statistiku Beograd 1958 g.)

I poslije reorganiziranja najvećeg broja njih u zadruge opšteg tipa, međusobni odnosi sada opet individualnih posjednika na selu nisu se mogli vratiti na one ranije. Ostao je pozitivan rezultat na opštem planu ukidanja eksploatacije tuđeg rada. Ali je položaj žene u najvećem broju slučajeva ponovo zadobio karakteristike starog patrijarhalnog porodičnog sistema. Dok je u kratkom periodu života u radnoj zadrugi žena samostalno zarađivala trudodane i time stekla prvu početnu osnovu za svoj nezavisan stav u imovinskim i uopšte svim porodičnim odnosima, dotle se njen povratak u individualnu porodičnu ekonomsku jedinicu, u kojoj vladaju još uvijek patrijarhalni odnosi, jako odrazio na smanjivanju njene društvene aktivnosti i interesovanju za politički život. No, ako i ne uzmemo naročito u obzir slučaj izmijenjenog položaja žene bivšeg člana radne zadruge, moramo konstatovati da je u životu sela u znatnoj mjeri nestalo mnogih potsticaja za razvitak naprednijih shvatanja i za mijenjanje postojećih odnosa.

*

Praksa našeg života potvrdila je već davno ustanovljeno iskustvo modernog društva da se bez oslobođenja žene od najvećeg dijela tereta mučnog, sitnog, neproductivnog rada u kući ne može postići stvarna ravnopravnost žene u društvu. Njen položaj u socijalističkom društvu ne može biti suštinski izmijenjen dok se ne stvore materijalni uslovi za njeno rasterećenje od individualnog kućanstva, dok se ne podignu ustanove koje pomažu ženi u njenom pozivu majke i radnice. Revolucionarni pokret koji teži ka uspostavljanju socijalističkih odnosa i dostojanstva ljudskog rada ne može da izgubi iz vida koliko ogromne energije uzaludno propadaju svakoga dana po milionima kuhinjskih čoškova, bez ikakvog rezultata, odlazeći uvijek samo na

zadovoljenje dnevnih potreba ishrane i održavanje čistoće. Sva besmislenost života bez društveno neposredno korisnog rada i tupost isključivog zanimanja jedne domaćice nespojiva je sa slikom života u socijalističkom društvu. U svom ranije pomenutom istupanju i u razgovoru sa Klarom Cetkin Lenjin je ukazao da nastojanja na oslobođenju žene od otupljujućeg i neproduktivnog rada na održavanju kućanstva “koji kida i troši snage i vrijeme” i znači “svakodnevno žrtvovanje hiljadama beznačajnih sitnica” ne mogu da dadu brze rezultate i da bez stvaranja uzornih ustanova, blagovaonica, dojilišta i sl., bez prelaska od sitnog pojedinačnog ka krupnom društvenom kućanstvu, nema stvarnog oslobođenja žene.¹⁶

Proizvodnja tehničkih predmeta za potrebe naprednog domaćinstva je program koji obećava rješenje problema tek u daljoj perspektivi i koji je skopčan sa mnogim drugim pitanjima. U našim današnjim uslovima relativno niske proizvodnosti rada i nedostatka znanja i iskustva u izradi takvih predmeta, njihove cijene uglavnom su nepristupačne. Onaj mali procenat gradskog stanovništva koji može da kupi električne uređaje i aparate za domaćinstvo ne znači gotovo ništa za rješenje ukupnog problema olakšavanja kućnog rada. Potrebno bi bilo razmotriti pitanje kako da se obezbijedi jeftinija proizvodnja ovakvih i sličnih predmeta, uključujući i potrebe unapređenja života na selu. Prije nego što budemo u mogućnosti da u krupnim potezima rješavamo pitanja unapređenja života na selu – intenzivnom elektrifikacijom sela, jačim razvijanjem lake industrije, podizanjem novih naselja sa praktičnim stanovima, izgradnjom saobraćajnih veza, javnih zgrada i ustanova za kolektivnu ishranu itd. – pred nama je period raznovrsnih akcija i sitnih pomoći ženi na selu, period uvođenja najelementarnijih tehničkih sredstava jedne civilizovane zemlje, rad na prosvjećivanju seljanke itd.

Među momente koji sve više otežavaju učešće gradske žene u javnom životu svakako spada i raspuštanje mnogobrojnih menzi i uopšte neprincipijelno gledanje na značaj društvene ishrane. U fazi sveopšteg podvrgavanja raznih institucija zakonima robne proizvodnje, privrednog računa i rentabilnosti, veliki broj menzi i restorana, kao i mnoge druge institucije, morale su da likvidiraju sa svojim radom, što ni u kom slučaju nije u skladu sa tendencijama socijalističkog razvitka. Šteta koju zajednica trpi zbog malog broja ovakvih institucija nesumnjivo je veća od koristi koju ona ima izjednačavajući u obavezama ovakve institucije sa svim drugim preduzećima. U sljedećoj tabeli se donose neki podaci o ustanovama koje znatno pomažu zaposlenoj ženi, naročito majci:

¹⁶ Citirano u članku Vide Tomšić: “Postoji li kod nas žensko pitanje”. “Partiska izgradnja” br. 3 iz 1952 god.

		Broj u BiH	Jedna ustanova na koliko stanovnika u Jugoslaviji	Jedna ustanova na koliko stanovnika u B. i H.
	1947	23	73.200	109.906
Dječje jasle, vrtići i obdaništa	1950	31	30.800	86.300
	1956	33	—	93.400
	1946	78	—	31.600
Restorani za društvenu ishranu	1952	74	32.800	37.800
	1956	78	48.200	39.500

(Podaci iz Zavoda za statistiku NR BiH)

Orijentacija da se takve službe organizuju u okviru naselja, stambenih jedinica, dakle, da se povežu sa lokalnim zajednicama, značiće korak naprijed, uz postojanje i drugih ustanova koje će olakšati današnji položaj žene. Sa poznatim smislom za praktične zadatke, Lenjin je isticao da se ustvari radi o klicama komunizma. “Kolektivne menze, jasle, dječiji vrtići, evo sitnih primjera tih klica, evo tih jednostavnih, svakodnevnih sredstava koja ne zahtijevaju ništa pompezno, gromoglasno, svečano, ali koja su sposobna da faktički oslobode ženu, sposobna da faktički umanje i unište njenu nejednakost s muškarcem u pogledu njene uloge u društvenoj proizvodnji i društvenom životu”.¹⁷

*

O sposobnosti i – da tako kažemo – “zrelosti” žene da uzme učešća u revolucijama i u rješavanju državnih poslova možemo navesti bezbroj primjera iz istorije revolucionarnih pokreta, posebno iz istorije Narodnooslobodilačke borbe. “Iz iskustva svih oslobodilačkih pokreta vidi se da uspjeh revolucije zavisi od toga koliko u njoj učestvuju žene”.¹⁸ Priznanje i divljenje koje zaslužuje naša žena još je veće kad se sjetimo koliko neupućena i bukvalno nepismena je bila ona u najvećem dijelu onih krajeva gdje se rasplamsavala oslobodilačka “borba i revolucija, a ipak mogla da shvati i dalje prenese borbenu misao i organizatorski rad.

Međutim, poslije rata imamo kroz niz godina pojavu opadanja učešća žena u javnom životu. U Saveznoj narodnoj skupštini trećeg saziva (izbori održani

¹⁷ Lenjin: “Velika inicijativa”, Izabrana djela, II tom, knj. 2, str. 175, “Kultura”, Beograd, 1950 god.

¹⁸ Lenjinov govor na i sveruskom kongresu radnica.

novembra 1953) procenat žena narodnih poslanika iznosio je svega 5,4%¹⁹). U republičkim skupštinama istog saziva – u Sloveniji 9,3%, Bosni i Hercegovini samo 4,1% (u Republičkom vijeću 6,10% žena, u Vijeću proizvođača 1,2%). U odnosu na Republičku skupštinu II saziva (izbori održani decembra 1950 god.), učešće žena opada sa 5,5% na 4,1%.

Na izborima za Saveznu narodnu skupštinu i za republičke nar. skupštine, koji su održani 23 marta 1958 god. i kasnije, postotak žena narodnih poslanika povećao se vrlo malo u odnosu na skupštine III saziva (sa 5,4% na 7%). Navedeni podaci nisu konačni, jer do predavanja u štampu ovog rukopisa nisu još svi bili zvanično objavljeni, uzeti su iz “Borbe”, a za Republičko vijeće Nar. Skupštinu Bosne i Hercegovine – iz “Oslobođenja”:

Postotak žena narodnih poslanika u nar. skupštinama IV saziva

		% žena narodnih poslanika		% žena među poslanicama iz pojedinih narodnih republika					
				Iz NR Slov.	Iz NR Hrvat.	Iz NR Srbije	Iz NR BiH	Iz NR Maked.	Iz NR C. G.
Savezna narodna skupština	7%	Savezno vijeće	6,4%	18,1%	6,1%	6,0%	4,0%	4,7%	0%
		Vijeće proizvođača	8,0%	15,7%	13,1%	6,8%	5,4%	0,0%	0%
% žena narodnih poslanika									
Narodna skupština LJ. R. Slovenije	17,0%	Republičko vijeće							16,2%
		Vijeće proizvođača							20,0%
Sabor N. R. Hrvatske	12,7%	Republičko vijeće							12,5%
		Vijeće proizvođača							12,9%
Narodna skupština N. R. Srbije	9,9%	Republičko vijeće							9,8%
		Vijeće proizvođača							10,0%
Sobranje N. R. Makedonije	7,0%	Republičko vijeće							6,0%
		Vijeće proizvođača							8,3%
Narodna skupština N. R. Bosne i Hercegovine	5,0%	Republičko vijeće							5,0%
		Vijeće proizvođača							5,0%
Narodna skupština Crne Gore	5,4%	Republičko vijeće							6,6%
		Vijeće proizvođača							3,8%

Procenat žena odbornika narodnih odbora srezova u Bosni i Hercegovini naglo se popravlja, sa 1,6% u 1952 god. na 5,9% u 1957 god. ali, prema najnovijim podacima, on je znatno manji nego u drugim republikama: u sreskim vijećima u Bosni i Hercegovini procenat žena iznosi 1957 god. 7,12%, a jugoslavenski prosjek je 9,28%, u Srbiji 10,83%; u vijećima proizvođača narodnih odbora

¹⁹ Ovaj kao i dalji podaci iz Zavoda za statistiku i evidencije NR BiH.

srezova u našoj Republici taj procenat iznosi 4,33%, a jugoslavenski prosjek je 7,66%, u Sloveniji 9,61%.

U narodnim odborima opština stanje se također popravilo. 1952 god. procenat žena odbornika opštinskih nar. odbora u Bosni i Hercegovini iznosio je 1,2%, a 1957 god. on iznosi 3,5%. U tom pogledu iza naše Republike zaostaje samo Crna Gora: u opštinskim vijećima jugoslavenski prosjek učešća žena je 6,57%, a Srbija 8,12%, Bosna i Hercegovina 3,57% i Crna Gora 3,30%. U vijećima proizvođača opštinskih nar. odbora procenat žena iznosi: jugoslavenski prosjek 5,26%, Hrvatska 6,64%, Bosna i Hercegovina 3,42% i Crna Gora 2,79%.

U sljedećoj tabeli vidimo učešće žena u organima društvenog upravljanja, stanje 31 dec. 1956 god.:

	FNRJ	u BiH
U savjetima narodnih odbora		
srezova	9,3%	7,5%
opština	7,9%	6,1%
U upravnim odborima zdravstvenih ustanova	18,3%	11,7%
U upravnim odborima socijalnih ustanova	42,8%	28,0%
U školskim odborima (stanje 1955 god.)	15,6%	9,8%

Pojava nedovoljnog učešća žena u organima narodne vlasti i društvenog upravljanja može se objasniti prije svega slabljenjem uloge žena u privrednom životu, zatim nedostatkom ispravnih pogleda na značaj učešća žena u javnom životu, zanemarivanjem političko-društvenog rada na unapređenju društvenog položaja žene kod nas.

Interesantna slika dobije se ako se izvrši upoređenje sa položajem žene u Sovjetskom Savezu, u približno istom vremenskom razdoblju poslije revolucije: broj žena u mjesnim sovjetima (seoskim, reonskim i gradskim) porastao je od 1929 god. do 1931 god., dakle, također otprilike u periodu od 11 godina poslije revolucije, sa 19% na 20,75%, a u višim upravnim organima (uključujući Vrhovni Sovjet) sa 14,4% na 20,2%²⁰.

*

Nastojanja za ostvarenjem pune društvene ravnopravnosti žene uvijek su se suočila sa činjenicom da je žena u biološkom pogledu slabija od muškarca. Na osnovi toga nastala je reakcionarna teza, koja se u izvjesnoj mjeri i danas održava, da je uloga žene u javnom životu nespojiva sa materinstvom, sa osnovnim njenim zadatkom, dakle, uopšte sa pozivom žene. Prema toj

²⁰ Velika sovjetska enciklopedija (staro izdanje), sv. 25, str. 248.

kategoriji javne funkcije pogodne su samo za one žene koje iz bilo kakvih razloga ne obavljaju redovnu funkciju žene u braku i majke u porodici.

Naša praksa govori da je ženi radnici i javnom radniku kod nas još uvijek zaista teško, jer suprotnost između njenih porodičnih i materinskih dužnosti, s jedne strane, i njenih zadataka u proizvodnji i u društvenom životu, s druge još uvijek je velika. Žene u proizvodnji i aktivistkinje u društvenom radu, iako imaju zakonom zagarantovano pravo na plaćeni porodiljski dopust i na dječiji dodatak, ipak moraju da se pomire s tim da će im materinstvo predstavljati novi teret i da će im nastavak rada i javnog djelovanja postati poslije porođaja stalna briga i tegoba.

Dok su neki teoretičari socijalizma u toj suprotnosti žene radnice i žene majke nalazili krupan, gotovo nerješiv društveni problem, Lenjin je odlučno odbacio polovična rješenja i jasno kazao da društvo mora žrtvovati jedan mali dio svojih interesa kako bi ženi omogućilo ravnopravnost u radu i u nagrađivanju za rad. Socijalističko društvo nadoknađuje fiziološku slabost žene dajući joj izvjesne socijalne pogodnosti.

Osnivanje i podizanje ustanova koje olakšavaju ženi rad u proizvodnji i aktivnost u društvu predstavlja mjeru koja istovremeno doprinosi i povećanju proizvodnje i neposrednom porastu životnog standarda, a vrlo je značajna i za poboljšanje zdravstvenih i vaspitnih uslova razvitka djece. Ako se tako posmatra stvar, onda će se naći sredstva da se pojača pomoć zajednice ustanovama kao što su dječije jasle, obdaništa i sl.

Naša javna riječ do nedavno je zapostavljala pitanje braka i porodice, iako se po listovima i časopisima moglo naći dosta konstatovanih fakata i usput nabacanih zahtjeva. Tek u najnovije vrijeme pokrenuta je kod nas šira inicijativa da se naučno ispituju karakteristike naše današnje porodice. Dok se u nekim zemljama u punom zamahu razvijaju specijalne grane sociologije, kod nas vlada prilična nejasnost u ocjenama stanja i u mišljenjima o potrebnim mjerama, jer nema sigurnog i dokumentovanog uvida u stvarno stanje. Nama je, međutim, potrebno naučno pristupanje i analiza ovako značajnih oblika društvenog života kao što su brak i porodica, naročito obzirom da se nalazimo u revolucionarnom periodu socijalističke izgradnje; svakako nam je potrebno više nego kapitalističkim zemljama koje upotrebljavaju naučne metode i mobilisu bezbrojne kadrove i sredstva da bi opravdali i produžili vijek svojim institucijama.

Otkada je prije sto i deset godine u "Komunističkom manifestu" Marksa i Engelska principijelno i duboko revolucionarno postavljena kritika porodice u buržoaskom društvu, kao i shvatanje o njenom razvitku u socijalizmu, otpočela je teoretska borba koja je bila popraćena ogromnim brojem iskrivljavanja socijalističkog shvatanja i najbanalnijim propagandnim podmetanjima. U nekoliko teoretskih radova socijalističkih mislilaca ova

problematika, pored sve oštine ideološkog sukoba sa buržoaskim shvatanjima, ipak nije razrađena u obliku detaljnijeg pogleda na buduće odnose. Moglo bi se reći da zadnjih nekoliko decenija teoretska misao socijalizma o tim pitanjima uglavnom stagnira, a praksa u zemljama gdje je revolucija pobijedila pokazuje kolebanje i nedostatak napora da se ubrza razvitak novih elemenata u porodičnim odnosima. Ovakvo stanje može se razumjeti ako se uzme u obzir da je socijalistička izgradnja kroz čitavih četrdeset godina imala da riješi najosnovnije probleme održanja revolucionarne vlasti, organizovanja socijalističke ekonomike u uslovima imperijalističkog pritiska i rata, a također i problem savladavanja jake deformacije koju je donosio cijelom socijalističkom pokretu sistem staljinizma.

Kod nas je dosada organizovano vrlo malo diskusija o problemima braka i porodice. Pojmovi kao što su “porodica”, “brak”, “porodica kao osnovna ćelija društva” shvataju se i upotrebljavaju najčešće kao oznake nekih vječnih nepromjenljivih kategorija. Potpuno nemarksistički, sa nepoznavanjem (ili neprihvatanjem?) rezultata do kojih je došla socijalistička kritička teoretska misao, kod nas se vrlo često vrše moralna vrednovanja pomoću takvih okamenjenih pojmova. “Našoj porodici, koja se danas formira pod sasvim drugim uslovima nego juče, treba da pružimo društvenu pomoć, a ne da joj upućujemo stalno kritiku koja se svodi na kritiku žene koja je otišla na rad van kuće, uključila se u društveni rad, koja je postala politički radnik, pa je – kažu – zanemarila odgoj djece i, eto, zato imamo sve veći broj besprizornih, zato nemamo dobro vaspitane omladine, itd. A lijek se onda vidi – ne u rasterećenju žene u porodici, već u vraćanju žene kući. Mislim da ćemo još dugo vremena imati u Jugoslaviji u tom pogledu raznih teškoća i slabosti, jer je to pitanje materijalnih uslova. Ali postavlja se pitanje odnosa komunista prema tom pitanju, da li oni znaju za našu perspektivu i koliko je prema mogućnostima ostvaruju? A o tim stvarima, mislim, nema jasnosti u glavama, pa samim tim još manje u praksi”²¹.

Ovaj problem ima i svoj drugi vid. U svakodnevnom životu odvijaju se vrlo jaki procesi koji pokazuju da ovakav brak i porodica kakve imamo jedva odolijevaju udarcima koje donosi savremeni život. Uzroci se ne mogu tražiti u slabljenju nekakvih opštih moralnih osjećanja kod ljudi, u opadanju takozvanog bračnog i porodičnog morala, jer konkretna moralna shvatanja uvijek su bila i danas su izraz realnih odnosa i materijalnih činilaca. Radi se o tome da službeno važeća shvatanja o moralu ne mogu da izdrže pod pritiskom drugačijih oblika odnosa i načina postupanja u svakodnevnom životu, a još ne mogu da budu zamijenjena novim moralnim shvatanjima, jer ona još nemaju

²¹ Vida Tomšić na VI plenumu CK SKJ.

objektivnih uslova da se formiraju. Današnja faza ovog procesa karakteristična je po razlaganju starih oblika života i po gomilanju činjenične građe za preovladavanje novih.

U jednom akcionom programu naših političkih i društvenih organizacija mogao bi da se postavi zadatak rješavanja barem nekih pitanja još preostalih odnosa koji zaista stoje u izrazitoj suprotnosti sa današnjicom. Možemo li, naprimjer, ukloniti pojave ekonomske prisile kod sklapanja brakova, tendenciju, još uvijek živu naročito na selu, da se pomoću sklapanja brakova rješavaju pitanja imovinskog stanja ili pribavljanja nove radne snage, da se traži miraz i osigurava naslijeđe. Zar ne možemo učiniti nešto više da bi se obezbijedilo mladim ljudima pravo na slobodan izbor bračnog druga i u onim krajevima gdje još ima slučajeva da se žena kupuje, gdje muškarci odlaze u pečalbu da bi se mogli oženiti, gdje roditelji ugovaraju brak djece, ponekad još maloljetne, gdje pri sklapanju brakova dolazi do izražaja nacionalna i vjerska isključivost. Jasno je da nema naročito mnogo smisla ulagati ogromne energije da bi se uspostavljali socijalistički odnosi baš u takvim zaostalim krajevima, gdje još nema gotovo nikakvih promjena u ekonomici koje bi omogućile rađanje progresivnih shvatanja, ali je isto tako jasno da process socijalističke izgradnje zemlje ne može teći uporedo sa održavanjem i tolerisanjem takvih pojava.

Kao što je naprijed rečeno, trebalo bi prije svega naučnim metodama proučiti stanje braka i porodice kod nas i utvrditi koje su osnovne tendencije njenog razvitka kod nas. Iskustva našeg pravosuđa iz raznih brakorazvodnih procesa bila bi vrlo korisna, jer bi pokazala koliko su jaki oni najelementarniji materijalni, ekonomski i psihološki uzroci koji dovode do razilaženja bračnih drugova, a u kojim slučajevima se radi o pojavama drugačijih i novih bračnih odnosa i shvatanja o njima. Kod nas se još uvijek mogu čuti mišljenja koja sasvim generalno uzimaju da su seksualni odnosi van braka nemoralni, a trebalo bi postaviti pitanje – da li nema i takvih slučajeva gdje su bračni odnosi stvarno nemoralni, jer su lišeni najelementarnijih osjećanja ljubavi i međusobnog poštovanja, a formalno se održavaju zbog djece ili raznih vrsta interesa.

Pri nastojanjima na ovom polju društvenog rada treba preduzimati akcije koje će doprijeti do najširih slojeva stanovništva, naći puta i načina da se riješe i problemi najzaostalijih društvenih slojeva i primitivnih sredina, otvoreno pogledati u lice nakaznim pojavama u našem društvu kao što su prostitucija i kriminal, alkoholizam i druga zla. Zar, naprimjer, izvjestan broj pojava čedomorstva, prikrivanja i odbacivanja vanbračne djece nije izraz ne samo skrajnjeg primitivizma već i postojanja i važenja jednog društvenog morala koji još uvijek udara žig sramote na ženu koja rodi dijete izvan braka? U

takvim pojavama treba vidjeti i posljedicu nedovoljne prosvjetne i političke aktivnosti naših društvenih organizacija. S tim u vezi je i pitanje legalnog abortusa i kontracepcionih sredstava koje bi trebalo ponovo postaviti i razmotriti u svjetlu iskustava koje je dala praksa u vremenskom razdoblju od donošenja zakona do danas.

*

Sumirajući na kraju aktuelne probleme unapređenja društvenog položaja žene mogli bismo kazati da se svi oni svode na jedan osnovni, vrlo akutan i vrlo težak zadatak, koji treba odlučnije staviti u program socijalističke izgradnje naše zemlje – da se u sadašnjoj etapi našeg razvitka neodložno sprovede obezbjeđenje materijalnih uslova koji će omogućiti ravnopravno učešće žena u proizvodnji i u javnom društvenom životu, donošenje potrebnih pravnih propisa i zakona koji će formulirati još neriješena pitanja njenog položaja u društvu. Time, kao i pokretanjem žive akcije da se u političkom životu naša žena ne samo vrati na ono mjesto koje je imala u toku revolucije i prvih godina poslije oslobođenja, nego da se njena inicijativa razvije još i mnogo više, – postići će se da će njen doprinos socijalističkoj izgradnji biti mnogo veći, da će odgovarati stvarnim mogućnostima koje ona posjeduje i ogromnim energijama i emocijama koje ona u sebi krije.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja*, br. 7/8, god. XXI, 1969.

Čitav društveni razvoj poučio je svojom istorijskom logikom njegove nosioce da se društveni odnosi ne mijenjaju apelima na centre političke vlasti i da samo preuzimanje uloge subjekta u društvenim procesima dovodi do faktičke izmjene njihove situacije. U tom pogledu ni položaj žene nije izuzetak.

Zlata Grebo

RAVNOPRAVNOST ŽENE – DIO BORBE ZA SOCIJALISTIČKO DRUŠTVO¹

Društveni položaj žene je tema prisutna u svim razmatranjima o savremenim društvenim kretanjima, kada se tim razmatranjima pristupa sa težnjom da se dublje sagledavaju sve značajnije transformacije u savremenom društvu – pozicija i uloga nosilaca tih transformacija. Pri takvim razmatranjima svjesni smo društvene jednakosti koju žena kod nas ima, ali i još postojećih razlika između muškarca i žene, kao i toga da te razlike uklanjamo u onoj mjeri u kojoj razmičemo međe i stega ljudskoj ličnosti uopšte. I baš to razmicanje međa i stega pred bogatstvom ljudske ličnosti, pred sve ostvarljivijom njegovom moći samopotvrđivanja u samoupravnom izboru vlastite odluke o svom životu i radu – izvor je optimizma zasnovanog na saznanju o dobrom izabranom putu. Uporedo se javlja pitanje – dokle smo na tome putu stigli, šta nas je do izbora takvog puta dovelo.

Sva traženja odgovora vode nas društvenoj situaciji čovjeka u kojoj su dvije ljudske epohe, kapitalizam kome izmičemo i socijalizam koji nezadrživo osvaja svijet, kao svoj progresivni zajednički imenitelj imale borbu radničke klase za svoje oslobođenje i ljudsko oslobođenje uopšte, za oslobođenje rada, čovjeka u njegovom stvaralaštvu. I na tom putu kao jedino mogućem i

¹ Prilog predstavlja pronađeni tekst referata održanog na akademiji koju je povodom 8. marta i 50. godišnjice SKJ, 7. marta 1969. godine organizovao Univerzitet u Sarajevu i Republička konferencija za društvenu aktivnost žena.

oslobođenje žene od njenog podređenog položaja, čime je radnička klasa osvajala nove prostore ne samo za slobodu žene nego i za vlastitu slobodu, slobodu čovjeka uopšte, svjesna da je sloboda integralna, da nje nema ako postoji nesloboda, bila ona klasna, po polu, ili nacionalna. I zato je borba za ravnopravnost i jednakost žene neraskidivo vezana za borbu radničke klase i u svijetu i kod nas – ta dva toka su neodvojiva i svako razmatranje jednog ulijeva se u drugo i obratno – i to i u svom teorijsko-saznajnom i programatsko-akcionom aspektu.

Govoreći o vezanosti radničkog pokreta i ženskog pokreta Klara Cetkin je pisala: »Nema sumnje, Marks se nikada nije bavio ženskim pitanjem »samim po sebi« ili kao »takvim«. Ali, bez obzira na to, on je borbi žene za ravnopravnost pridonio ono što je nezamjenjivo, što je najvažnije. Materijalističkim shvatanjem istorije on nam, doduše, nije dao gotove formule o ženskom pitanju, ali je dao nešto bolje: pravilnu, sigurnu metodu da ga ispituje i shvatimo. Tek nam je materijalističko shvatanje istorije omogućilo da jasno razumijemo žensko pitanje u procesu opšteg istorijskog razvoja, u svjetlosti opšte društvene povezanosti, u njegovoj istorijskoj uslovljenosti i opravdanosti, da sagledamo njegove pokretačke snage, ciljeve kojima one streme, uslove pod kojima postavljeni problemi jedino mogu biti riješeni.²

Upozoravajući da materijalističko shvatanje istorije »daje obilje jasnih smjernica za razumijevanje isprepletenih uslova u kojima se postepeno razvija današnji oblik porodice i braka pod uticajem ekonomskih odnosa« - ona kaže: »a ovo saznanje ne uči nas samo da pravilno ocijenimo položaj žene u prošlosti, ono nam, štaviše, pruža čvrst most razumijevanja socijalnog, privatno-pravnog položaja ženskog pola u današnjici.«³

Takvi principi utemeljeni su i u borbi radničke klase Jugoslavije, i njenom odnosu prema »ženskom pitanju«. Naravno da ni položaj žene, ni oblici borbe za njenu društvenu jednakost nisu bili jednaki u svim krajevima naše zemlje. Sva različitost u privrednoj i kulturnoj razvijenosti, različitost zakonodavstva, razlike u tradiciji proizašle iz istorijskih uslova pojedinih krajeva, činile su

² »Die Gleichheit«, Stuttgart, marta 1903. godine, prema časopisu »Žena«, br. 2/1968. str. 33

³ Ibidem, str. 33

različitim sveukupnost života u njima, vršile uticaj na svijest i akciju društvenih snaga – čineći različitim položaj žene pojedinih krajeva Jugoslavije.⁴

Ali budući uslovljeni u osnovi istim društvenim uzrocima, noseći u sebi osnovnu zajedničku karakteristiku klasne borbe, ta svijest i akcija društvenih snaga bile su dio jedinstvenog radničkog pokreta Jugoslavije. Takve karakteristike nosi i borba radničke klase Bosne i Hercegovine i rješavanje ženskog pitanja u njemu, o čemu govori nekoliko podataka koje o tom navodim, ne zadržavajući se šire na poznatim karakteristikama sveukupnog radničkog pokreta u zemlji.

Poslije austro-ugarske okupacije Bosna i Hercegovina je krenula putem kapitalističkog razvitka i u privredu su se, zajedno sa muškarcima, sve više uključivale i žene. U Mostaru i Sarajevu 1881. godine od 281 zaposlenog radnika u tvornicama duhana bilo je 177 žena, a već 1904. godine od ukupno 2.549 radnika u tvornicama duhana i otkupnim stanicama bilo je 1.736 žena. Prvi kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine u svom programu ističe: zahtjeve za ukidanjem svih zakona koji čine nepravdu ženi u javno-pravnim i privatno-pravnim odnosima, traži zabranu noćnog rada za žene, pravo biranja i izbora. U klasnoj borbi – tražeći pravo udruživanja, javnih zborova, skraćenje radnog vremena, povećanje nadnica – žene su učestvovalе zajedno sa muškarcima još od prvih štrajkova 1890. godine. Iz niza štrajkova pred prvi svjetski rat, od kojih su neki bili organizovani u fabrikama sa pretežno ženskom radnom snagom (Tvornica duhana Sarajevo i Mostar, Ćilimara u Sarajevu – pomenimo samo štrajk 400 radnica Fabrike duhana u Sarajevu 1906. godine koji je prethodio poznatom Generalnom štrajku radnika Bosne i Hercegovine organizovanom te godine. Samo tri godine poslije Druge međunarodne konferencije žena socijalista u Kopenhagenu na kojoj je na predlog Klare Cetkin usvojena odluka o praznovanju 8. marta, u Bosni i Hercegovini je 1913. godine proslavljen taj dan. A povodom 8. marta 1918. godine u Sarajevu je održana »Proslava

⁴ Pomenimo samo da je u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini još u drugoj polovini 18. vijeka zakonom regulisano obavezno školovanje sve djece. Zakon o zabrani nošenja zara I feredže donijet je u Bosni i Hercegovini oktobra 1950. godine, a u Srbiji godinu dana kasnije.

ženskog dana« na kojoj je učestvovalo oko 2.000 žena, od kojih je bilo 300-400 Muslimanki.⁵

Na Osnivačkom kongresu SDPJ (komunista) 1919. godine pored sve složenosti pitanja kojima se Kongres tada bavio u konstituisanju savremenog pokreta, u idejnom razgraničavanju sa socijaldemokratijom – ženskom pitanju je dato značajno mjesto. Uporedo sa Kongresom održana je Konferencija žena socijalista (komunista) na kojoj je donesena odluka o ujedinjavanju svih ženskih socijalističkih pokreta u zemljama Jugoslavije u jedinstveni ženski socijalistički pokret. U Statutu žena socijalista (komunista) piše: »Žene socijalisti (komunisti) usvajaju maksimalni i minimalni program Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i smatraju sebe kao dio partijske celine.«⁶

Iste godine u Sarajevu je osnovan Pokrajinski sekretarijat žena socijalista (komunista). U velikim akcijama radničke klase 1920. godine, u kojoj su organizovana 52 štrajka, žene su imale velikog učešća. Te godine je Pokrajinski sekretarijat žena socijalista organizovao zbor protiv izbornog zakona za Konstituantu po kome žene nisu imale pravo glasa. Vrijedno je napomenuti da su u to vrijeme postojali i mjesni sekretarijati žena socijalista (komunista) u Banjoj Luci, Zenici, Mostaru, Tuzli, Jajcu, Derventi, Doboju i Bugojnu.⁷

To povezivanje borbe radničke klase i borbe za ravnopravnost žene i bilo je osnovno protivljenje vladajuće buržoazije i jednom i drugom. »Obznanom« od 30. decembra 1920. godine, Zakonom o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi 1921. godine, šestojanuarskom diktaturom 1929. godine, buržoazija se ostrvljivala na sve što je progresivno, ne samo zabranjujući KPJ nego uvodeći najcrnju eksploataciju i bespravlje, kidišući i na gole živote obespravljenih, desetkujući njihove najbolje redove, desetkujući KPJ, ne razlikujući u brutalnosti udaraženu od muškarca, samo ako se radilo o snazi

⁵ Prema podacima koje navodi Nevenka Bajić u svom radu: »Uloga žene u socijalističkom pokretu u Bosni I Hercegovini«, str. 1-10 I Danica Perić u radu: »Borba žene za socijalizam u okviru radničkog pokreta Jugoslavije«, str. 1 – Republička konferencija za društvenu aktivnost žena, Sarajevo.

⁶ Istorijski arhiv KPJ, tom II. str. 24, Beograd, 1950. godine.

⁷ Nevenka Bajić: »Uloga žene u socijalističkom pokretu BiH«, str. 15 i 16, Republička konferencija za društvenu aktivnost žena, Sarajevo.

koju je htjela da satre. I žena je sa jednakom moralnom snagom i vitalnošću sve to podnosila.

Poslije zabrane KPJ osnovana je Nezavisna radnička partija i Sekretarijat žena. Ali ni zabrana KPJ 1924. godine nije mogla da uguši radnički pokret, ni učešće žene u njemu. U godinama koje slijede mnogi partijski dokumenti ističu značaj učešća žena u revolucionarnoj borbi radničke klase Jugoslavije. Ocjenjujući taj period Dušanka Kovačević u svojoj još neobjavljenoj studiji »Žene Jugoslavije« piše: »... Bilo bi nepodesno mjeriti uticaj revolucionarne ideologije na žene njihovom organizovanom pripadnošću Komunističkoj partiji. Dijelom zbog duboke ilegalnosti u kojoj se Partija nalazila zbog čega je broj članova bio manji nego što je bilo komunista, a dijelom zbog ukorijenjenih shvatanja prema ženi, čega nisu bili oslobođeni ni komunisti, ulazak žene u Partiju bio je manji od snage koje su se formirale i potvrdile u revolucionarnoj borbi«.

Sve one poznate progresivne promjene do kojih je došlo u KPJ dolaskom 1937. godine Josipa Broza Tita na njeno čelo – učvršćenje njenog idejnog i organizacionog jedinstva, borba protiv frakcionaša i sektaša u njoj, jasni stavovi rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, o jedinstvu radnih ljudi svih jugoslovenskih zemalja pred zajedničkom opasnošću od rata i fašizacije zemlje – podigle su ugled Partije. Sve to je učinilo da se Partija neposredno veže sa svim društvenim snagama u njihovom naporu za jedinstvenim otporom ratnoj aveti koja se nadnijela nad njima zbijajući ih u monolitni protuudar – protuudar kome je ne mali doprinos dala žena u našoj revoluciji.

Ratovi su uvijek suviše blizu. Po snažnoj neželjenosti da se opet nađemo u ratnom vihoru, po neizbrisivim tragovima koje ratni užasi ostavljaju. Možda je to razlog što ratove hoćemo da zaboravimo. Pa nekada postupamo tako da zaboravljamo i one koji su najviše dali da jedno užasno stanje u ljudskoj situaciji prestane biti to, koji su i sami nestajali u njemu okončavajući ga – ostavljajući svojom žrtvom vjeru u snagu čovjeka. Na žalost, ključne etape pređene polovinom XX vijeka, vijeka koji nas besprimjernom smjelošću vuče ka nepoznatim horizontima, obilježene su sa dva svjetska rata. Iza njih je ostajao tragičan bilans koga u svom brutalnom knjigovodstvu rat bilježi na

kontu – ubijanje i razaranje. U sučeljavanju sa tim tragičnim bilansima – čak i samo brojčano iskazanim – zastane nam dah pred grandioznošću žrtve kojom je čovjek morao da plati svoje pravo na opstanak, svoje pravo na život. Brojke o učešću žena Jugoslavije u našoj revoluciji ni iz bliza ne pokrivaju život koji hoće da iskažu. Pa ipak te brojke čine monolitni spomenik koji svojom neumitnom egzaktnošću govori ovo: U narodnooslobodilačkoj borbi sa oružjem u ruci učestvovalo je preko 100.000 žena. Poginula je u borbi četvrtina njih, 40.000 je ranjeno, a od toga su preko 3.000 teški invalidi. 87 žena je proglašeno narodnim herojima, a na hiljade su odlikovane Ordenom za hrabrost i drugim visokim odlikovanjima, 1.900 nose »Spomenicu 1941«. još u toku rata 2.000 žena postale su oficiri narodnooslobodilačke vojske. 620.000 žena palih kao borci ili žrtve fašističkog terora predstavljaju više od trećine ukupnih gubitaka koje je Jugoslavija imala u drugom svjetskom ratu. Na završetku rata u raznim vidovima borbe za pobjedu nad okupatorom i izdajnicima, u borbi za novu Jugoslaviju bilo je organizovano preko dva miliona žena Jugoslavije.⁸

Osjećanje sudbonosne vezanosti ishoda revolucije za učešće žena u njoj prisutno je u svim fazama razvoja revolucije, u svim događajima koji je prelomno označavaju, na svim putevima kojima je ostvarivana – ojačavajuća uprava masovnim učešćem žene u Revoluciji neke njene najljepše tokove, ističući uvijek etičke, ljudske vrijednosti revolucije iznad ratničkih, svodeći to ratničko, viteško umijeće i srčanost samo na sredstvo borbe za čovjeka, njegovu vrijednost i dostojanstvo. Svi značajni dokumenti iz tog perioda⁹ u svim krajevima naše zemlje sadrže načela o ravnopravnosti žene. O tome su se izjasnile u obliku deklaracije o pravima građana Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljska vijeća svih republika. Već u decembru 1942. godine održana je u Bosanskom Petrovcu Zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, a Antifašistički front žena je bio, pored Ujedinjenog saveza omladine Jugoslavije, najmasovnija organizacija u NOB-i.

⁸ Prema podacima koje je objavila D. Perić »Borba žene za socijalizam u okviru radničkog pokreta Jugoslavije« I podacima u studiji (neobjavljenoj) D. Kovačević »Žene Jugoslavije«.

⁹ Npr. U februaru 1942. Godine u Foči je Vrhovni štab donio dokumenta »Zadaci I ustrojstvo NOO« I »Oslobođenje I uputstvo za rad NOO u oslobođenim krajevima« u kojima je naglašeno da žene imaju pravo da budu birane I da biraju.

Sve su to sudbonosni dani, sudbonosni događaji, sudbonosni akti u kojima je jednakost žene i muškarca i etike izražene prema ženi i one koju je ona u sve to ugrađivala – stavljen znak jednakosti.

Govoreći o tim danima Josip Broz Tito je rekao: »Ja se ponosim što stojim na čelu Armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u svojoj borbi po svom herojstvu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri...« i dalje: »Naše žene nisu ušle u ovu borbu slučajno, nesvjesno, spontano, već svjesno, svjesne historijskog zbivanja, svjesne da borba koja se vodi za oslobođenje našeg naroda, jeste borba za srećniju budućnost naših naroda i srećniju budućnost svih žena«.¹⁰

Mijenjajući svijet oko sebe, mijenjali su se i oni koji su ga činili drukčijim – i muškarac i žena; jer čovjek mijenja svoj svijet samo u mjeri u kojoj je promijenio sebe samog, u kojoj su njegove želje, njegova saznanja – nemirenje sa postojećim, ukoliko svojim činom uklanja brane njihovom ostvarenju spoznajući vlastitu snagu, stvarajući prostore novim uzletima. Ti – za čovjeka njegovim vlastitim činom novoosvojeni prostori – novoosvojeni dokazi vlastite moći i čine da u njemu sazrijeva novo viđenje i svijeta i sebe u njemu, sazrijeva nova nada, novo htijenje, novo njegovo djelo kojima to novo viđenje svijeta i sebe pretvara u realnost. I koliko je dimenzija te novoostvarene realnosti dublja u odnosu na prethodnu, utoliko i vlastiti angažman u tim promjenama daje jače dokaze u provjeravanju vlastitih snaga, utoliko su i procjene u biću nosilaca tih mišljenja intenzivnije. A to se upravo događalo sa ženom u našoj revoluciji. Na toj krvavo povučenoj liniji epohalnog progresa – saznanje o razmaku između onog što je bila i onog čime se potvrdila u revoluciji – čitala je ona reljefnije nego muškarac. To saznanje ona je čitala ne samo na obilježjima ostvarenog nacionalnog i socijalnog oslobođenja nego i u duboko doživljenim dokazima vlastite jednakosti sa muškarcem. Ona je to saznavala u snažnom otkriću vlastitih vrijednosti, koje su joj ukazivale da se promjene dešavaju ne samo na liniji njenog pravnog, političkog, ekonomskog položaja šire u društvu nego i u njenoj intimi, u privatnom životu – u braku, cjelokupnom odnosu prema muškarcu. Muškarac je ratovao rizikujući

¹⁰ Josip Broz Tito: »Govori i članci«, knj. I, str. 113 I 114, Naprijed, Zagreb, 1959.

životom, ali identifikujući se sa ulogom branioca koju je tradicija vjekovima njemu povjerovala, ne ratujući s njom. Žena je ratujući sa zajedničkim neprijateljem, ratovala i sa tradicijom – i prema ženi i u samoj sebi – rizikujući pored života i da u svojoj novoj ženstvenosti ne bude do kraja prihvaćena. Ona je možda slutila da će je tu – u privatnom životu, u onim ne tako vidljivim putevima kojima se tradicionalna shvatanja iz privatnog pretaču i u javni život i pored pravnih regula i političkih deklaracija i svih instrumenata javnog progresivnog društveno-ekonomskog uređenja – očekivati i najteže, iako ne i za oko najvidljivije – bitke. I mada njihovo pozitivno rješenje možemo tražiti samo na potezima kojima mijenjamo društveno-ekonomske odnose gledano u cjelini – kada o odnosima muškarca i žene – moramo imati u vidu da upravo ta njihova isprepletenost sa ljudskom intimom podvlači svu njihovu složenost, traži suptilnije oruđe, čvrstinu neuzmicanja pred tradicijom kojoj se čovjek u onom što je najdublje zapretane u njemu nekad zna i da preda, kad mu teškoće prepriječe put.

Naš put je nesumnjivo obilježen dokazima velikih ostvarenja u novom položaju žene. I što je najvažnije – naš put se razgranava novim mogućnostima. Ali, ne bez zastanaka i novih upitnika pri tome.

Čvorno polazište svih naših uspjeha, ishodište svih naših ocjena, šansa svih naših novih izbora u odlukama na putu postizanja potpune društvene jednakosti među polovima – počiva u našem svjesnom opredjeljenju potvrđenom društvenom akcijom da jednakost među ljudima uopšte, pa i među polovima, ostvarujemo preko reda u društvenoj proizvodnji, tj. tamo gdje se primarno, ne izvedeno, utvrđuje čovjekova sudbina, njegova pozicija u društvu. Novi status čovjeka – radnika u društveno-proizvodnom odnosu, u kome on ne samo da nije najamni radnik privatnog kapitaliste nego reformom sve više prestaje da bude to i u odnosu na državu – od epohalnog je značaja za društvo u cjelini. Snaga kvaliteta postignute društvene promjene nije više zadržana samo na magistralnom pravcu čovjek-rad, nego se odražava i na svim drugim procesima u društvu, pa između ostalog i na odnosima između muškarca i žene, na transformacijama u porodici. Rezultati takvog društvenog kretanja, kada je riječ o ženi, ne pripadaju samo zaposlenom dijelu žena, koji

ga sigurno najdirektnije osjeća, nego preko izmjene opštedruštvene situacije, ti rezultati pripadaju cjelokupnom društvu, pa, prema tome i svim ženama u njemu. U reformi oslobođeni samoupravni interes – izražen u sve većem raspolaganju cjelokupnim dohodkom i, kroz udruženi rad, daljom humanizacijom cjelokupnih društvenih odnosa – mora potvrđivati sebe, kako savremenijim radom, kojim neprestano postiže materijalnu osnovu društva, tako i uklanjanjem svih neusklađenosti u njemu koje te procese ometaju. Tako na proširenom prostoru cjelokupnosti društvene reprodukcije samoupravni interes stvara, pored ostalog, veće materijalne pretpostavke i za postepeno razrješavanje niza onih pitanja čija materijalna neriješenost prije svega pogađa ženu. No još je važnije to što samoupravni interes – postajući sve više samoodgovoran za cjelokupnost društvene situacije – sve više i uviđa sva ta pitanja. Iz ovoga ne treba izvlačiti zaključak da se ti procesi odvijaju po principu jednostavnosti šematskog prikaza.

Kod nas su, čini mi se, upravo na liniji pojednostavljenja odnosa društvo-država-samouprava-položaj žene, i apsolutizacija čas jednog čas drugog člana u tom agregatu – nastale izvjesne razlike, izvjesna kolebanja u pogledu nekih ocjena o aktuelnom položaju žene, o realnim mogućnostima da se tu krećemo brže o nosiocima tog ubrzanijeg kretanja.

Čitav društveni razvoj poučio je svojom istorijskom logikom njegove naslove da se društveni odnosi ne mijenjaju apelima na centre političke vlasti i da samo preuzimanje uloge subjekta u društvenim procesima dovodi do faktičke izmjene njihove situacije. U tom pogledu ni položaj žene nije izuzetak. Zato se upravo zaposlenost žene izvan kuće, njeno profesionalno uključivanje u sva područja društvenog rada pokazuje kao osnovna poluga i u daljnjoj izmjeni uloge i položaja žene u jugoslovenskom društvu. To joj pruža najveću mogućnost da svojim vlastitim angažovanjem u samoupravnom odlučivanju utiče na sve procese u društvu, a to će reći i na svoj vlastiti položaj. Činjenica da je u Jugoslaviji već sada u društvenom sektoru zaposleno više od milion žena, što predstavlja preko 30% od ukupno zaposlenih u industriji i društvenim službama ili četvrtine zaposlenih u privredi (25,3%), a više od polovine u neprivrednim djelatnostima (53,3%), da one u nekim područjima sačinjavaju i više od polovine ukupno zaposlenih (industrija tekstila 65%, industrija duhana 50%, obrazovne djelatnosti 52,6%, zdravstvo 66,6%, socijalna zaštita

70,2%, finansije i osiguranje 61%, daje posebnu vrijednost ocjeni šta smo postigli i pitanju kolika je snaga samoupravnog glasa tog ne malog kontigenta samoupravljača u zemlji. I u drugom faktoru koji bitno određuje društveni položaj žene – u obrazovanju – bilježimo ne male rezultate, mada njima ne možemo biti u potpunosti zadovoljni.

Slična kretanja, kao u zemlji u cjelini, uočavaju se i u Bosni i Hercegovini, iako su ovdje usporenija. Od ukupno zaposlenih – prema podacima u martu 1968. godine – gotovo četvrtinu čine žene (23%), ili blizu petinu od ukupno uposlenih u privredi (17,8%), a polovinu u neprivrednim djelatnostima (50%). Uočljivo je da su pokazatelji za Bosnu i Hercegovinu ispod pokazatelja za zemlju u cjelini. To nam potvrđuje i kvalifikaciona struktura zaposlenih. Tako od ukupnog broja zaposlenih žena u Bosni i Hercegovini u 1966. godini visoku i višu školsku spremu ima samo 6% (srednju 20%, visokokvalifikovanih radnica ima 1%, kvalifikovanih 9%, polukvalifikovanih 13%), a sa nižom školskom spremom i nekvalifikovanih radnica 51%.¹¹

Naročito pokazatelji o pismenosti iz posljednjeg popisa 1961. godine – otkrivajući činjenicu da je od ukupnog broja žena starijih od 10 godina udio nepismenih žena u Jugoslaviji 28,8%, a u Bosni i Hercegovini oko polovine (40,8% ili 590.296),¹² govore svojom rječitosti kakve istorijske prepreke rušimo na putu oslobođenja žene i kakvi nas napori još očekuju.

Ali upravo činjenica da nove generacije stupaju u život sve obrazovanije i sa većim stepenom stručnih kvalifikacija bitno mijenja društvenu situaciju. Tako je, na primjer, školske 1967/68. godine u Bosni i Hercegovini škole II stupnja pohađalo preko 34.000 učenikca ili 38% ukupno upisanih, a fakultete i visoke škole 1967/68. školske godine preko 8.000 ili 31%. Od ukupno diplomiranih studenata u 1967. godini blizu četvrtina su žene¹³ (721 ili 23%).

Upravo realnost sadržana u sve većem obrazovnom nivou žene i sve većem stepenu njene zaposlenosti, sa svim efektima koje proizvodi i za ekonomski i za socijalni život zajednice, čini neodrživim tvrdnju da žena treba da radi pretežno zbog ekonomske potrebe i zbog poboljšanja porodičnog života.

¹¹ Statistički podaci Konferencije za društ. aktivnost žena SRBiH.

¹² Popis stanovništva 1961. knjiga VII str. 3.

¹³ Statistički godišnjak Jugoslavije 1968. str. 490.

Razvoj proizvodnih snaga, primjena novih naučnih i tehničkih dostignuća, promjena strukture rada praćeni su i u Jugoslaviji, kao i u svijetu uopšte, sve dinamičnijim zapošljavanjem žena van kuće, njenim prodorom u sva područja društvenog rada. I upravo ta samoupravna radna pozicija, koja je u jugoslovenskom društvu ishodište društvenih odluka ne samo onih koje su vezane za profesionalan rad, nego i za sveukupnost društvenog života – ima izuzetan značaj za potpunu afirmaciju žene i njenu jednakost sa muškarcem. Društvena svojina nad sredstvima rada i, na toj osnovi, samoupravno pravo učesnika u procesu rada da svi odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada – daje zaposlenoj Jugoslovenki daleko više nego što je samo njena ekonomska nezavisnost. Budući da se rad na osnovu zaposlenosti u samoupravnoj radnoj organizaciji ne reducira samo na izvršenje određenog radnog zadatka, nego proteže na upravljanje cjelokupnom organizacijom rada, na odlučivanje o upotrebi svih radom stvorenih sredstava radne organizacije kao cjeline – to se i prostor i mogućnosti za izmjenu vlastite društvene situacije svih aktera pomiče znatno dalje od vlastite profesionalno-radne sredine i odlučivanja o njoj. Taj prostor i te mogućnosti se ostvaruju u onoj mjeri u kojoj se u globalnom samoupravnom društvu radni čovjek, samoupravljač i njegova samoupravna radna organizacija javljaju i kao osnovni nosioci samoupravnog udruženog rada, integrisanja svih ljudskih djelatnosti u sveukupnost društvene reprodukcije putem njihovog sve slobodnijeg demokratskog samoupravnog dogovora. U stvari, samo tako, sve većim samoupravnim odlučivanjem o dijelu nacionalnog dohotka za škole, zdravstvo, dječije ustanove, sve službe čija funkcija najneposrednije pomaže ženi u njenom dvostrukom opterećenju na radnom mjestu i u domaćinstvu – borba za njenu stvarnu društvenu jednakost i ujednačavanje uslova mladim generacijama za start u životu – biva sve više prenesena na teren gdje prava bitka može biti dobijena, tj. na teren uslova rada i odlučivanja o njemu. Naravno, to još nikako ne znači da sve ostala polja borbe treba napustiti, niti da od ishoda tih borbi ne zavisi i snaga kojom će se ostvarivati osnovno, tj. zadobijanje radno-samoupravljačke pozicije žene u društvu.

Jer, bilo bi u najmanju ruku kratkovidno, ako to, s obzirom na ulogu žene u borbi za progres ovog društva i sve deklaracije date njoj i o njoj, ne bi zasluživalo i drukčiju kvalifikaciju – ako ne bismo vidjeli da njen stvarni položaj nije još izjednačen sa muškarcem. I ostaci u svijesti, i nedovoljno

razvijene institucije društvenog standarda i raspored ženske radne snage, prvenstveno u obrazovanju, socijalnim i zdravstvenim ustanovama, dakle u djelatnostima u kojima je samoupravljanje tek reformom krenulo putem obezbjeđivanja osnovnih pretpostavki za svoju afirmaciju – a u privredi pretežno u niskoakumulativnim granama kakva je tekstilna i duhanska industrija sa pretežnom nekvalifikovanom radnom snagom i u nerazvijenoj individualnoj poljoprivrednoj proizvodnji – sve su to komponente koje moramo imati u vidu kada ocjenjujemo kakvo realno ubrzanje kroz samoupravni proces i kroz reformu možemo očekivati u daljem društveno-ekonomskom oslobođenju žene. Najmanje bi uputno bilo činiti samo ženu odgovornom za dinamičnost tih procesa, očekujući da ih samo ona ubrza svojim samoupravnim angažovanjem na radnom mjestu i u društvu uopšte. Skolastički izvedeni zatvoreni krug da žena ne može u samoupravljanju da bude aktivnija ako nije zaposlena – jer nema najglavnijeg institucionalnog okvira za to koji bi joj pružio samoupravni radni odnos, a ako je zaposlena – jer je preopterećena domaćinstvom, materinstvom – krug izveden iz tvrdnje da ženu u smjelijem ukupnom društvenom angažmanu sputava nerazvijenost društvenog standarda, a da je ovaj nerazvijen, pored ostalog i zato što je njen samoupravni glas u odlučivanju o njemu još nedovoljno jak – ne razrješava se vještačkom polarizacijom ko to može i treba da uradi – društvo, šira društvena zajednica, ili samouprava u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici, komuni. Istina i odgovori se moraju tražiti u opštepostignutom stepenu oslobođenja rada i ekonomske moći društva, u stvarnom društvenom karakteru svakog od nosilaca društvene situacije kod nas. Budući dio cjelokupnosti društvenog života – briga i odluka o daljem unapređenju položaja žene u smislu njene pune jednakosti sa muškarcem – kao šire društveno pitanje, može biti realno »oslobođeno« ili »neoslobođeno« za samoupravu od »državnog« angažmana – i obratno – država se može »osloboditi brige« za te procese samo u onoj mjeri ili približno u onoj mjeri u kojoj su ti nosioci kao izraz društvenih interesa »oslobođeni« ili »obavezni« i za ostale bitne tokove društva. Naš kurs je opravdano snažno okrenut ka samoupravi. Ali treba imati na umu da i država, ili bolje rečeno predstavnički organi kao izraz vlasti i drugi državni organi – doživljavaju u samoupravnom društvu bitne promjene u smislu sve naglašenijeg vlastitog demokratizovanja i pretvaranja u instrument zajedničke volje udruženih proizvođača. Zato svaki zahtjev upućen njima i ne može biti identifikovan sa apelom na državu, ne može biti identifikovan sa

konzervativnom pozicijom vlastitog dezangažmana i traženja da neko »izvana« riješi postavljeno pitanje. Polazeći od toga da se pod uticajem opštih samoupravnih kretanja bitno mijenja pozicija svih faktora u društvu, moramo i odnose između njih sagledavati u novom svjetlu.

Možda upravo u naglašenom ispuštanju iz državnih ruku i u nedovoljnom prihvatanju u samoupravne ruke cjelokupne problematike oko društvenog standarda, naročito onog vezanog za materinstvo, dječije ustanove – možemo dobrim dijelom naći odgovor za nelogičnost koja se iskazuje u tome da i pored sve većeg učešća žena u opštem društvenom procesu rada, da i pored daljeg kretanja u samoupravnim odnosima u društvu, bilježimo stalno smanjenje učešća žena u samoupravnim organima i predstavničkim tijelima. Odgovor bi trebalo tražiti ispitujući pojavu bliže u svoj njenoj kompleksnosti.

Potreba kompleksnijeg istraživanja proističe i iz stava usvojenog na IX kongresu SKJ: »U okviru Socijalističkog saveza i svih društveno-političkih organizacija, u radnim zajednicama i svim oblicima neposredne socijalističke demokratije, komunisti će se zalagati da sve veća uloga žena u društveno-ekonomskom i političkom životu dobije svoj adekvatan, puniji izraz u njihovom većem učešću u samoupravnom i političkom odlučivanju. S obzirom na tendencije stagnacije, pa i opadanja učešća žena u samoupravnim organima, predstavničkim telima i forumima društveno-političkih organizacija, Savez komunista će sagledati uzroke takvom stanju i aktivno uticati da se ono što brže menja, u težnji da žene zauzmu što ravnopravnije mesto u radnim i društveno-političkim zajednicama, u društveno-političkim organizacijama i svim vidovima društvenog života«. ¹⁴

¹⁴ Rezolucija »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja I zadaci Saveza komunista«, IX kongres SKJ, »Komunist« 1969. str. 184.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 2-3, god. LXIII, 1973.*

... Žena tek danas postavlja svoje prave ljudske zahtjeve, za razliku kada je postavljala egzistencijalne. Dijalektika njenih potreba je intenzivnija jer je istorijski „zakasnila“, zaostala, a njenim interesovanjem, izlaskom iz „kućnog ropstva“, tek da počinje revolucija i sasvim očekivano se njene potrebe brzo šire.

Franjo Kožul

JEDAN PRISTUP ISTRAŽIVANJU POLOŽAJA ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI

Gotovo sve rasprave o tzv. Ženskom pitanju sadrže tvrdnju da se Marks i Engels nisu posebno bavili problemima žene kao zasebne statusne kategorije. Ono što je njih zanimalo je pitanje eksploatacije i ropskog rada radničke klase, gdje se žena ističe kao posebno ugrožena i porobljena. Sudeći po svemu i Marks i Engels su koncipirali ženu kao dio društva, a da njen položaj ovisi od njenog položaja u ukupnoj strukturi društva. Za prvo, fundamentalno istraživanje uzima se Bebelova iscrpna analiza ženskog statusa u njegovom čuvenom djelu „Žena i socijalizam“. To će ostati glavni i tako reći jedini izvor saznanja i teorijskog nasljeđa iz marksističke literature „o ženskom pitanju“ do Lenjina. Lenjin je sa svom ozbiljnošću uviđao, da bez oslobođenja žena nema oslobođenja uopšte. Od Lenjina do najnovijeg vremena ponovo nastaje diskontinuitet izučavanja jednog od osnovnih pitanja slobode čovjeka. Ono što je evidentno, jeste činjenica da je problem žene izveden na novi nivo. Više se ne postavljaju stara pitanja, pitanja njene formalno-pravne i ustavno-deklaratorne ravnopravnosti. Žena je koncipirana kao „čovjek“, jednak i ravnopravan član društva i jedno od istorijskih pitanja je skinuto sa dnevnog reda. Štaviše, u socijalističkim sistemima žena je bonificirana i „privilegovana“ sa mnoštvom pojedinačnih prava, posebice u pogledu njenog statusa na radnom mjestu i kada je u pitanju njena funkcija majke. Tako se stiče utisak da se time završila jedna od naslijeđenih faza u procesu emancipacije žene i građenja njenog statusa u ukupnoj socijalističkoj strukturi

društva. Praktični doprinos žene u izvođenju socijalističkih revolucija je povijesna potvrda da je žena „čovjek drugog reda“ samo kao posljedica njenog klasnog statusa i položaja osobe porobljene i reducirane na biološku funkciju. Svojim vlastitim snagama, ravnopravno i jednako je bila akter revolucije i time zbacila bar jedan teret prošlosti i epohalnu etiketu, da je suptilniji, ali zato „slabiji“ i inferiorniji pol u procesu socijalnog građenja i vršenja društvenih promjena.

U teorijskoj ravni sva novina nije izučena i poslije Lenjina ponovo imamo teorijski vakuum u izučavanju i naučnom ispitivanju fenomena što se pragmatički određuje kao „žensko pitanje“. U našoj zemlji, od oslobođenja do danas, imamo mnoštvo parcijalnih istraživanja sa teorijskim i naučnim pretenzijama, ali se najčešće ostajalo na mikronivoima ili izdvojenim pitanjima bez uopštavanja i izvođenja generalnijih zaključaka i sudova. Društvenu misao, u nas, najviše je zanimao problem braka i porodice i u tom kontekstu istraživani su socijalni status žene. Dalje od toga je pitanje položaja zaposlene žene sa zanimljivom tendencijom da se uvijek postavljalo pitanje „kako pomoći ženi“. Sve što se činilo s ciljem da se osigura mogućnost odgoja i vaspitanja i podizanja djece, uvijek se čak i formalno-pravno određivalo kao „pomoć“ ženi, a ne društvena potreba i društvena obaveza, odnosno generacijska odgovornost društvu.

Zbog nedostatka temeljnih analiza u svjetsko-istorijskim relacijama, zatim zbog nedostatka kontinuiranog teorijskog rada u ovoj sferi društvenog života, a pogotovo zbog nedostatka fundamentalnih istraživanja u našem socijalnom prostoru, od početka našeg istraživanja, našli smo se pred pitanjem: odakle početi, na čemu temeljiti polazne pretpostavke. Da bi na već jednom dostignutom nivou mogli poći korak dalje u traženju socijalnog statusa žene danas, u našem sistemu vrijednosti, u našim uslovima.

Ostati na nivou apstraktnog i spekulativnog osmišljavanja socijalne situacije u spletu specifičnih okolnosti svake vrste, činilo se, da takav rad ne bi bilo moguće staviti u funkciju društvenih potreba, a aktuelne potrebe su osnovni motiv zajedničkog napora svih učesnika u istraživanju. S druge strane, ako bismo naše istraživanje utemeljili samo na empiričkim činjenicama, sakupljenim na malom prostoru i sa malim uzrokom respodenata, pomislili

smo, nećemo li ostati na nivou čistog pragmatizma koji bi nas naveo na voluntarizam u zaključivanju i izvođenju neargumentovanih vrijednosnih sudova.

Osim toga, tvrditi ili „mjeriti“ trend kretanja u razvoju jedne pojave, bez temporalnog poređenja, teško da je uopšte moguće.

To je bila naša prva dilema, i mi smo je razriješili na taj način što smo najprije prikupili najbitnije iz izvora teorijske misli, uzimajući uglavnom socijalističko misaono nasljeđe, a zatim izvršili analizu iskustvenih činjenica do kojih smo tokom istraživanja došli. Druga naša dilema se sastojala u činjenici što nismo mogli našim istraživanjem obuhvatiti sve kategorije ženskog stanovništva i sve uzraste i kako to nije bilo izvodljivo, opredijelili smo se za kategoriju zaposlenih žena sa desetpostotnim uzorkom „domaćica“, ali opet iz urbanih sredina. Po našem uvjerenju da je status kategorije seoske žene daleko lakše pretpostaviti, jer je jednostavniji i na bazi opštih saznanja i impresija jasniji, ako ništa drugo, manje je složen i komplikovan. Tu je tradicija i tradicionalni status žene, sa svim onim što se pod tim podrazumijeva, dominantni činilac, za razliku od statusa žene radnice i žene iz urbane sredine, gdje se pitanje žene postavlja na novoj razini.

Pojam žena podrazumijeva samo diferenciranje na bazi polne polarizacije i ništa više, ako je riječ o društvenoj sadržini pojma koji nas ovdje i zanima. Dakle, pojam podrazumijeva sve kategorije, emancipirane i konzervativne, bogate i siromašne, obrazovane i nepismene, angažirane i pasivne, mlađe i starije i sa različitim društvenim statusima. Prema tome, ženu od ukupne strukture ne dijeli samo pol nego mnoštvo osobnih i društvenih determinanti. Tako je nastala naša treća dilema koja se sastoji u sljedećem: da li, dakle, ispitivati grupne i personalne statuse pojedinih kategorija žena unutar same ženske strukture ili pristupiti profilisanju optimalnog modela, da bismo dobili „srednje stanje“ bez unutarnjih diferencijacija. Kako je u kontekstu unutarne diferencijacije sadržano klasno-socijalno pitanje strukture, a ne samo specifično žensko pitanje, mi smo se opredijelili da posmatramo ženu kao tipski model bez ulaženja u unutarnju podjelu na različite kategorije.

Najteža dilema se nametnula u vrijeme odabira ili selekcije faktora koji imaju dominantan i dominirajući utjecaj na savremeni status žene u našem prostoru. Bez dvojbe bili smo svjesni da opšti stepen razvijenosti društva u

ekonomskom i kulturnom smislu, određujuće djeluje na status svih socijalnih kategorija, bez obzira na kriterije diferencijacije. Posebno smo imali čistu polaznu pretpostavku da je stepen ekonomske razvijenosti društva limitirajući faktor života uopšte, a pogotovo određujući u pogledu statusa pojedinih kategorija.

Iskustva drugih zemalja i saznanja do kojih smo došli prije našeg opredjeljenja upućivali su nas na činjenicu da stepen ekonomske razvijenosti, pa i kulturne, nisu isključivi limiti građenja socijalnog statusa žene, pa ni njene emancipacije. Više smo bili uvjereni da socijalni status žene, prije svega i više od svega zavisi od produkcionog odnosa u procesu materijalne produkcije. Tako smo došli do prvog činioca koji ima najviši stepen utjecaja na status čovjeka, a time i žene kao polne kategorije. Mi smo, u tom kontekstu, uključili kao primarne činioce utjecaj idejno-političke naravi.

Međutim, kako je žena povijesno i aktuelno u posebnom statusu koji nije određen samo sistemom odnosa, nego na njenu sudbinu ima utjecaja i mnoštvo drugih socijalnih sila izvan stanja u idejnoj i političkoj sferi, bilo je nužno uključiti i druge dimenzije života koji sačinjavaju ukupnost ženskog bića i biološke i socijalne sadržine.

Prema tome, mi nismo mjerili korelacije između opštesocijalno ekonomskih procesa i procesa građenja statusa žene u Bosni i Hercegovini iz prosto dva razloga: Prvo, što se može pretpostaviti da je status svih članova društva na personalnom, grupnom i globalnom planu određene socijalno-ekonomskim limitima, pa žena tu nije u specifičnom položaju. Drugo, sasvim je jasno da ekonomska razvijenost može biti pretpostavka, ali ne i realizovana, odnosno ostvarena. Uz sve to da napomenemo: objektivne okolnosti nije moguće razrješavati po želji ili posredstvom iznađenog izuma sistema socijalnih odnosa, i smjelim akcijama, nego su date, a njihovo negativno dejstvo ukloniti nije posao jednog dana, pa ni jedne generacije. Zapravo, mi smo tražili one centre žarišta, elemente zastoja ili usporavanja koji se ispoljavaju, razvijaju ili održavaju usljed negativne socijalne inercije i nedovoljne socijalne akcije da se put ravnopravnosti i emancipacije žene raščisti kako bi se faktičko stanje bar približno proklamovanom i normativno-pravnom stanju. Naravno, kako je život žene ukupnost i totalitet čovjekovog života, lista determinanti i faktora utjecaja bi se mogla širiti, ali smo se zadržali na onome što smo smatrali da je najbitnije.

Mi smo se i u tom pogledu opredijelili na selekciju ili odabir onog što smo vjerovali da je u Bosni i Hercegovini najbitnije. Kao što je vidljivo iz našeg rada, uzeli smo, dakle, osim produkcionog odnosa, kao primarne faktore utjecanja, tradiciju, porodicu, stepen zaposlenosti i stepen obrazovanja ženskog stanovništva. Dakako, kao intervenirajuće varijable, respektovali smo i druge socijalne fenomene koji se ispoljavaju kao novina istorije, ili novina našeg vremena, ali samo radi dopune ili upotpunjavanja ukupne slike stanja, a ne kao posebne dimenzije života žene – koje ispitujemo.

Raščišćavanje i sadržajno i metodološko i preciziranje obima istraživanja dovelo nas je pred osnovno pitanje u što „sumnjamo“, što bi istraživanjem trebalo da provjerimo. Prevedeno na stručni jezik, postavilo se pitanje kako postaviti osnovnu hipotezu ili generalnu hipotezu. Na bazi impresija, parcijalnih istraživanja, političkih procjena i laičkih saznanja oštro se nametnuo utisak da je proces ravnopravnosti žene, njena emancipacija i samoupravna afirmacija u stanju zastoja, stagnacije, a po nekim indikatorima, proces bi nekontrolisano mogao dobiti suprotan tok od željenog, a programski, još u revoluciji, istorijski određen.

Na takve polazne premise i prethodne i neprovjerene zaključke navodili su nas, između ostalih ovi indikatori: Prvo, vitalna i sekundarna statistika, na nivou kvantifikacije, bez dvojbe, pokazuje da je participacija žene u Bosni i Hercegovini u društvenom, a pogotovo političkom životu u rapidnom opadanju (vidi poglavlje VI), a poznato je da bez participacije, odnosno angažovanja nema pretpostavki borbe za socijalni status nijedne socijalne zasebnosti, pa time ni žene kao specifične kategorije. Ženi niko nije podario ono što je već dostigla, nego je to rezultat njene borbe iz dalje ili bliže prošlosti. Revolucija kao istorijski procesi njeno učešće u tom procesu su izveli ženu iz ropstva koje nije daleka uspomena. Drugo, osjetno se otvorio proces redukcije tzv. Objekata društvenog standarda koji su u vrijeme kada smo bili siromašniji bili uspostavljeni. S druge strane podvođenje objekata ove vrste pod zakon tržišta, isključio je iz njihovog korištenja pogotovo one kategorije žena koje nisu, usljed ekonomskog statusa, u mogućnosti da takav sistem korišćenja materijalno izdrže. To je ugrozilo pogotovo ženu majku i ženu radnicu, koja usljed kućnih poslova apstinira u javnom životu.

Treće, posredstvom sredstava masovne komunikacije i regeneracijom buržoaskog morala u tehnokratskoj viziji življenja, žena se pokušava vratiti na ono što je čini biološkim, a ne društvenim i slobodnim čovjekom. Davanje preimućstva biološkim svojstvima žene i ostvarenjem mogućnosti brzog, efikasnog i bez rada postignutom uspjehu žene, posredstvom bioloških svojstava, vjerovatno je prinudilo ženu na apstinenciju u društvenom životu; kao što ćemo kasnije vidjeti to nam potvrđuje ukupan fond činjenica. Četvrto, socijalne i porodične funkcije žene se permanentno umnožavaju, pogotovo u sferi društvenog. Žena je prihvatila novinu vremena po kojoj žena preuzima tzv. Tradicionalne funkcije; ali nema pouzdanijih dokaza da su muškarci spremni preuzimati tradicionalne funkcije žene, pogotovo u porodici.

Peto, samoupravni status smo uzeli kao specifičan model odnosa i socijalne organizacije koja se ne razvija nezavisno da bi od sistema odnosa zavisio socijalni status na globalnom planu. Prema tome našu pažnju smo usmjerili na „mjerjenje“ stepena utjecaja tradicije. Reafirmacija tradicionalnog odnosa, na ženu, posebno u Bosni i Hercegovini, čini se da je jedan od bitnih uzroka zastoja započetog procesa. Da odmah napomenemo da je tradicija što se u najvećoj mjeri realizuje u braku i porodici, jedan od snažnih činilaca života žene na personalnom planu, ali personalni i globalni nivo nije moguće odvojiti. Šesto, proces snaženja robnonovčanog načina mišljenja i njegovo snaženje u praksi, ponovo je ugrozio ženu u licitiranju sa muškarcem. Žena višestruko opterećenakao majka, domaćica, odgojiteljica, supruga, radnica i aktivna jedinka, nije mogla da izdrži sa muškarcem. Ako se tome doda njena nezamjenjiva regenerativna funkcija, onda je „vraćena“ ili prinuđena na neravnopравan položaj. Ponovo se uspostavlja stanje u kome je muškarac hranitelj, a žena sve drugo. U periodu transformacije u oblasti privrede, odnosno u vrijeme prelaska od ekstenzivnog načina proizvodnje na intezivni, čiju osnovicu čini nova tehnika, izazvan je i proces redukcije radne snage i tako žena postaje limitirajući faktor stepena zaposlenosti. Neravnopравna u pogledu obrazovanja, kvalifikacije, društvene angažiranosti i odsutnosti žene iz centara socijalne moći i centara odlučivanja i njena apstinencija i uzdržavanje od društvenih poslova, nisu mogli da se ne odraze na njen socijalni, radni i samoupravni status. Sedmo, tehničke inovacije i dostignuća u pogledu mogućnosti oslobađanja energija i vremena žene, pretpostavljalo se da su stvorili pretpostavke da se žena ravnopравno uključi u društveni život.

Nema sumnje ta produžena moć čovjeka predstavlja svojevrsnu revoluciju jer se time žena oslobodila „kućnog ropstva“ i i prljavih poslova koji su hiljadama godina određivani kao ženski poslovi, nedolični muškoj prirodi, neprimjereni muškoj sujeti.

Misliti u starim kategorijalnim shemama i na stari način u vrijeme, reklo bi se, nove civilizacije, čini se i jest jedno od osnovnih pitanja. Gledano u povijesnoj retrospektivi, može se pomisliti: „šta žena još hoće?“ U takvom kontekstu razmišljanja, žena je izvedena na novi povijesni pijedestal, pravno i deklaratorno ravnopravna, bonificirana kao majka i radnica, oslobođena tereta prošlosti u pogledu kućnih poslova, otvorena joj je mogućnost pune lične i statusne afirmacije itd.

Međutim, upravo se tu taloži i koncentriše tradicionalni način mišljenja i klasne svijesti koja se prelama kao da je ženi nešto sa strane podareno na račun generički suprotne grupe. Kada bi, i ako bi žena ostala trajno na istom stepenu razvijenosti svojih potreba, od bioloških, do kulturnih i društvenih umnogome bi problem konačno bio razriješen. Međutim, žena tek danas postavlja svoje prave ljudske zahtjeve, za razliku kada je postavljala egzistencijalne. Dijalektika njenih potreba je intenzivnija jer je istorijski „zakasnila“, zaostala, a njenim interesovanjem, izlaskom iz kućnog ropstva, tek da počinje revolucija i sasvim očekivano se njene potrebe brzo šire. U prošlosti, žena je svoje opstojanje i poziciju gradila, uglavnom, na ličnom planu. Tu je glavni odbranbeni mehanizam bila njena generička priroda, ali to je lični nivo čiji je domet uvijek ograničen, a nesigurnost na grupnom i globalnom planu je logička posljedica. feministički i sufražetski pokreti i programi su stvar prošlosti i svako posezanje za takvim instrumentima borbe, uslovima, pogotovo kakvi su naši, više su promašaj nego uspjeh. iz neravnopravne pozicije izazivati i pozivati se na borbu, u svakom pogledu, sa jačim partnerom nije put našeg vremena – emancipacija nije pitanje samo žene.

Novi zahtjevi žene nisu molba za privilegijama i bonifikacijama samim faktom što je žena, nego traženje da joj se prizna pravo nagrade prema radu u svim okvirima, socijalne organiziranosti. Dakle, da joj se nagradi rad u vršenju multifunkcija društvene vrijednosti. Međutim, još uvijek se taj istorijski zahtjev žene pokušava reducirati na kategoriju zahtjeva nemoćne i nesposobne socijalne kategorije. S druge strane, mnoge njene funkcije, iako društvene,

vraćaju se na okvire privatnog, kao sfere privatusa, od čega društveno nema stvarne koristi i od tuda nema ni interesa da takav rad nagradi i prihvati kao društveni rad. Tako stoji u porodici gdje se klasno konzervativna svijest muškarca najviše manifestira, svijest po kojoj su poslovi žene poslovi drugog ili trećeg reda jer su nevidljivi, prosti, sitni i prljavi. U društvu, njena generatorska funkcija je stvar njene intime: rađanje, odgoj, obrazovanje i pripremanje djece je na neki način koncipirano i danas kao i u davnoj prošlosti. Nema ni potrebe podsjećati da je u prošlosti odgoj djeteta, podizanje i vaspitanje, predstavljalo privatnu stvar u pravom smislu. Dijete je, pored ostalog, odgajano da bi naslijedilo i zamijenilo roditelje u starosti, i tako kompenziralo uloženi trud i energije. Međutim, danas je dijete, tako reći, od rođenja „društveno dijete“, jer se privatna sfera drastično smanjuje i tako reći nestaje u korist javne. Ostaje još samo psiho-emozivna satisfakcija, a sa stanovišta razuma, dijete se priprema za korisnog člana društva. Prema tome drastična je nesrazmjera između ulaganja i očekivanja koristi.

Tako smo prethodno skicirali i osmislili socijalnu situaciju i došli do zaključka da svako oslanjanje na teorijska osmišljavanja iz dalje prošlosti mogu imati samo uporedno-vremensku i metodološku vrijednost, a naša polazna pretpostavka je da ukupnost socijalne stvarnosti u sferi društvenog življenja moramo posmatrati i procjenjivati sa novog horizonta. Ko može oboriti argumente da je učinjena revolucionarna transformacija ženskog statusa, pogotovo u socijalističkim zemljama. Mnoga centralna pitanja „ženskog pokreta“ su davna uspomena ali se problem postavlja na novoj povijesnoj razini. Diskriminacija žene je sasvim nova, suptilnija i ne tako vidljiva i drastična kao nekad ali nije iščezla. Brak i porodica su posebno pitanje, koje nismo mogli ispustiti iz kruga našeg interesovanja, iako porodica nije bila predmet našeg istraživanja.

Odakle god da pođete u analizu ženskog statusa, dođete pred pitanje šta je sa porodicom i brakom. Sudbina žene je vezana za brak i porodicu „od početka“ do našeg vremena. Tu je i porobljena i stabilna. Sva naša saznanja prije istraživanja, a to se pokazalo i u našem slučaju, upućivala su na zaključak da žena još uvijek osjeća najčvršće tle i najsigurniji okvir življenja u braku bez obzira što je tu najprije porobljena i što se tu stepen njenog minornog položaja uvijek najsnažnije odražavao. Tu je njena raskrsnica u istoriji. Uspjeh u braku

je uspjeh u životu, dakle, uklon u najsigurniji oblik socijalne organizacije. Novina je u našem vremenu da žena traži takav uklon iz dva prosta razloga: Najprije što u tom okviru najuspješnije može staviti u funkciju svoju generičku prirodu – od seksa i šarma do lukavstva, invencije i samomanipulacije. Tu je najviše mogućnosti da žena manipulira svojim prirodnim sposobnostima – više nego u drugim okvirima. S druge strane, klasno-buržoaski moral i njemu primjeren svijest primoravaju ženu da potraži čvrsti zaklon koji će biti i pravno sankcionisan. Kao što ćemo vidjeti, respodenti iz našeg uzorka su izvanredan primjer. Naime, obrazovane žene, ekonomski i društveno sigurne više preferiraju sigurnom radnom mjestu nego sigurnosti koju nudi stabilan brak. I obratno, kategorija žena sa nižim kvalifikacijama, stepenom obrazovanja i sa manjom socijalnom stabilnosti se bez dvojbe opredjeljuju za brak kao društveni okvir ženskog stabiliteta.

Međutim, u svijetu uopšte, pa i u našoj stvarnosti, tradicionalni brak i stari oblik porodice su iz temelja uzdrmani, ako nisu u procesu raspadanja. I za taj proces kao logičku posljedicu epohalnih promjena u novoj civilizaciji, žena je na neki način izvedena pred sud istorije, kao uzročnik i odgovorna za sudbinu tog tradicionalnog oblika socijalne organizacije. Po jednim, uzrok raspadanja braka i porodice je uvođenje žene u javni život, radni proces i socijalni kvalitet. U tom viđenju žena je senzibilnija, emotivno osjetljivija i više podložna da u komunikaciji razore norme ponašanja kakve nalaže tradicionalni brak. Po drugima, žena je nezamjenjiva u funkciji majke, odgajateljice, vaspitača i tako odgovorna za regeneraciju vrste koja se reprodukuje, još uvijek, u okvirima braka. Tako se povijesni kompleks odgovornosti žene za čuvanje normi javnog morala i za regeneraciju podmlatka održava i permanentno snaži. Ni jedno ni drugo nije stvar generičke sposobnosti i privatna stvar jer ni jedno ni drugo nije usko locirano i vezano za brak i porodicu, nego su prije svega društveno određeni. Tako smo markirali najbitnije socijalne procese i pojave, u okviru čega su se tokom izučavanja i analiza iskustvenih sadržaja – kretala i naša razmišljanja.

U opšti koncept kako smo ga naprijed izložili bilo je nužno situirati naš osnovni istraživački zadatak, jer nas nije zanimalo fenomen u ukupnosti nego u društvenom prostoru Bosne i Hercegovine sa svim specifičnim, naslijeđenim iz istorije ili reprodukovanim u aktuelnosti.

Sam naslov studije: „SAMOUPRAVNI I RADNI STATUS ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI“, upućuje na sadržaj. Iz hipotetičkih okvira i sadržaja vidljivo je da smo u intezivnu analizu uveli: Prvo, status žene u ukupnom samoupravnom konceptu sa posebnim naglaskom na sferu ideologije i politike. Drugo, status žene u procesu rada gdje je njen položaj najvidljiviji. Sve druge dimenzije stavili smo u funkciju ova dva pitanja i ispitivali smo ih u korelaciji sa samoupravnim i radnim statusom. Još u projektu smo naznačili da na status žene, pored opštedruštveno ekonomskih i kulturnih determinanti, intervenirajuću snagu imaju:

- tradicija i negativna socijalna inercija u prostoru Bosne i Hercegovine;
- ostaci klasne svijesti i refleksija konzervativne tradicije čija se snaga utjecaja posebno ispoljava u braku i porodici;
- utjecaj tradicionalne porodice na društveni status ženskog stanovništva, dakle, korelacija statusa u porodici i statusa u društvu;
- obrazovanje kao statusna dimenzija u procesu nastajanja laicizma i diletantizma u vršenju društvenih poslova.

Svi drugi elementi koje smo analizirali imaju marginalnu vrijednost, o čemu je bilo govora u prethodnim izlaganjima.

Metodološki smo išli ovim redom:

Prvo smo analizirali stanje da bismo dobili bar približnu sliku o onome što nas je u istraživanju zanimalo. Zatim, aktivnost i pretpostavke društvene aktivnosti, i najzad utjecaje onih činilaca, spoljnih i unutarnjih na ukupan položaj žene.

Tako izgleda osnovna skica jednog pristupa u istraživanju položaja ženskog stanovništva, odnosno jedne statusne grupe žena u fiksiranom prostoru.

Bio bi veliki rizik ovdje izlagati rezultate istraživanja jer izlagati djelimične rezultate, značilo bi stvarati nepotpunu sliku čak i o onome do čega smo došli u okviru našeg rada. S druge strane nepotpuni podaci i činjenice koje bismo ovdje mogli naznačiti, mogu da navedu na pogrešan zaključak i pogrešno izvlačenje vrijednosnih sudova o tako delikatnom, a uz to i složenom društvenom fenomenu. Zbog toga ćemo ovdje završiti naše izlaganje, a čitaoca upućujemo na našu studiju u kojoj se analitički i eksplikativno izloženi rezultati našeg rada.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 3, god. LXVI, 1976.*

Progresivne snage u svijetu ne dozvoljavaju političku neutralizaciju bilo kog od značajnih pitanja. Na jednom od tih pitanja – položaj žene – ponovo su razotkriveni i mnogi drugi problem svijeta, potvrđena je njihova međuzavisnost kao i putevi za njihovo progresivno razrješavanje.

Sana Salahović

POLOŽAJ ŽENE U SAVREMENOM SVIJETU

Poslije Svjetske konferencije Međunarodne godine žene

Godina iz koje je svijet tek izišao – 1975, označena je na internacionalnom planu jednim zajedničkim nazivnikom – Međunarodna godina žene. Tako je i formalno – još odlukom Generalne skupštine OUN iz 1972. godine, kada je 1975. proglašena za Međunarodnu godinu žene pod geslom “Ravnopravnost, Razvoj i Mir”, i u skladu s tim, u stvari, opštim težnjama savremenog čovječanstva i sadržajima u kojima ono vidi mogućnosti svog opstojanja i unapređenja – i interes međunarodne zajednice za unapređenje društvenog položaja žene u svijetu utvrđen kao zajedničko obilježje vremena u kome živimo. Organizacijom Svjetske konferencije Međunarodne godine žene u Meksiku¹, kao jedne u nizu svojih specijalizovanih konferencija, Organizacija ujedinjenih nacija je vlastitim angažmanom to i potvrdila.

Konferencija u Meksiku je odgovor otkuda potiče ta intenzivna “internacionalizacija” interesa za društvenu situaciju žene. Široke pripreme za Konferenciju u OUN i širim svjetskim razmjerama, tok i ishod Konferencije,

¹ Svjetska Konferencija Međunarodne godine žene održava se u Meksiku od 19. juna do 2. jula 1975. sa slijedećim dnevnim redom:

a) Ciljevi i svrha MGŽ; sadašnja politika i program; b) Uključivanje žena u jačanje međunarodnog mira i uklanjanje rasizma, aparthejda, rasne diskriminacije, kolonijalizma, strane dominacije i prisvajanja teritorija putem sile; c) Sadašnji trendovi i promjene u statusu i ulozi žena i muškaraca, glavne prepreke koje treba prevazići u postizanju jednakih prava, mogućnosti i odgovornosti; d) Integracija žena u procese razvoja kao ravnopravnih partnera sa muškarcima; e) Svjetski plan akcije. U radu Konferencije učestvovalo je više od 1.000 delegata: delegacije 132 vlade, 10 međuvladinih tijela, 23 organa i specijalizovanih agencija OUN, 8 oslobodilačkih pokreta i 113 nevladinih organizacija.

ukazali su da je narastanje tog interesa na nivo svjetskog pitanja vezano za nove uslove razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa u uslovima opšte međuzavisnosti svijeta i dubokih promjena u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima u njemu. Taj proces počiva na objektivnoj činjenici da je interes za unapređenjem društvenog položaja žene identičan sa širim kretanjima u svijetu u pravcu jačanja borbe za punu nacionalnu, političku i ekonomsku emancipaciju, što u postojećoj konstelaciji međunarodnih snaga znači – za demokratizaciju međunarodnih političkih odnosa i uvođenje novog ekonomskog poretka u svijetu. Evidentno je da na tome putu angažovanje svih ljudskih i prirodnih potencijala, a to znači i aktivnog učešća žene, jača front nacionalne borbe svake zemlje i ukupnih progresivnih snaga u svijetu na međunarodnoj sceni. Ali, to istovremeno jača i front progresivnih snaga svake zemlje za dublje promjene društvenih odnosa unutar samih zemalja u pravcu porasta ljudskog dostojanstva i razvoja ljudske ličnosti, bez obzira na pol, kako bi ona, obogaćena novih mogućnostima, kvalitetima i sposobnostima, odgovorno odlučivala i učestvovala u procesima razvoja svoje zemlje i međunarodne zajednice u cjelini. Konstatujući neosporne pozitivne promjene u situaciji žene, ali i njeno zaostajanje u društvenom razvoju i nesklad između, u pravilu, u svijetu opšteprihvaćenih pravnih normi o ravnopravnosti žene, s jedne strane i faktičke nejednakosti u životu, s druge strane – Konferencija je prije svega angažman nesvrstanih i zemalja u razvoju, zatim učešćem socijalističkih zemalja i savremenim stavovima nekih drugih, na primjer skandinavskih zemalja – produbila tu argumentaciju na svjetskoj razini. Pružajući dokaze o nezadovoljavajućim uslovima života ukupnog stanovništva na širokim prostranstvima svijeta, ta argumentacija dala je odgovor na glavno pitanje koje je stajalo pred sazivom Konferencije – u čemu su pravi razlozi nesklada koji još uvijek postoji u međunarodnoj zajednici između de iure i de facto položaja žene, zašto principi i obaveze, prihvaćeni u okviru OUN, brže ne nalaze put u njihovoj primjeni. Ukazivanje na besmisao ratnih sukoba i trke u naoružanju, prisustva raznih vidova agresije, na neodrživost postojeće međunarodne podjele rada, međunarodnog tržišnog mehanizma, rastućeg obrazovnog, tehničko-tehnološkog jaza između razvijenih zemalja i svijeta u razvoju, učinilo je evidentnom činjenicu da uzroci toga nesklada ne leže primarno u odsustvu volje vlada ili drugih odgovornih faktora da unapređuju položaj žene, niti u zastarjelim pogledima na njenu ulogu u društvu, nego u objektivnoj nemogućnosti brojnih zemalja

da milionima ljudi, bez obzira na pol, pruže život u miru, ishranu, obrazovanje, kulturu, zdravstvenu zaštitu, stanovanje, dostojne čovjeka, da im se obezbijedi zaposlenost, da se iz njihovog života uklone masovne nedaće koje u pravilu najviše pogađaju žene i djecu, i uopšte socijalne slojeve defavorizovane u datom društvu. Tako je analiza specifičke života žene rezultirala univerzalnijim sagledavanjima opštih uslova života, relevantnim za ljudski rod u cjelini, razotkrivši ponovo njihovu međuzavisnost, čime se Konferencija potvrdila kao jedan od veoma značajnih svjetskih političkih skupova održanih u prošloj godini.

I

Proglašenje Međunarodne godine žene i organizovanje Svjetske konferencije u Meksiku predstavlja nastavak stalnih napora OUN na unapređenju društvenog položaja žene. Pitanjima ravnopravnosti žene OUN se bavi od svoga postojanja, tretirajući ravnopravnost polova kao jedan od svojih osnovnih ciljeva, a diskriminaciju žene kao povredu osnovnih ljudskih prava, što je sadržano u univerzalnim instrumentima OUN – Povelji OUN, Opštoj deklaraciji o pravima čovjeka, Paktovima o pravima čovjeka. Ta osnovna međunarodna pravna norma razrađivana je u drugim međunarodnim instrumentima OUN, njenih organa i specijalizovanih ustanova, posebno u Deklaraciji o ukidanju diskriminacije prema ženama i nizu drugih koje neposrednije regulišu prava žene u pojedinim oblastima (politička prava, položaj žene u porodici, na radu, obrazovanju i dr.)²

Permanentno angažovanje OUN, posebno jedne od njenih funkcionalnih komisija, Komisije za položaj žene, da se ravnopravnost žene obezbijedi pravnim putem, a posebno usvajanje pomenutih dokumenata od većine članica svjetske organizacije, je nesumljivo od izuzetno velikog značaja za postizanje stvarne jednakosti žene u životu. Značaj leži, ne samo, u tome što su međunarodne pravne norme utirale put shvatanju o neophodnosti jednakosti žene u društvu, nego i u činjenici da se uklanjanjem pravih prepreka neposrednije otkrivaju stvarni uzroci nepodudarnosti proklamovane i stvarne jednakosti žena. Jer, ako su pravne prepreke uklonjene, onda položaj žene postaje sve identičniji položaju čovjeka u društvu uopšte, a u međunarodnim

² Opširnije – Dr Vida Čok – Uloga OUN u unapređenju društvenog položaja žene u svetu – Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1-3 Bgd. 1974.

okvirima – sve identičniji sudbini i situaciji većine čovječanstva, identifikujući sve očiglednije i puteve za potpunu jednakost žene sa naporima progresivnih snaga u svijetu za dubokim demokratskim promjenama opštih uslova ljudskog života i pozicije čovjeka u njihovom oblikovanju.

Na toj liniji prisutna je i evolucija u OUN od prvobitno pretežno pravnog utvrđivanja osnova ravnopravnosti žene na dubljem sagledavanju njene faktičke situacije i napora za aktivno intenzivno integrisanje žene u rješavanje bitnih pitanja svijeta. Tako je cilj Međunarodne godine žene definisan kao intenziviranje akcije na međunarodnom i nacionalnom planu na:

- “– unapređenju ravnopravnosti muškaraca i žena;
- obezbjeđivanju potpune integracije žena u cjelokupne napore razvoja, naročito naglašavajući odgovornost i značaj i ulogu žena u ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu, posebno u toku II dekade razvoja OUN;
- povećanju doprinosa žena razvoju prijateljskih veza i saradnje među državama i učvršćivanju mira u svijetu”³

U stvari, pomenuta evolucija u OUN i na pitanju položaja žene u svijetu govori, na svoj način, da sve veće prisustvo vitalnih pitanja savremenog svijeta u ukupnoj aktivnosti OUN i raspored snaga u svjetskoj organizaciji sve više pružaju dokaza da su snage koje se ne mire ni sa kakvim odnosima neravnopravnosti i zavisnosti, ne samo ojačale u svojoj bitci za demonopolizaciju međunarodnih organizacija i odlučivanja u njima, nego da one sve snažnije unose u međunarodne organizacije zahtjeve za, u društvenoj suštini, adekvatnijim tretmanom razmatranih pitanja. Jedna uporedna analiza svih tih procesa i evolucije OUN u odnosu na tretman problematike žene u savremenom svijetu nesumljivo bi razotkrila njihovu usku povezanost.

Konferencija u Meksiku, koja je označena kao “kulminaciona tačka Međunarodne godine žene”, prethodile su obimne pripreme, kako u okviru

³ Izvor „Žena danas broj 274 – 1975. godina.

cjelokupnog mehanizma OUN, tako i na planu regionalne međunarodne aktivnosti i nacionalnih akcija zemalja članica.

Veoma obiman i analitičan izvještaj Generalnog sekretara OUN, bogat dokumentacioni statistički materijal, naročito specijalizovanih agencija OUN, kao i izvještaji sa prethodno održanih regionalnih skupova, pružili su mogućnost učesnicima rasprave da utvrde sliku aktuelne situacije žene u savremenom svijetu u svim aspektima (izvještaj i dokumentacija o pravnoj i faktičkoj situaciji, vaspitanju, obrazovanju, zapošljavanju i uslovima rada, porodici, demokratskom i drugim socijalnim aspektima, učešću žene u političkom životu i međunarodnoj saradnji, primjeni međunarodnih instrumenata relevantnih po ženu) i da se izjasne, u odnosu na izložena strateška opredjeljenja, u vezi sa daljim nacionalnim i međunarodnim naporima za potpunu integraciju žena u razvoj.⁴

Međutim, moglo bi se reći da su još u toku priprema Konferencije, ciljevima Međunarodne godine žene, to jest postizanju što potpunije jednakosti žene na pravnom, ekonomskom i političkom planu kao sadržinskom okviru Konferencije – pomaknute granice ka univerzalnijem pristupu situaciji čovjeka uopšte i sagledavanju njegovih mogućnosti da efektivno djeluje u skladu sa postavljenim ciljevima. To je učinjeno na taj način što je Konferencija uključila u svoj dnevni red zahtjev da se razmotre: “Sadašnji trendovi i promjene u statusu i ulozi žene i muškarca, glavne prepreke koje treba prevazići u postizanju jednakih prava, mogućnosti i odgovornosti” (podvukla SS).⁵ U stvari, ta naizgled nedovoljno uočljiva modifikacija prvobitno postavljenog cilja Međunarodne godine žene, do koje je došlo zalaganjem progresivnih snaga na regionalnim međunarodnim skupovima i u krilu mehanizma OUN, upozoravala je i na to šta će biti dominirajući sadržaj debate na Konferenciji i na moguća strateška opredjeljenja učesnika u njoj. Uz snažno izražen zahtjev za nacionalnom i političkom nezavisnošću i osudu ratne i drugih vidova agresije i dominacije,⁶ preovlađujuća tema bio je

⁴ Dokumenti Konferencije: Izvještaj generalnog sekretara, E/Konf. 66/4: “Integracija žena u proces razvoja u punoj jednakosti sa muškarcima;” Izvještaj generalnog sekretara OUN, E/Konf. 66/3: “Aktuelne tendencije i evolucija u položaju i ulozi žene i muškarca i glavne prepreke u postizanju jednakih prava, mogućnosti i odgovornosti”.

⁵ Bilten Jugoslovenskog odbora MGŽ broj 5, strana 2.

⁶ Konferencija je, između ostalih, usvojila i slijedeće rezolucije: O statusu žena u Južnoj Africi, Namibiji i Južnoj Rodeziji; O učešću žena u jačanju međunarodnog mira i sigurnosti

međunarodni ekonomski razvoj, izvođenje novog ekonomskog poretka kao jedine realne šanse za izmjenu opštih uslova kvaliteta ljudskog života. Iskazi izneseni na Konferenciji u Meksiku o situaciji žene u usporedbi sa iskazima o svjetskom ekonomskom razvoju predočeni na ovoj Konferenciji, ali što je još značajnije predočeni na VI specijalnom zasjedanju OUN, u pripremama za VII specijalno zasjedanje koje je uslijedilo neposredno poslije Konferencije u Meksiku, kao iskazi sa niza drugih međunarodnih skupova, posebno nesvrstanih, upućuju na nužnost takvog zaključka.

U opširnoj studiji Međunarodne organizacije rada ženi-radnici, prezentiranoj na njenoj 60. sjednici (juni 1975. godine), kao i na Konferenciji u Meksiku, procjenjuje se da u 1975. godini žene čine gotovo 1/3 svjetske aktivne populacije, (od 1637 miliona lica koja čine svjetsku radnu snagu, žene čine 552 miliona) i da je 46 od 100 žena u radnoj dobi (15-64 godine) radno aktivno. Od ukupnog broja radno aktivnih žena blizu 2/3 žive u zemljama u razvoju (64,7% prema 35,3% koje žive u razvijenim zemljama). U ukupnoj svjetskoj ženskoj populaciji svih doba, učešće radno aktivnih žena čini 28% pri čemu je taj procenat u razvijenim zemljama 34%, a u zemljama u razvoju 26% od ukupne ženske populacije tih područja. Prisutna je opšta tendencija porasta učešća žene u aktivnoj populaciji, ali su razlike i ovdje uočljive u odnosima razvijenih i nerazvijenih regiona. Tako se naprimjer očekuje da će u periodu 1970–2000. godine stopa porasta učešća žena u ukupnom aktivnom stanovništvu u razvijenim zemljama biti 36% u odnosu na 31% kod muškaraca, dok je taj odnos u zemljama u razvoju 82% prema 96 % u korist muškaraca.

Pri ocjeni visokog procenta učešća žena iz zemalja u razvoju u ukupnoj svjetskoj radnog snazi mora se uzeti u obzir činjenica da je to istovremeno područje na kome inače živi preko 70% svjetskog stanovništva. Kod visoko očekivanog porasta stope aktivnosti do 2000. godine u zemljama u razvoju mora se uzeti u obzir niska zaposlenost kao apsolutna baza. Na kvalitativne razlike, međutim, još više upućuju neki dodatni indikatori o karakteristikama

i u borbi protiv kolonijalizma, rasizma, rasne diskriminacije i strane dominacije; O pitanju Panamskog kanala; O palestinskim i arapskim ženama; O pomoći vijetnamskom narodu; O situaciji žena u Čileu; ostale rezolucije bave se raznim problemima žena. Ukupno usvojeno 34 rezolucije.

i prirodi ženskog rada u svijetu. Tako su, na primjer, djevojke ispod 15 godina starosti veoma brojne među radno-aktivnim ženama u nerazvijenim područjima (20,5 miliona ili 3,8% ukupne ženske radne snage u svijetu prema 0,7 miliona u razvijenim zemljama ili 0,4% od ukupne ženske radne snage u svijetu). Istovremeno je udio radno-aktivnih žena, starijih od 44 godine, veći u razvijenim područjima (34% od ukupno radno-aktivnih žena u razvijenim područjima prema svega 22% od radno aktivnih žena u nerazvijenim područjima). Već ti podaci o starosnoj strukturi dovoljno govore ne samo o uslovima (prerano stupanje na rad, nemogućnost sticanja opšteg i profesionalnog obrazovanja i sl.) pod kojima žene u nerazvijenim područjima stupaju u radni život, nego i o trajanju radne aktivnosti žene, uslovima za njenu socijalnu i profesionalnu promociju, posredno o životnom dobu i kvalitetu života uopšte u zemljama u razvoju. Uz to treba uzeti u obzir da većina žena u zemljama u razvoju živi i radi u nerazvijenoj poljoprivrdnoj proizvodnji.⁷

Nasuprot takvoj situaciji stoji saznanje da razvijene zemlje sa 27% svjetskog stanovništva i 11% svjetske radne snage zaposlene u poljoprivredi, učestvuje u svjetskoj poljoprivrednoj proizvodnji sa 57%, a u svjetskoj trgovini poljoprivrednim proizvodima sa 64% u 1973. godini – od kojih se neke ne ustručavaju da izvoz hrane koriste kao jedno od glavnih oružja u politici pritiska u međunarodnim odnosima.⁸

Kada se ta slika svijeta sagleda još u svjetlu neravnomjernog i neracionalnog geografskog rasporeda industrije u svijetu, nepravičnog tržišnog i kreditno-monetarnog sistema, intelektualne, tehnološke kolonizacije, poznate činjenice da ispod 30% svjetskog stanovništva raspolaže sa oko 70% svjetskog dohotka, kao i činjenice da se ciljevi Druge dekade razvoja ne ostvaruju u skladu sa donesenim odlukama u OUN, onda je razumljivo što je tema razvoja i integracije žene u njegove procese bila dominirajuća tema Konferencije. U tom svjetlu postaje jasnije otkuda težnja nekih razvijenih zemalja Zapada, ispoljena na Konferenciji, da se odbaci razmatranje situacije žene u kontekstu globalnih svjetskih pitanja ali, i zašto je većina učesnika Konferencije odbila

⁷ Podaci uzeti iz dokumentacije 60 sjednice Međunarodne organizacije rada (Ženeva, juni 1975. godine): Izvještaj VIII – „Jednakost u mogućnostima u tretmanu radnica“.

⁸ Izvor: Đ. Hatibović: Izvještaj sa Konferencije o novom međunarodnom ekonomskom poretku i novoj strategiji razvoja – Linc. Austrija, semp. 1975. godine – Institut za međunarodnu politiku i privredu, Bgd. septembra 1975. godine.

takva nastojanja, izražena kroz prisutne feminističke tendencije da se ženska populacija, u svijetu u cjelini, posmatra kao jedinstvena društvena struktura, koja već po svojoj pripadnosti polu ima za pretpostavku istu zajedničku – diskriminisanu sudbinu. Tendencija nekih razvijenih zemalja Zapada da se problematici žene priđe van konteksta dubljih društveno-ekonomskih uzroka, prevashodno kao socijalno-humanitarnom pitanju, da se debata vodi oko nekih parcijalno i prakticistički sagledanih aspekata njenog života i ekstremno feministički prigovori da “rat treba voditi protiv privilegija muškaraca”, da se Konferencija suviše “ispolitizirala” udaljujući se od svog sadržaja, doživjela je poraz. Taj poraz feminizmu nanijele su prije svega nesvrstane i zemlje u razvoju ne samo u toku debate, nego svojom argumentacijom i akcionom sposobnošću da u dokumenta Konferencije ugrade svoje progresivne stavove. Treba reći da Konferencija nije gubila iz vida ni situaciju žene u razvijenom svijetu, ni opravdanost njenih zahtjeva za većom jednakošću u društvu i eliminacijom svih vidova postojeće diskriminatorne prakse prema ženi, ali je opštom analizom ukupne situacije žene u savremenoj, usko povezanoj svjetskoj zajednici, ukazala na nemogućnost radikalnih izmjena i njenog položaja ukoliko se ta borba ne poveže sa globalnim progresivnim procesima za pozitivnu izmjenu svijeta u cjelini.

Široko elaboriranje situacije žene u svim vidovima njenog života dalo je doprinos širini koncepta razvoja, posebno u njegovoj socijalnoj komponenti. Još u pripremnoj fazi Konferencije izražen stav da razvoj ne može biti posmatran kao isključivo ekonomski rast⁹ osnažen je na Konferenciji novim dokazima da razvoj ne može biti mjeran samo po glavi imaginarnog prosječnog stanovništva, što, u stvari, u sebi može da krije duboke socijalne

⁹ Izvještaj Generalnog sekretara OUN/Conf. 66/4 paragraf 3: „Osim ekonomskog rasta, različite definicije razvoja uvode kao bitan element evoluciju društva, struktura i ponašanja. Budući da je razvoj proces usmjeren na uvećanje sposobnosti društva, njegovih institucija i članova da se prilagode savremenom životu i da ga održavaju, potrebno je uvećati nacionalni dohodak, poboljšati životne uslove, usvojiti novu tehniku, steći nova znanja i sposobnosti, izmijeniti vrijednosti zanimanja, reformisati socio-ekonomske strukture i stvoriti nove institucije. Biti uključen u napore razvoja znači moći aktivno učestvovati u tim procesima promjena i efikasno koristiti mogućnosti koje one pružaju. Ne radi se samo o tome da se razumiju i prihvate prednosti te evolucije, nego istovremeno, da se tom sistemu pristupa sa preciznim ciljevima i da se da doprinos njegovom kontrolisanju. Integracija žena u proces razvoja traži poseban napor usmjeren na to da učini žene politički svjesnim i da ih efikasnije uključi u izbor orijentacija u pogledu društvenih promjena“ (Prevod sa francuskog SS).

razlike, nego unapređenjem životnih uslova svih kategorija stanovništva, ne samo u oblasti materijalnog blagostanja, nego sveukupnog života savremenog čovjeka. Jugoslovenska delegacija na Konferenciji je to izrazila stavom saopštenim u generalnoj debati da je “stepen emancipacije žene jedan od najznačajnijih indikatora razvoja, a prije svega stepena demokratije o određenom društvu” i da bi se indikatori o položaju žene “mogli koristiti kao indikatori i kriterijumi u poređenju socijalnog progressa i socijalne situacije u pojedinim zemljama”.¹⁰

O sazrelosti takvih opredjeljenja šire u svijetu svjedoči odluka Konferencije da se kao sastavni dio nacionalnih i internacionalnih napora na unapređenju društvenog položaja žene u OUN “do 1980. godine utvrdi pregled socijalnih indikatora relevantnih za ocjenu statusa i položaja žene”¹¹, što s obzirom na osnovnu orijentaciju Konferencije znači, posredno, i za mjerenje dostignutog stepena integralnog razvoja.

Konferencija je usvojila, kao osnovne dokumente “Deklaraciju iz Meksika 1975. o ravnopravnosti žena i njihovom doprinosu razvoju i miru”, “Svjetski plan akcije” kao i 34 rezolucije vezane za određena aktuelna politička pitanja svijeta i određene aspekte iz života žene. Kao osnovni politički dokumenat, Deklaracija se zasniva na ponovnoj afirmaciji jednakosti žene kao osnovnog ljudskog prava, privrženosti ciljevima Međunarodne godine žene i dominantnom shvatanju o najtješnjoj povezanosti problematike žene sa opštom političkom i ekonomskom situacijom u svijetu. Na toj osnovi u Deklaraciji se ističu principi i osnovni pravci u realizaciji ciljeva Međunarodne godine žene.

Svjetski plan akcije, već svojom prirodom, mnogo određenije ocrtava svjetsku situaciju i – izražavajući zahtjeve za rješavanje gorućih svjetskih pitanja i uvođenje novog ekonomskog poretka-konkretnije situira i položaj žene u njoj. Karakter tog dokumenta odražen je u formulaciji njegove namjene:

¹⁰ Vida Tomšić, govor u generalnoj debati na Konferenciji: Bilten Jugoslovenskog odbora MGŽ, broj 4. strana 3.

¹¹ – Svjetski plan akcije, paragraf 170, Bilten Jugoslovenskog odbora MGŽ broj 4.

“Namjena ovog plana je da jača primjenu instrumenata i programa koji su usvojeni u vezi sa statusom žena, da ih proširi i postavi u savremeniji kontekst. Njegova namjena je, uglavnom, da stimuliše nacionalnu i međunarodnu akciju radi rješenja problema nedovoljne razvijenosti i društveno-ekonomske strukture koja ženu stavlja u podređeni položaj, kako bi se postigli ciljevi Međunarodne godine žena”.¹² To je postignuto i preciziranjem cilja Plana kao: “Cilj Plana je da se obezbijedi da osnovni i multidimenzionalni doprinos žena – stvarni i potencijalni – ne izostane u postojećim konceptima akcionih programa razvoja i veće svjetske ekonomske ravnoteže. Predložene su preporuke za nacionalne i međunarodne akcije čiji je cilj da se ubrza postizanje potrebnih promjena u svim oblastima, posebno u onima u kojima su žene naročito zapostavljene”¹³

U Planu su detaljno razrađeni specifični problem položaja žene, opšti zadaci koje bi trebalo ostvariti u “Dekadi – žena i razvoj 1975–1985.”, date smjernice za nacionalnu i međunarodnu akciju. Planom se utvrđuje potreba da vlade članice OUN ustanove vlastitu nacionalnu strategiju i identifikuju sopstvene ciljeve i prioritete, sačine kratkoročne, srednjoročne i dugoročne kvantifikacije u postizanju tih ciljeva. Plan utvrđuje i minimum ciljeva koje bi u svijetu trebalo ostvariti u prvoj polovini Dekade. Na planu šire regionalne međunarodne aktivnosti široko su utvrđene mogućnosti i obaveze međunarodnih organizacija, posebno cjelokupnog Sistema OUN. Data je preporuka da svi organi, tijela, specijalizovane agencije OUN, preduzmu posebne i zajedničke akcije i utvrđena je potreba da one razmotre implikaciju Plana na njihove postojeće i formulisanje novih programa. Ukazano je da mnogi programi i istraživački projekti, naročito oni vezani za strategiju II dekade razvoja UON, imaju povezane ciljeve sa Svjetskim planom akcije za unapređenje položaja žene. Posebno su apostrofirani Međunarodna organizacija rada, UNESCO, Dječiji fond OUN, Program razvoja OUN, Fond OUN za populacione aktivnosti, Organizacija OUN za industrijski razvoj, Konferencija OUN za trgovinu i razvoj, Međunarodna banka za obnovu i razvoj, regionalne komisije OUN u druge međuvladine i nevladine organizacije.

¹² – Svjetski plan akcije, paragraf 15, Bilten Jugoslovenskog odbora MGŽ broj 4.

¹³ Svjetski plan akcije, paragraf 24, Bilten Jugoslovenskog odbora MGŽ broj 4.

II

Povezujući situaciju žene za najdublja kretanja u političkim i ekonomskim odnosima u svijetu – neoborivošću dokaza i akcionom sposobnošću nesvrstanih i zemalja u razvoju ispoljenoj prije svega kroz “Grupe 77” u formiranju zajedničkih stavova – Konferencija u Meksiku je uspostavila funkcionalnu vezu sa principima i politikom nesvrstavanja. Bez obzira na postojanje nekih kompromisnih stavova odraženih u dokumentima Konferencije, moglo bi se reći da su osnovna strateška opredjeljenja Konferencije zasnovana na bitnim principima nesvrstanosti. Time je i na ovoj Konferenciji vrijednost nesvrstanosti ne samo na fundamentalnim pitanjima nacionalnih sloboda i demokratske međunarodne saradnje, nego i time što je i u ovoj prilici nesvrstanost pružila dokaze o svojoj vitalnosti, stvarajući uslove da bude sve prihvaćenija u opštesvjetskim okvirima upravo činjenicom da se sve više ispoljava kao univerzalni pogled na sve problem savremenog čovječanstva i sve aspekte odnosa u svijetu. Poznato je da je taj proces u okviru nesvrstanih našao svog odraza i u ranijim dokumentima. Tako, pored temeljnih pitanja borbe protiv imperijalizma i strategije međunarodnog razvoja u dokumentima IV Konferencije nesvrstanih na vrhu u Alžiru 1973. godine figuriraju problemi ishrane, čovjekove sredine, prenošenja tehničkih znanja, očuvanja i razvitka nacionalnih kultura. U takvoj orijentaciji i unapređenje društvene situacije žene u savremenom svijetu postaje nezaobilazni sadržaj i kao obaveza demokratskih snaga svijetu i kao elemenat nesvrstanosti. Zato je ta tema morala naći odgovarajuće mjesto i u sklopu razmatranja bitnih pitanja svijeta na Ministarskom sastanku nesvrstanih u Limi, održanom poslije Konferencije u Meksiku.

Razmatrajući bitna pitanja u savremenom svijetu Ministarski sastanak nesvrstanih u Limi odao je visoko priznanje Konferenciji i njenim dokumentima sa stanovišta njenog doprinosa punom razvoju nesvrstanih zemalja u njihovoj borbi protiv svih vidova eksploatacije. Polazeći od toga, u Deklaraciji iz Lime utvrđena je obaveza da nesvrstane zemlje “uspostave nacionalne strategije u skladu s Deklaracijom, Svjetskim planom akcije i rezolucijama Meksičke konferencije”, utvrđena je potreba da se Koordinacionom birou nesvrstanih uputi preporuka “da se stalno interesuje za problem integracije žena kako bi se to pitanje redovno razmatralo u OUN i

drugim međunarodnim tijelima”.¹⁴ Tako je pored međunarodno-pravnog instrumentarija i drugih značajnih dokumenata OUN i dokumenata drugih međunarodnih organizacija relevantnih po unapređenje položaja žene, odredbama Deklaracije iz Lime učinjen prvi korak i u okviru nesvrstanih da se putem opšteprihvaćenih dokumenata definiše stav, obaveza i akcija nesvrstanih u ovom domenu.

Polazeći od takvog stava nesvrstanih izloženog u Limi realno je očekivati, i u vezi sa predstojećom V Konferencijom nesvrstanih na vrhu u Kolombu, dalje angažovanje nesvrstanih u ovoj problematici, kako u njihovoj bilateralnoj i multilateralnoj saradnji, tako i u njihovom zajedničkom istupu, prije svega u OUN, a i na drugim međunarodnim skupovima.

III

Svjetskom konferencijom u Meksiku čovječanstvo se, otvorenije nego ikada do sada, okrenulo licem prema položaju žene u savremenom svijetu uzetom u cjelini. Šire nego ikada sagledana je međuzavisnost njene i opšte svjetske situacije. Svojim tokom i ishodom Konferencija je pokazala da progresivne snage u svijetu ne dozvoljavaju političku neutralizaciju bilo koga od značajnih svjetskih pitanja. Na jednom od njih – položaju žene – ponovo su razotkriveni i svi drugi problemi svijeta, potvrđena je njihova međuzavisnost kao i putevi za njihovo progresivno razrješenje. Na situaciji žene svijet je ponovo osvjedočen da je nemoguće ostvarenje parcijalnih, bez ostvarenja univerzalnih prava čovjeka i svih naroda međunarodne zajednice. Na toj osnovi osnažene su i mogućnosti progresivnih snaga svijeta u cjelini da svojim aktivnim učešćem grade jedan svijet, humaniji za vrijednost jednakosti žene u njemu, bogatiji za doprinos koga će ona sve više davati razvoju po mjeri čovjek.

¹⁴ – Deklaracija iz Lime, paragraf 111 – “Međunarodna politika” broj 611 Bgd, novembar 1975. godine.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja*, br. 3, god. LXVII, 1977.

U odnosu prema ženi kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja, izražena je beskrajna degradacija u kojoj čovjek postoji za sebe samog... Neposredan, prirodan, nužan odnos čovjeka prema čovjeku je odnos muškarca prema ženi.

U tom prirodnom generičkom, odnosu, odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito prirodno određenje.

... Iz tog odnosa može se dakle prosuđivati cjelokupan stupanj čovjekovog obrazovanja...“

Marks, Engles „Rani radovi“

Nada Ler - Sofronić

KA ISTINI O ŽENI – O PORIJEKLU DEGRADACIJE ŽENE –

Traganja ka istini o ženi vode dugim, nepoznatim, nepredvidljivim i zanimljivim putevima do samog jezgra čovjekove društvenosti i do jezgra njegove polne prirode.

Put do istine o ženi nije skidanje sedam velova sa njene „mistične ženske prirode“, već je to skidanje naslaga stvarnih mistifikacija i falsifikata cjelokupnog društvenog života. Ova se dva puta ukrštaju u čvor koji u sebi krije rješenja i ključeve za mnoge demistifikacije ovoga svijeta.

Svako traganje ka istini o ženi, uvijek je aktuelno i novo jer istovremeno otkriva i prirodu društva i njegove suštinske karakteristike. Sa koje god tačke da krene, tragač se kreće kroz tkivo društva i rada, kroz suštinu društvenih odnosa, kroz suštinu čovjekove polnosti, stvaralaštva, ljubavi, rađanja i podizanja malog naraštaja.

Istina o ženi znači istinu o svijetu u kome je čovjek živio, u kome živi i u kome mu predstoje otvorene različite perspektive življenja. Istina o ženi je istina o seksu, istina o ljubavi u njenom najširem značenju, i to je u istoj mjeri, koliko i istina o fundamentalnim pitanjima društva. Najzad, u ogledalu istine o ženi krije se tajna istine o muškarcu.

Romantizirane predstave o ženi oko koje se okreće svijet kao centru svjetskog sazvežđa, na žalost su manje istinite od činjenice da je žena objektivno bila, i

uglavnom ostala, na margini, dalekoj periferiji društva, a naročito daleko od stvarnih centara društvene moći. Ona je, međutim, živi centar mistifikacija, laži i fetišizacija ovoga svijeta. Oko žene i u ženi se ekstrahovala t r a g e d i j a p o d j e l e l j u d s k o g s v i j e t a i n j e g o v o g o t u d e n j a ; **ona je prvi čovjek kojim se drugi čovjek poslužio, ona je prva ljudska roba i prvo obespravljeni i podjarmljeni ljudsko biće.**

Svijet nejednakosti, podjarmljivanja, svijet u kome se čovjek služi čovjekom kao sredstvom, svijet otuđene ljubavi i svijet eksploatacije, vuče svoje psihološke korijene od onih dana kada se klin rascjepa duboko zasjekao u najprirodniji i najnužniji odnos čovjeka prema čovjeku – u ljubav između muškaraca i žena. Izgleda da je neumitnom logikom morao da zasiječe upravo tu, u ljudski odnos najviše natopljen željom, emocijama i prirodnim nagonom, kako bi dalje harao društvom i čovjekom i postao temeljni model za sve vrste ljudskih nejednakosti, upotrebe, degradacije i eksploatacije.

Čovjekova težnja ka prirodnom ljudskom odnosu, ka integraciji razbijenih dijelova njegove autentične ljudske prirode, ka samousavršavanju, ka istini, jedini je odgovor na pitanje koje je moguće postaviti: koliko su tragovi autentično ljudskog ostali prisutni u odnosima među polovima nakon tolikog međusobnog otuđenja. Pitanje se može činiti apsurdnim, ali pogledajmo samo „futurističke“ vizije mehanizirane ljubavi, savremene slike sa gumenim lutkama za ljubav koje zamjenjuju ženu i poplavu mehaničkih zamjena za ljubavni odnos po „sexy-shop“-ovima na Zapadu. O d o p r e d m e ć e n o g č o v j e k a k a p r e d m e t u , m e h a n i č k o j s p r a v i u m j e s t o ž i v o g č o v j e k a č a k i l j u b a v i , s a m o j e j e d a n k o r a k .

Mnogi građanski sociolozi porodice i socijalni psiholozi, manje ili više eksplicitno, izražavaju stav da se korijeni bijednog položaja žene u istoriji nalaze negdje na pola puta između naivne, „prirodne“ podjele rada između muškarca i žene i konstitucionalnih razlika između muškog i ženskog pola. Te su dvije „činjenice“ gotovo neprimjetno, same od sebe, proizvele odgovarajuće posljedice za ženu i njen društveni status.

Čak i u čuvenom „Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države“, Engels, govoreći o gensu, kaže da je to društvena organizacija u kojoj nema mjesta gospodarenju ni porobljavanju... „Podjela rada je sasvim prirodna. Ona postoji

samo (podvukla N. S.) između oba spola. Muškarac vodi rat, ide u lov, na ribarenje, nabavlja sirovinu hrane, i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom, i pripremanjem hrane i odjeće, kuha, tka, šije. Svatko je od njih dvoje gospodar na svom području: muškarac u šumi, žena u kući. Svatko je vlasnik oruđa koje je izradio i kojim se sam služi: muškarac oružja, lovačkog i ribarskog pribora, a žena kućnog uređaja...“

Međutim, već sama činjenica vezivanja žene za kuću, za društveno manje vrijedne poslove, njeno isključivanje iz javnog života gensa, znači svojevrsno negiranje njenih sposobnosti za privređivanje i njenih socijalnih sposobnosti. Po čemu je podjela rada između muškarca i žene u gensu prirodna? Po ženskoj psiho-fizičkoj konstituciji, predodređenoj za kućne poslove? Po njenoj vezanosti za kuću koja nužno proizilazi iz njene reproduktivne funkcije? Ali, zašto su onda svi poslovi koje žena u gensu obavlja potpuno lišeni javnog, opštedruštvenog i društveno visoko vrednovanog? Da li se radi o ženinim slabijim lovačkim kvalitetima i njenoj nesposobnosti za (tadašnju) tehniku da pravi oruđa i oružja za lov i da se njima služi i, istovremeno, muškoj nesposobnosti i nespretnosti da napravi primitivni žrvanj, prostirku, da obradi i skuva sirovu hranu? Očigledno je da ova podjela daleko prevazilazi „prirodnu“, fiziološko-biološku razliku između muškarca i žene i da se **već u gensu ne radi o prirodnoj podjeli rada**. Ova podjela počiva na pretpostavci o nesposobnosti i nepodobnosti žene za pravljenje oruđa i oružja i njihovu efikasnu upotrebu, za snalaženje u novim situacijama kojim obiluje život van kućnog praga. **Drugim riječima, ova podjela polazi od pretpostavke muškarčeve fizičke, intelektualne i socijalne superiornosti**. Ženi jednostavno već tada nisu bili dostupni poslovi za koje je potrebna veća umješnost i koji već samim tim što pretpostavljaju upotrebu fizičkog i intelektualnog oružja i što su izrazito javnog karaktera imaju veću društvenu vrijednost i sadrže u sebi elemente kontrole, vladanja, vlasti i primjene sile.

Dajući ženi u ruke kutlaču i primitivni žrvanj, a muškarcu sjekiru, luk i strijelu, vezujući ženu za kuću, a muškarca za šire socijalne okvire, gentilno je uređenje već daleko odmaklo na putu utemeljenja ljudske nejednakosti. Istina je da u samom gensu nema razlike između prava i dužnosti kao što, recimo za Indijanca, kako to Engels navodi, nije ni pravo ni dužnost

sudjelovanje u javnom životu, već sastavni dio njegovog života. Međutim, istina je i to da sudjelovanje u javnom životu nije bio sastavni dio života Indijanke. Bez obzira kako te forme života shvatili, sa, ili bez normativne konotacije, podjela na „muško“ i „žensko“ nosila je i te kako klicu dužnosti i obaveza polova.

Od gensa, a vjerovatno još i ranije, počinje falsifikovanje prirodnih razlika među polovima, uvijek u korist muškarca, a u gensu se već javlja formiran stereotip o nadmoći muškarca u spretnosti, inteligenciji i sposobnosti za javno djelovanje. Iz takve „prirodne“ podjele rada proizilazi činjenica da je privređivanje stvar muža i nije nikakvo čudo što u daljem istorijskom razvoju muškarac ne ispušta privređivanje iz svoje **vlasti**, već mu naprotiv pridodaje nove vrste. Kao sasvim logično slijedi da i višak rada ide mužu. „Prirodna“ podjela rada je uredila i podjelu vlasništva koja je kasnije uslijedila, a ova je, iako ogoljena i vidljivo neprirodna, takođe po istoj logici mogla biti proglašena prirodnom.

Na osnovu gensa, dakle, žena je već bila temeljno potisnuta na drugo mjesto, vezivanjem za kućno ognjište i kućno privređivanje. Njen društveni svijet bila je porodica, a i tu je imala ograničenu ulogu, dok je radijus privrednog i društvenog djelovanja njenog muža, muškarca uopšte, bio znatno širi. Time je trasiran i utrput kasnijem otvorenom porobljavanju koje traje do današnjeg dana. Činjenica da žena i danas i institucionalno i sadržajno igra marginalnu ulogu u odnosu na centre društvene moći i da je i danas potisnuta i potiskivana društvenom praksom i raznim pseudonaučnim teorijama u porodični rezervat, znači, kao što kaže M. Mid, „vraćanje u kameno doba, u pećinu, u kojoj žena očekuje povratak svoga muža i djece bez ikakvog poznavanja svijeta van svojih vrata“: (M. Mid „Male and Female“, New York 1955).

Podjela rada i podjela društvenog terena djelovanja muškarca i žene nije prirodna već je u funkciji vlasti nad ženom. U istoj funkciji je i pravdanje takve podjele biološkim, psihološkim, moralnim i drugim razlikama među polovima. Mada je problem razlika između polova sa genetskog stanovišta još uvijek teorijski otvoreno pitanje, izgleda da je jedina, za sada naučno dokazana istina, da je jedina prirodna razlika između muškarca i žene u tome što žene rađaju, a muškarci ne rađaju. Sve ostale podjele su, a kako kaže M. Mid, rezultati „kulture elaboracije“.

O prirodi razlika među polovima

Stereotipni načini pripisivanja „muških“ i „ženskih“ atributa duboko su proželi našu kulturu. Čini nam se sasvim normalno da govorimo o „emotivnim ženama“, „prodornim muškarcima“, „rasipnim suprugama“, „lakomislenim djevojkama“, manje inteligentnom, ali zato slatkom i šarmantnom ženskom dijelu svijeta. Sasvim je normalno za našu kulturu da se govori o neophodnosti majčine ljubavi i očevog autoriteta, na primjer, za normalan dječiji razvoj. Pod tim se podrazumijeva da je to tako po prirodi stvari. Rijetko se govori, ili nikada o potrebi majčinog autoriteta koji podrazumijeva samosvijest, autonomnost. Govori se o muškoj agresivnosti i ženskoj submisivnosti, o muškoj naivnosti i ženskoj lukavosti. Niz karakteristika koje se u našoj kulturi smatraju femininim, odnosno maskulinim, ne predstavljaju samo oznaku za razliku polova, već su to po pravilu **osobine koje vrijednosno kvalifikuju čovjeka**. Njime se objašnjava i opravdava njegova društvena uloga i značaj i njegov društveni status. Stoga one u stvari predstavljaju fiksirane društvene predrasude. One su po svojoj funkciji, strukturi, mehanizmu nastajanja i fiksiranosti veoma slične ravnim predrasudama i nije čudno da se kod nekih feministkinja čak govori o „muškom rasizmu“ i „šovinizmu“ u odnosu prema ženi. Da su to zaista predrasude, govori i njegova struktura koja obiluje nizom kontradiktornih shvatanja o ženi, a ona istovremeno egzistiraju u sindromu predrasude. (Na primjer, da su žene slabiji, ali istovremeno i izdržljiviji i agresivniji pol; da su lakomislene i nepromišljene, ali da su istovremeno lukave i sračunate; da su manje inteligentne, ali da uvijek teže da nadmudre i prevare inteligentnijeg muškarca; da su proračunate, ali istovremeno i ekonomski infantilne; da su emotivnije, ali istovremeno sa manje osjećanja, duha i srca od muškaraca; da su rasipne a istovremeno suviše uskogrude nezdravo štedljive; da svoje tijelo koriste kao sredstvo da muškarca „prevedu žednog preko vode“, ali istovremeno da su pohotljive i da im nije nikad dosta seksa itd.). Očigledno je koliko ove karakteristike jedna drugu isključuju, te ne bi mogle istovremeno egzistirati kao oznake pola u cjelini, ali je činjenica da će ih na skali stavova, oni pojedinci koji imaju predrasude prema ženi i ženskom, prihvatiti u cjelini bez obzira na njihovu kontradiktornost. Tako će i rasista prihvatiti tvrdnju da su svi Jevreji bogati bankari i kapitalisti, ali istovremeno da su i komunistički agitatori; da Crnci teže da se asimiliraju sa

bijelcima i da im to ne treba dozvoliti, ali istovremeno da se izoluju, međusobno povezuju i da se ne žele miješati sa bijelcima.

Da su ove društvene predrasude našle mjesto i u svojoj razvijenoj „naučnoj“ formi i da je to istinski rasizam, pokazaću na primjeru savremenog građanskog sociologa K. Kirkpatricka, koji izvodi doslovnu analogiju između inferiornih Crnaca i žena. Prema ovom autoru (K. Kirkpatrick: „The Family as Process and Institution“ – 1963) i žene i Crnci imaju niže biološke osobine, ograničene proizvodne mogućnosti, niske šanse za individualni razvoj, agresivno se ponašaju prema ostalim članovima grupe, i za žene i za Crnce karakterističan je „ekonomski infantilizam“, tj. nesposobnost da raspolažu novcem i imaju neodoljivu potrebu za blistavom odjećom, blistavim automobilima i zlatnim zubima. (!)

Ima, naravno, još primjera na kojima se vidi kako neki čak veoma uvaženi građanski sociolozi izražavaju društvenu misao i ovu praksu diskriminacije vjerno i istinito. Rijetko se gdje, međutim, kao ovdje može vidjeti kako je impotencija i agresivnost, rasizam i težnja ka dominaciji nad grupama koje će biti generator budućeg svijeta, čvrsto povezan sindrom stavova: oni mrze siromašne, mrze Crnce, mrze Portorikance, mrze žene, mrze komuniste... Oni moraju objasniti u čemu je „inferiornost“ tih grupa, moraju opravdati kontrolu, ugnjetavanje i eksploataciju stereotipijama i predrasudama.

Osobine koje važe kao kulturni stereotip razlika između muškaraca i žena, a koje su socijalno vrlo relevantne, možemo svrstati u tri osnovne grupe karakteristika ličnosti. To su **kognitivne ili intelektualne** sposobnosti, **emocionalne karakteristike** i osobine temperamenta i **moralne karakteristike**.

Razlike u inteligenciji

Shvatanje o muškoj superiornosti u oblasti inteligencije je kulturni stereotip koji se u mnogobrojnim psihološkim istraživanjima inteligencije pokazao potpuno neosnovanim. Sva ova istraživanja pokazuju da u opštoj inteligenciji nema razlike između muškaraca i žena, a da ima razlika u stepenu izraženosti nekih faktora koji čine strukturu inteligencije. Tako su, prema tim

nalazima, žene u prosjeku inferiornije u tzv. „numeričkom“ mišljenju i manipulisanju matematičkim simbolima i specijalnoj orijentaciji (snalaženju u nepoznatom prostoru i percepciji prostornih odnosa), a superiornije su u verbalnom izražavanju i zapažanju tananih detalja i razlika i u nekim aspektima memorisanja. Ako pogledamo o kojim se faktorima inteligencije radi, onda se jasno vidi da su razlike koje se javljaju prilikom njihovog mjerenja na ženskoj i muškoj populaciji, direktan rezultat kulturne elaboracije. U procesu vaspitanja učimo dječake da ne „brbljaju kao djevojčice“ dok su djevojčice simpatične pričalice. Kada, međutim, psiholozi mjere „verbalni faktor“, oni u stvari testom mjere sposobnost za verbalnu komunikaciju. Ako bi se pak preciznije mogla mjeriti verbalna sposobnost u smislu služenja verbalnim simbolima i manipulisanja pojmovima u misaonom procesu, vjerovatno je da se između dječaka i djevojčica ne bi pojavile nikakve značajne razlike. Takav je „verbalni faktor“ po svojoj suštini bliže jezgri inteligencije, jer govor nije samo sredstvo komunikacije već je i sredstvo mišljenja. Što je faktor manje suštinski vezan za jezgro inteligencije, to su veće mogućnosti njegove kulturne elaboracije, odnosno, veće su mogućnosti da se pokažu specifične razlike između polova u tom faktoru.

Spacijalna orijentacija je najdirektnije vezana za način vaspitanja djevojčica kod kojih se već od malih nogu (sa kulminacijom u pubertetu) ograničava rad i uskretanja, te imaju manje šansi za istraživanje prostora od svojih vršnjaka. Djevojke „šireg radijusa kretanja“, koje se često i značajno samostalno udaljuju od kućnog praga u patrijarhalno-malograđanskim sredinama su i društveno loše kvalifikovane, što za njihove vršnjake takođe ne važi. U procesu socijalizacije žena se uči na svoju tradicionalnu „kućnu“ ulogu, a možda se genetskim kodom prenijelo njeno hiljadugodišnje vezivanje za kućni prag kao neposrednost da se suvereno snalazi u prostoru. U tom smislu bilo bi zanimljivo ispitati mlađe generacije djevojaka koje su drugačije vaspitane, koje su se rano odvojile od kuće putovale, mnogo i samostalno po svijetu. Još bi bilo zanimljivije ispitivati specijalnu sposobnost njihove djece. Što se **numeričkog, matematičkog faktora** tiče, iako to nije sasvim očigledno, i on ima značajnu društvenu konotaciju. Kada djevojčica postigne loše rezultate u matematici, kaže se da „ima žensku inteligenciju“, što nema nikakvu lošu kvalifikaciju. Djevojčice se u prosjeku i ne podstiču na egzaktnost, preciznost, logičnost, ne podstiču se na takozvani „matematički

način mišljenja“. On zahtijeva introvertiranost, sabranost i ozbiljnost, a djevojčice se podstiču da se uglavnom bave utiskom koji će na okolinu ostaviti. One se podstiču na usavršavanje vanjskog šarma koji svakako nije u uskoj vezi sa matematičkim načinom mišljenja. Sasvim se drugačije društveno kvalifikuje loš uspjeh dječaka u matematici.

U intelektualnim sposobnostima između muškaraca i žena nema razlika – to nauka danas sa sigurnošću tvrdi, ali **ima značajnih razlika u tome koliko je muškarcu, a koliko ženi omogućeno da se koristi svojom inteligencijom** u obrazovanju i postizanju društveno značajnih rezultata. Nalazi nekih psihologa ukazuju da je u toj sferi situacija za žene katastrofalna. Terman je upoređivao grupe izuzetno inteligentnih i nadarenih djevojaka i dječaka i pratio njihov razvoj tokom niza godina. Konstatovao je da je gotovo zanemarljiv procenat iz skupine nadarenih djevojaka postigao značajne rezultate za koje su one imale izražene predispozicije. Neke su napustile školovanje čim su se vjerile i udale, neke kasnije; utopile su se u moru anonimnosti, dok je iz grupe talentovanih dječaka bilo istaknutih naučnika, univerzitetskih profesora, pisaca itd. U građanskom društvu proces socijalizacije usmjerava i određuje ciljeve i nivo aspiracije za djevojke. To je dobra udaja (ili samo udaja), a svi se drugi ciljevi u odnosu na ovaj smatraju sekundarnim.

Emocionalne karakteristike

Ženama se pripisuje da su emotivnije, podložnije emocijama i njihovim promjenama od muškaraca. To se uglavnom izvodi iz činjenica da žene više eksponiraju svoja emotivna stanja. Ženske su emocije vidljivije, ekspresivnije, ali ta činjenica još ne govori o tome koji je od polova emotivniji. Očigledno je, međutim, da su žene emotivnije u onim emocijama za koje se smatra da ženama pristaju. To je izražavanje tuge, plač, izražavanje ljubavi i nježnosti. Kulturni je stereotip da to ne odgovara muškarcu i da ne pristoji da muškarac plače „kao žena“ i pretjeruje u iskazima nježnosti. Mržnja, koja je uvijek povezana sa agresivnošću, takođe je emocija, ali je krajnje nepoželjno da je izražava žena jer to „nije ženstveno“, dok je sasvim uobičajeno da je izražava muškarac. I plač, i gnjev, i izražavanje nježnosti, i ljubavi, su emotivne

reakcije i zašto bi žene bile podložnije samo jednoj vrsti emotivnog reagovanja, ako su emotivnije uopšte? Jednostavno zato što to nije genetski nego kulturni model. Muškarcima se pripisuje veći aktivitet i izrazitija agresivnost. Čak i neki ozbiljni naučnici argumentuju to tvrdnjama da su muške bebe pokretljivije, prodornije, agresivnije, da je i u životinjskom svijetu muški rod opremljeniji, sposobniji za borbu i, najzad, kao krunski argument da u svim kulturama muškarci ratuju.

Što se tiče razlika u aktivitetu i agresivnosti kod muških i ženskih beba, danas je opšteprihvaćeno shvatanje koje proizilazi iz istraživanja u razvojnoj i socijalnoj psihologiji, da je agresivnost **reaktivna karakteristika** i da je direktan rezultat socijalizacije, načina ophođenja sa djetetom. Fiksirana agresivnost kod muške i ženske djece rezultat je strogosti u vaspitanju i agresiji i frustracija koje se baziraju na tome i jednako je distribuirana kod takve djece bez obzira na pol. Sporadični ispadi agresije su po pravilu ili reakcija na neko osujećenje ili predstavljaju izražavanje traganja za vlastitim identitetom (tzv. negativistička faza razvoja), i takođe su jednako distribuirani kod oba pola.

Mnogobrojna antropološka istraživanja (M. Mid, Malinovski) takođe pokazuju da agresivnost i destruktivnost nisu urođeni ljudskim motivi, pa prema tome ni urođene muške karakteristike, već se agresija, njeno javljanje i iskazivanje razlikuju od kulture do kulture.

Ne osjećam se kompetentnom da dajem sud kako stoji stvar u životinjskom svijetu, no na osnovu posmatranja domaćih životinja i nekih divljih zvijeri, lako je uočiti da se ženske veoma spretno bore, love, a treba ih samo posmatrati sa koliko snage, spretnosti, lukavosti i ratničke vještine brane svoju mladunčad. U životinjskom svijetu u odbrani vrste vjerovatno podjednako učestvuju i mužjaci i ženke, a ponegdje je sasvim sigurno da su mužjaci vidljivo opremljeni divnim šarenim perjem, grivom i dlakom da bi ljepotom osvojili svoje izabranice, nego što su opremljeni za borbu. Ova se pak karakteristika smatra izrazito femininom. Međutim, kod nekih vrsta, ženski je rod, konstitucionalno skromniji ako posmatramo vanjski izgled. Nije tačno ni u ljudskom svijetu da je težnja za dopadanjem, koketerijom, osvajanjem suprotnog pola lijepim izgledom, prirodna samo ženi. Tačno je, međutim, da

ona razvija svoje sposobnosti, dotjeruje svoj izgled, po modelu koji u datoj kulturi ima najbolju „prođu“, a prirodno je i generički determinirano da je i u muškarcu i ženi stalo da ostave utisak i budu privlačni suprotnom polu. Za građansko društvo može se reći da je rezultat kulturne elaboracije, kako bi to rekla M. Mid, činjenica da žene više troše na kozmetiku, više su obuzete svojim izgledom, jer im je cjelokupni život i statusno napredovanje zavisi više od toga kako izgledaju nego što je to slučaj sa muškarcem. Treba, međutim, naglasiti da je to isključivi rezultat socijalnih okolnosti, a nikako femininih ili maskulinih konstitucionalnih odlika. Posmatrajmo samo muškarce u primitivnim plemenima kako se udešavaju, lijepe perjem, bojadišu glinama itd. Posmatrajmo muške renesansne kostime i najzad posmatrajmo mlađe generacije koje su, na sreću, uglavnom emancipovane od starih stereotipa, kako uni-seks modom pokazuju koliko su teški okovi stereotipa šta kome polu konstitucionalno pripada. Euforija narukvica, minđuša, visokih potpetica, šminke, blještave garderobe koja je uhvatila mladi, naročito estradni svijet, karikaturalno pokazuje koju je dramu trpio muškarac uniformisan u sivo i crno, jer je cijelog života učen da je on taj koji će birati i da je za njega primjerena neutralna uloga što se tiče spoljnog izgleda. U građanskom svijetu socijalni status i novac su ono čime muškarac treba da fascinira ženu, a žena kao predmet i kao roba treba da razvija i predstavi one vrijednosti koje važe za dati kulturni model. Mnoge od njih su joj pripisivane kao sastavni dio njenog pola i učena je sistemom vaspitanja i ličnim iskustvom da joj svaka druga vrijednost oduzima šanse za ugodan život. Budući da je muški svijet na svom terenu uobražen u stereotip o vlastitoj nadmoći, u snazi ličnosti, vrijednosti, inteligenciji, socijalnim sposobnostima, i budući da u taj stereotip sam mora vjerovati ako ne želi da doživi ličnu frustraciju, on pored sebe ne može podnijeti slobodnu, aktivnu i inteligentnu ženu, jer mu ona ruši i onako neuvjerljivu sliku o sebi samom. Da bi vidio i doživio ženu onakvu kakva jeste, on mora i sam sebe vidjeti sasvim drugačije nego što su ga učili da sam sebe vidi.

Argument koji bi trebao da ide u prilog shvatanja da su muškarci konstitucionalno agresivniji i aktivniji jer u svim kulturama muškarcu ratuju, takođe treba preispitati. Muškarci ratuju iz istog razloga iz koga su odavno osvojili proizvodnju i oruđa za proizvodnju i iz kog su osvojili sva društveno v i š e v r e d n o v a n a m j e s t a i sva mjesta pomoću kojih je potrebno vršiti kontrolu. To nije, kao što smo vidjeli, odlika samo klasnih društava nego

već i gena. **Da li će i na koji način žene biti uključene u proizvodni i društveno cijjenjen rad u najvećoj mjeri zavisi od trenutnih potreba vladajuće klase, od tendencija na tržištu radne snage, a najmanje od nekih univerzalnih muških i ženskih osobina.** Otušeno, klasno društvo nije nimalo sentimentalno i objektivan moderator funkcija prema ljudskim mogućnostima i sposobnostima, pa tako i ne dijeli poslove prema potrebama vladajuće klase. Što se ratničkog poziva tiče, on se u najvećem broju kultura v i s o k o v r e d n u j e, pa je to stoga tradicionalno muški poziv, ali se uz navedenu napomenu svakako može očekivati da će zavisno od vitalnih potreba ove klase i žena biti u p o t r i j e b l j e n a kao ratnik. Stereotip o njenoj nježnosti, plašljivosti, emotivnosti, nesnalaženju, pada u vodu kada treba da posluži ovom cilju. U Izraelu, na primjer, od samog osnivanja države i žene služe vojsku i ratuju zajedno sa muškarcima, a pošteđene su samo u uslovima kada su neophodne porodici.

Moralne karakteristike

Osobine karaktera koje se stereotipno pripisuju ženskom rodu, pojavljuju se još u starim mitovima i oni su još mnogo prije priče o Adamu i Evi ženi pripisivali prevarantske, lukave namjere u odnosu na muškarca. Žena kao lukavo, inferiorno, čak prljavo biće, uvijek spremna da prevari i da se adaptira „svakom carstvu da učini što je srcu milo“, nije samo literarni nego duboko ukorijenjen društveni stereotip.

Navedene stereotipije o ženskim karakteristikama s obzirom na sposobnosti, emotivne crte i moralne kvalitete, prate svijet žene i muškarca od njihovog rascjepa sve do danas. One su služile i služe kao ideološka podloga ugnjetavanja žena i opravdavanja otuđenog odnosa između polova. Sigurno je da do ravnopravnosti polova neće doći jednostavnim dokazivanjem da su oba pola identična po svim karakteristikama.

Otvoreno je pitanje razlika između polova i prirode tih razlika, **ali je činjenica da se u istoriji cijepanja muškog i ženskog svijeta insistiralo na razlikama koje su ženu dovodile u inferioran položaj, a on se opravdavao njenim konstitucionalnim manje vrijednim ženskim karakteristikama.** One su uvijek nosile lošiju, manje vrijednu socijalnu konotaciju ili je iz njih

proizilazio kanon ženskog ponašanja, koji naravno nije vrijedio za muškarca. Bez ove konotacije, isticanje razlika između žena i muškaraca ne bi bilo naročito značajno ni štetno. Socijalno-psihološki problem u ostvarenju ravnopravnosti polova jeste u razbijanju predrasuda i potiranju razlika u vrednovanju intelektualnih, moralnih, i drugih karakteristika polova. **Drugim riječima, problem poimanja žene od strane muškarca jeste njegov problem da pojmi samog sebe, svijet oko sebe i postane svjestan mistifikacija koje tim svijetom i njime samim vladaju.** To je, usuđujem se reći, jedan od najteže rješivih problema čovjeka uopšte. Jer, u korijenu neprihvatanja autentične ljudske prirode žene, leži neprihvatanje autentične slike objektivnog svijeta i što je još značajnije, žestoko opiranje promjeni toga i takvog svijeta. Čovjekova priroda, priroda muškarca, priroda žene, čovjekovo su djelo; one nisu same po sebi date i šta će čovjek od svoje prirode uraditi, zavisi isključivo od njega samoga. Interni, konzervativni i reakcionarni duh hrani se falsifikatima i mistifikacijama. Danas se još uvijek jedna od najjačih među njima odnosi na ženu.

Društveni mehanizmi cijepanja polova

Čovjekov je svijet odavno podijeljen, a korijen te podjele je alijenacija muškarca od žene. Prva neprirodna podjela rada bila je ona između muškarca i žene odkada je muškarac počeo da kontroliše i podjarmljuje ženu prisvajajući prvi sredstva za proizvodnju i prisvajajući za sebe aktivnosti, koje su stajale na višem stepenu ljestvice društvenih vrijednosti. **Model eksploatacije žene, identičan je svim drugim razgranatim nejednakostima: klasnim, nacionalnim, rasnim. On je na izvjestan način njihov pra-uzor.** Budući hiljadama godina utemeljivan i ponovo reprodukovan kao model i kao generator služenja čovjeka čovjekom, pretvaranja čovjeka u svoje sredstvo, a sa psihološke strane budući osnova za samoidentifikaciju muškarca kroz falsifikovanu i mistifikovanu sliku o ženi, on se i najžešće opire revolucionisanju.

Kada se jednom zario u najnužniji, najprirodniji odnos čovjeka i čovjeka, – odnos u čijoj je osnovi jedna od dvije determinirajuće čovjekove reprodukcije

– reprodukcija humanog života u ljubavi svojstvenoj samo homo-sapiensu – nije nikakvo čudo da se klin alijenacije mogao zariti u sve ljudske odnose. Suština ljudske prirode muškarca i žene, njihovog nužnog i prirodnog zajedništva, ljudska sadržina njihove ljubavi, razbijena je modelima vrijednosno „muškim“ i vrijednosno „ženskim“. Svijet muškarca i svijet žene odvojeni su mjestima u društvu, idejom o njihovom vječnom suparništvu i ratu, njihovim konstitucionalnim razlikama, iz čega je proizašao i njihov dehumanizirani odnos. Pošto je dehumanizacija zahvatila jezgro čovjekovog bitisanja, samu srž ljubavi, bilo je potrebno, da bi se hranila i održavala, apsolutno cijepanje i same ljubavi, na njene dvije, prirodno neraskidive komponente: tjelesnu i duhovnu ljubav. Zavisno od kulture, tradicije i drugih okolnosti, ove su dvije vrste ljubavi zatim različito vrednovane sa moralnog, estetskog i svakog drugog stanovišta. U hrišćansko-jevrejskog kulturi tipično je nisko vrednovanje tjelesne ljubavi, erotike uopšte, koja se ocjenjuje kao prljava, nedostojna čovjeka, dok tzv. „duhovna“ ljubav postaje „ideal“ pravog, moralnog osjećanja dostojnog čovjeka. Kineska i indijska kultura, međutim, visoko cijene i vrednuju tjelesnu ljubav, smatrajući je darom bogova, a uživanje u tjelesnoj ljubavi smatraju približavanje čovjeka Bogu. U krajnjoj liniji, međutim, sasvim je svejedno hoće li se model duha ili tijela pozitivno ili negativno vrednovati. Činjenica je da razbijen u sebi, svijet ljubavi osakaćen tumara, čak kao djevičanski lik sestre, majke, svete djevice Marije koja u duhu svetom čak i začinje svoje dijete, čas kao pohotni, nezasitni raskalašni tip razvratnika ili razvratnice, bludnog sinonima prljave tjelesne ljubavi i ljubavnika u paklu osuđenih na vječni zagrljaj.

Cijepanje ljubavi je služilo cijepanju integralno i autentično ljudskog između žene i muškarca, čiji je krajnji cilj bila kontrola njihovog odnosa, mehanizam održavanja vlasti i prevlasti muškarca nad ženom.

E. Moren (Duh vremena, Kultura, 1976), primjećuje da uz sve kvalifikacije tjelesne ljubavi, kao prljave, nedostojne čovjeka i sva visokoparna uzdizanja duhovne ljubavi, odvojene od svog tjelesnog supstrata, ovaploćene u građanskom braku, muškarac je uvijek u svojoj suštini bio potpuno nezadovoljan živim obrascem svoje saputnice koje je s a m s t v o r i o . Žena je katkad više, katkad manje, ličila u stvarnosti na kulturni ideal kroz koji je muškarac doživljavao samo socijalno nametnutu, a nikako i duboko ličnu

satisfakciju. Uz takvu ženu, on je morao tražiti u mašti i stvarnosti ženu od krvi i mesa, produbljujući tako još temeljnije rascjep između „ženskog“ i „muškog“, između autentično ljudskog i nametnuto ljudskog, između „dobra“ i „zla“.

Dodala bih na Morenovu analizu muškarčevog doživljavanja otuđene ljubavi, da je i žena budući ljudsko biće, isto tako težila cjelini doživljaja ljubavi i što je više uspijevala da odoli rušilačkim snagama alijenacije koje su izokretale njenu ženstvenost, sve joj je teže padala (lažna) uloga kojoj su je učili. Ona čak nije mogla ni da osvaja kupovinom otuđene i osakaćene dijelove ljubavi, kao što je to, recimo mogao muškarac, kupujući tjelesno zadovoljstvo, a pogotovu to nije mogla sa moralnim blagoslovom društva, za šta se muškarac izborio. Čak i u takvom odnosu, u kome muškarac kupuje za novac tjelesnu ljubav, ona je opet ta koja objektivno ima bjedniji položaj jer je sebe pretvorila u r o b u.

Analizirajući situaciju cijepanja erosa i psihe, kako se ona manifestuje u masovnoj kulturi, E. Moren primjećuje da se i u masovnoj kulturi danas jasno zapaža tendencija da sjedini tjelesno i duhovno, da sjedini „dobro“ i „zlo“ u jedinstven lik žene. Uzima se primjer tzv. „bed-good“ gerls, koje sve više zamjenjuju ranije djevice, naivke, spiritualizirane, čedne madone i s druge strane „vampove“, „pin-up“ djevojke koje su predstavljale oličenje uvijek samo jedne strane društveno okvalifikovane ženske prirode. No, ženski likovi spojeni na takav način su fantomske, dihotomične, crno-bijele i sasvim nerealistične ličnosti, kao što su bile njihove jednostrane prethodnice. Građanska je kultura zaista daleko od toga da bez zaziranja zahvati čovjeka kao jedinstveno biće. Cijepanje erosa i psihe i njihovo različito moralno kvalifikovanje ima svoju bitnu funkciju u posesivnom odnosu muškarca prema ženi. **Dok je prisvajanje proizvodnje i potiskivanje žene iz javnog života bilo praksa njenog ugnjetavanja, dotle cijepanje ljubavi predstavlja ideološku podlogu ove vlasti. Posjednik više nije taj koji određuje ženi zakone njenog ponašanja, njenog ljubavnog života i života uopšte, već je to moral, Bog, religija.** Bič gospodara drži u ruci zajednički sudija koji sudi i gospodaru i porobljenom. To je, naravno, cijena otuđenja. Ali gospodar uspijeva da je u granicama svoga otuđenja i izigra. Vrlo jednostavno, muškarac proglašava tjelesnu ljubav grijehom,

slobodu u ljubavi, kao uostalom i u svemu drugom, nedozvoljenom, ali istovremeno gradi nelogičnu i kontradiktornu teoriju, po kojoj se muškarac razlikuje od žene upravo po tome, što je za njega normalna sloboda ljubavi, sloboda izbora, poligamije, tjelesna ljubav. Ona je, štaviše, za muškarca, u granicama „poretka“ poželjna, dok je istovremeno za ženu nemoralna i izopačena.

Dvojnost duha i tijela, dvojnost muškog i ženskog, cijepanje ljudske suštine, našlo je svoje dehumanizirano ogledalo u dvojnog i licemjernog građanskog moralu. Sloboda čovjeka, sloboda muškarca se ne može realizovati uz zarobljenu, obespravljenu i degradiranu ženu. Nesloboda frustriranog muškarca reprodukuje se kroz njegov odnos sa, takođe, neslobodnom ženom. Tako oni zatvaraju tragični krug svog otuđenja.

Jedan od mogućih načina u neslobodnom svijetu da se izađe iz tog začaranog kruga bilo je dalje cijepanje ženskog svijeta, na osnovi već sasvim rascijepljenog morala. One su klasifikovane na svetice, sestre, majke, supruge, sa osobinama koje se smatraju društveno poželjnim, a u čijoj je osnovi „čistota“ prezira prema tjelesnom u ljubavi, i s druge strane ženski svijet sa kojim se jedino može zadovoljavati tjelesna ljubav, moralno diskvalifikovan, problematičan i manje vrijedan. Prostitucija postaje tako izraz „stvarnih“ potreba muškog svijeta. Muškarac time daje sebi legitimaciju da na neki, sasvim izokrenut način izigra dvojstvo duha i tijela, dobra i zla, i kroz dehumanizirane, otuđene, trgovačke forme realizuje svoju ljudsku cjelinu sastavljajući svoj ljubavni život od surogata.

Shematično prikazano, ovu tragičnu podjelu ženskog svijeta predstavljaju žene „lakog“ morala, najčešće prostitutke koje imaju razvratnu tjelesnu želju i žene djevice, supruge koje tu želju preziru. Naravno, ništa lažnije od ovih stereotipa. Novija seksološka istraživanja pokazuju da je većina prostitutki sasvim „oslobođena“ tjelesne želje, a pogotovu oslobođena mogućnosti da u ljubavi uživa.

One nisu nikakve razvratne, već temeljno instrumentalizirane ženske kreature koje su zaigrale igru otuđenja do njenog posljednjeg tragičnog čina. Frigidne, one svoje tijelo doživljavaju kao sredstvo za pribavljanje novca, održanje egzistencije, a nikada se ili gotovo nikada ne služe svojim tijelom

radi ljubavi same jer su tu mogućnost izgubile, upotrebivši i samu svoju ženstvenost kao sredstvo. Dalje od sebe žena zaista nije mogla otići. Degradacija prostitutke, njen ljudski pad, vidljivi su, ogoljeni i prozirni, dok je ljudska degradacija patrijarhalno-malograđanskog uzora djevojke koja se služi svim sredstvima da bi se što bolje udala (odnosno prodala, jer ona udajom kupuje svoj društveni status) zaogrnuta velom građanskog morala. Razlika je, međutim, samo u tome, što se jedna prodaje sukcesivno, čitavog života, bez društvenih blagoslova, a druga samo jednom, dva puta, uz društveni blagoslov. Ni jedna ni druga ne služe svojoj ljudskoj prirodi, već se služe same sobom kao instrumentom prodaje na konkurentnom tržištu. Jedna prodaje tijelo ne uživajući u tome, već u novčanoj nagradi, a druga ne uživa zbog toga što je učena da je uživanje u ljubavi grijeh. Čak i ako uživa, nije poželjno da to pokaže jer bi mogla biti loše okvalifikovana. To bi mogao biti znak lošeg morala što može da izazove podozrenje vlasnika. Psihološko je pitanje do koje je mjere i muškarac uništio sopstvenu mogućnost zadovoljstva u ljubavi sa ove dvije vrste ženskog stereotipa, ali je sigurno da bi u ljubavnom odnosu doživio pravu satisfakciju tek kada je doživi i pokaže žena. On se, međutim, radije miri sa situacijom kakva jeste, jer uslov da bi se stvari promijenile jeste da žena postane samosvjesno, „samodeterminisano“, svoje biće, slobodno u ljubavi i u svemu drugom što čini njenu ljudsku prirodu. Time bi, međutim, postala nemoguća njena kontrola i njeno podjarmljivanje. Nemoguće je kontrolisati čovjeka koji je jednom postao svjestan sebe samog. Nemoguće je služiti se takvim čovjekom. Svi totalitarni režimi, sve represije ovoga svijeta, upravo su stoga cijepale čovjeka. Prvi rob, prva ljudska žrtva represije bila je žena.

Perspektive

Da je žena krenula stazom svoje emancipacije i da je to jedino njena ljudska alternativa, činjenica je današnjeg svijeta. Činjenica je, međutim, i to da se odnosi među polovima teško revolucionišu i da se teško mijenja stvarni socijalni položaj žene. No ako se sjetimo kako su duboki korijeni otuđenja polova i koliko socijalno-psiholoških naslaga imaju na sebi onda nije ni čudo što čovječanstvu, njegovom i muškom i ženskom dijelu treba toliko napora da ih se otrese. Sasvim su otvorene perspektive za rješenje njihovog odnosa. No, one će zavisiti prije svega od čovjeka samog.

Oko tragedije dugovjekovnog položaja žene u društvu, ekstrahovala se i mogućnost ljudske perspektive našeg svijeta. Privlačna snaga među ljudima u čijoj osnovi leži stara istina da je čovjek čovjeku najveća potreba i privlačna snaga među polovima, uslovi su trijumfa ljudskog, društvenog i generator su čovjekove borbene sposobnosti protiv kataklizmičkih sila otuđenja.

Žena, međutim, više ne smije i ne može čekati da mistifikaciju njene uloge i „prirode“ neko drugi u njeno ime raskrinka i skine radi ljepše budućnosti čovjeka. Ona mora sama izaći na svjetsku društvenu i političku pozornicu i biti aktivni borac za osvajanje ljepšeg i pravednijeg svijeta. Bez nje same niko drugi neće ni moći ni htjeti da revolucioniše njen društveni položaj. Naprotiv, bez njenog takvog prodora, prognoza joj je sve dalja ljudska degradacija, upotreba i eksploatacija.

Nikakvim racionalnim putem, nikakvim prosvjećivanjem i „podizanjem kulturnog nivoa“ neće doći do demistifikacije odnosa među ljudima, pa ni odnosa među polovima, do demistifikacije njihovih uloga. Tek radikalnom izmjenom cjelokupnog ljudskog odnosa biće moguć put ka vraćanju čovjeka u sebi, ka vraćanju erosa psihi, muškarca samom sebi, stoga i ženi. Ta izmjena mora biti toliko radikalna koliko nejednakost polova leži u korijenu drugih nejednakosti u ljudskom svijetu.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 3, god. LXVII, 1977.*

Svi umjetnički likovi žena posmatrani su ovdje primarno na sadržajnom tretmanu umjetničkog djela čiju poetsku dominantu nose. Samo u tom kontekstu ukazivano je na značaj elemenata cjelokupne umjetničke strukture i pokazivano koliko upravo na ovoj umjetničkoj korjenitosti djela možemo osvijetljavati: i idejnu poruku, i konflikte kao pokretače unutar sižejne linije; i sinhronizaciju sveukupnog jedinstva stvaralačkog zahvata; i jezik i stil kojim pjesnik ne samo opisuje i prikazuje život sam već i stvara novu umjetničku istinu koja upravo time postaje „život životniji od života samoga“

Razija Lagumdžija

POETSKE DOMINANTE KNJIŽEVNIH DJELA ISKAZANE ŽENSKIM LIKOVIMA

Iznalaziti poetske dominante književnih djela zahtijeva prije svega: dočitavati sve sage koje su u tematski krug pripovijedanja smještene; iznaći njihove osobene putanje kojim se kreću i sagledati zajednička raskršća i spojeve na kojima se sjedinjuju. – Takvim postavljanjem ćemo ući u onaj nužni preduslov za stvaranje ličnog stava prema usloženoj priči koju djelo kazuje, a na čemu se zasniva primarna sižejna linija. Tek poslije toga određivanja možemo pouzdanije ulaziti u interpretaciju ostalih elemenata kompozicije.

U takvim našim traganjima za smislom mnogoznačnih clojevitosti koje se uvijek nalaze u viziji ili pealnosti literarnog viđenja života pouzdano se možemo zaustaviti pred raznim zakonitostima poetike koji se mogu sagledati u svjetlu umjetničkog zadatka funkcionalno i motivisano uvedenog u stvarnosnu suštinu.

Interpretiranje književnog djela kao umjetničke tvorevine podrazumjeva prije svega iznalazanje njegove misaone sveukupnosti kojom ono pomaže čovjeku da se „nađe i snađe u životu“. Idući za tom najznačajnijom komponentom naš vlastiti sluh treba da dokuči sve glasove, tiho rečene ili glasno uzviknute, koji se u djelu prelamaju i čine njegovu osnovnu poruku koja se uvijek priča; koju ljudi pričaju ljudima.

Ovako postavljena primarnost sadržine ima više opravdanja. Skrenućemo pažnju samo na neke motivacije takvog postupka.

Tretman sadržine koncentriše naše interesovanje u stvarnosne podsticaje pisca koji su ga pokrenuli da napiše djelo upravo tog i takvog tematskog zahvata – a ne nekog drugog.

Takvim našim angažmanom uočavamo i određujemo svijet i odnos u tom svijetu ličnosti čije životne sudbine pisac prati da bi izgradio umjetničku istinu utemeljenu i razrađenu na životnoj istini koja uvijek mora biti prva realna mogućnost.

Tretman sadržine dovodi nas da pored praćenja glavne, tematsko-misaone okosnice djela uočavamo i pojedine impresivne opšte misli koje tako često zasvijetle neobičnim sjajem, i to ne samo u spoznajnom primanju činjenica već i u teorijskom šematizmu njegove estetske strukture, koju ćemo u kasnijem analiziranju pratiti. Samo u cjelovitom kontekstu djela one mogu pouzdano dobiti pravu vrijednost koja se tek kasnije može i odjelito vrednovati i pokazati kao izrazita kompoziciona karakteristika.

Primarnim tretmanom sadržine dovedeni smo u priliku da, ukoliko je moguće nepogrešivo, uočimo sinhronizaciju svih komponenata života koji se pojavljuju u književnom djelu kao novoj umjetničkoj istini uzetoj iz života i samo „pojačanoj za jednu nijansu“ – što vrijedna umjetnička tvorevina uvijek nosi u sebi kao osnovnu poetsku zakonitost. Te sinhronizacije možemo pouzdano istaknuti samo nakon potpunog dočitavanja svih životnih koordinata koje egzistiraju u mnogoznačnoj slojevitosti književnog djela. Nekada je ključno pitanje životnog tretmana koje djelo nosi iskazano jednom životnom situacijom ugrađenom u određeni konflikt ili prividno mirno pričanje. Predvidjeti takav detalj u tretmanu građe, odnosno sadržine moglo bi stvoriti velike nesporazume u interpretaciji teme i stvarnoj ugrađenosti teme. Kada ističemo primarnost tretmana sadržine imamo na umu principe nove poetike, koja prema Šklovskom nalaže misaonu usredsređenost na konkretne sadržaje djela; na ogroman književno-istorijski materijal koji se „neobičnom brzinom uvećava“. Nema svrhe uvećavanje prema filozofiji, ako „poetika u vlastitoj kući ostavlja zabačenu i neispitanu građu...“ – kaže Viktor Šklovski. Upravo se na ovoj tvrdnji zasniva opravdanost onog našeg zahtjeva u postupnosti posmatranja elemenata koji tvore kompoziciju književnog djela. Tek poslije toga možemo pouzdanije prilaziti analitičkom posmatranju

beskrajno raznolike prirode umjetničkog djela. Jer, specifična problematika književno-istorijskog saznanja je najprije u prirodi njegove građe – a zatim u svijetu oblika i struktura koje se opiru misaonoj opservaciji; koji svojom „raznolikošću“ opominju na sebe i traže svoju prezentaciju u svom teorijskom osmišljavanju.

Zanemarujući stvarnost djela kao istorijsku stvarnost iz koje ono poniče, možemo upasti u pogrešno rasuđivanje da prenaplašeno ističemo signale apstraktnog duha u beskrajnoj praznini svijeta i svemira; da više ističemo mistične dubine nesvjesnog bića – a da manje ukazujemo na „zategnute lukove“ u borbi sa prirodom, u saznanju sa novim istinama, u stalnom kretanju naprijed i samim tim negacijama starih društvenih situacija, u pokazivanju bjegstva koji teži novoj društvenoj realnosti – a to je ono što neminovno donosi čovjekova iskonska težnja da se kreće; da se obnavlja, i da se što manje ponavlja.

Sve te životne prirodne zakonitosti moraju biti utvrđivane u književno djelo kao novu umjetničku istinu o životu samom.

Kada smo u svemu ovome isticali primarnost ličnog stava u iznalaženju vrijednosnih elemenata kompozicije književnog djela – onda nikako u tom suđenju nismo išli za principom impresionista koji subjektivni stav podižu na rang apsolutnog kriterija. Oni zanemaruju istorijsko, objektivno iskustvo, i sve prepuštaju slikovitim frazama koje se stvaraju samo pod dejstvom lične zanesenosti, ističući tajne poetske riječi u jeziku „poetske fikcije“. Naša istina, na kojoj zasnivamo lični stav, treba uvijek da bude temeljena na objektivnoj istini; naše lično traganje da bude usmjereno za karakternom suštinom i uznemirenom problematikom čovjekovog bića. Tek tako ćemo stvoriti onaj nužni preduslov za uspostavljanje ličnog stanja kao polazišta od koga smo u ovom razmatranju pošli – a kojim će biti istaknuta suštinska sižejna linija djela.

Poslije određivanja te primarne problematike književnog djela, koja je u prirodi njegovog predmeta, treba ulaziti u označavanje i odnose njegove umjetničke strukture.

Značaj umjetničke strukture već je iznađen i pokazan u Aristotelovoj „Poetici“. Tu su jasno postavljeni osnovni pojmovi kojima se i mi danas služimo u interpretaciji umjetničkog djela – a to su: fabula (tj.sadržaj ili priča);

misao 8tj. Idejna sadržina, ideja); značajevi (tj. Likovi, osobe, ljudi pjesnikovi) i govor (tj. Pjesnički jezik). Tu je već precizno uočeno da je pjesničko djelo strukturalne cjeline u kojoj postoji dijalektička veza između pojedinosti i cjeline. Nijedna pojednost nema svoj puni smisao sama uzeta, nego služi cjelokupnom dojmu koji umjetničko djelo tvori, a i cjelina je samo tako cjelina što je sačinjava skup pojedinosti upravo tako uzetih kao ljepota – kako kaže Aristotel – „koja se sastoji u određenom opsegu i redu“.

I ovdje je data primarna vrijednost priči, koja je od presudne važnosti za sveukupni značaj djela. Zato smo u pristupu ovoj temi istakli stvarnosni događaj kao polazište u analizi književne umjetničke tvorevine. Problemom priče, i to: nastajanjem priče, formom priče, idejom priče bavili su se mnogi teoretičari književnosti i književni stvaraoci – ukazujući na to koliko i kako ona nosi „istinitosti“, ili se nalazi „izvan“ te istinitosti. To znači da sam događaj, životna istina, ne mora biti prenesena po svom radu i sastavu događaja u umjetničku priču koju pisac kazuje. Međutim, ona mora motivisano i utemeljeno označavati život sam, ili kako je to Gete rekao da umjetnost mora donositi život koji je „životniji od života samoga“. Naše isticanje životne priče kao stvarnosne istine iskazane novom umjetničkom istinom u tome nalazi svoju opravdanost za primarnim tretmanom sadržine u interpretaciji umjetničkog djela.

Misao, ideja djela, uvijek proizilazi iz priče, fabule, na kojoj je zasnovana sižejna linija. Jer, idejna sadržina je otkrivanje suštine koja leži u stvarima, pojmovima ili odnosima koje donosi umjetnička tvorevina. Ideja na pojedinačnim slučajevima vidi, ocjenjuje i pokazuje uticaj i djelovanje stvari koje taj slučaj postavljaju i njime upravljaju. Umjetnička ideja je skup iskustva, pogled na svijet, način umjetnikovog doživljavanja i shvatanja – pomoću koga on vidi i ocjenjuje dah i djelovanje stvari koje taj slučaj postavljaju i umjetnički osmišljavaju.

Da bi pojedinačan slučaj pronašao mogućnost da postane ideja, on se mora shvatiti i objasniti i to uvijek u duhu vremena u kojem čovjek živi i načinom na koji prilazimo stvarima. Zato nas iznalaženje i određivanje ideje u interpretaciji književnog djela posebno obavezuje – jer je ona često neshvatljiva, teško određiva, potisnuta sporednim idejama koje se javljaju – a

to sve zahtijeva naše puno shvatanje najdubljih i mnogoznačnih misaonih slojevitosti koje u djelu egzistiraju.

U daljnjem razrađivanju ove teme pozabavićemo se pričom i idejom književnih djela koja svoje poetske dominante iskazuje ženskim likovima.

Da bismo odredili značaj lika u osnovnoj zakonitosti strukture književnog djela ukazaćemo na nekoliko osnovnih značajki umjetničkog lika kao nosioca radnje u književnom djelu.

Najdublji smisao građenja umjetničke strukture je čovjek, a taj čovjek u književnom djelu dat je umjetničkim likom. On se u književnom djelu pokazuje u svojoj životnoj kompleksnosti i za to njegovom označavanju možemo prilaziti na bezbroj načina.

Umjetnički likovi konkretiziraju priču.

Umjetnički likovi kazuju misao, nose ideju.

Umjetnički likovi stvaraju konflikte.

Umjetnički likovi ostvaruju jedinstvo kompozicije.

Umjetnički likovi pričaju, opisuju, pričaju, raspravljaju.

Snaga umjetničkog djela upravo leži u tome što ono svojom sveukupnošću izraza – a pomoću likova – djeluje na čitaoca tako da mu sugeriše jednu „novu“ umjetničku stvarnost u kojoj se nalazi puna istinitost života; života davno prohujalog ili sada doživljavanog. Kakvu će nam istinu pisac oživotvoriti, zavisi od mnogih preduslovnosti za nastajanje književnog djela. Tu se, prije svega, javlja jedna vrsta moguće pomirenosti našeg i umjetnikovog životnog iskustva na kome se sporazumijevamo ili suprostavljamo – a iz čega zatim proizilazi naša angažovanost u prosuđivanju o djelu, odnosno tematsko-misaonom zahvatu koju sadrži njegova slojevitost. Umjetnik misli u slikama. Ta oslikavana stvarnost – kojom on stvara umjetničku istinu – svoju korjenitost uvijek mora iznalaziti u konkretnoj priči, mogućoj situaciji ljudskih odnosa. Nosioci tih odnosa u književnom djelu su umjetnički likovi. Od sugestivnosti uvođenja takvog „čovjeka“ u stvaralački proces, zavisi koliko će on postati naš „stari znalac“ ili neko u kome prepoznajemo naše lične postupke, rezonovanja, a nekada i prijatelj koji nam je pomogao da razriješimo neku dilemu, donesemo odluku.

Tako ostvarenim umjetničkim likovima, koje smo jednom doživjeli prilikom čitanja djela, mi smo u isto vrijeme na svoj način, i od vizuelnih i sazajnih slika i misli naše mašte, od pojedinih lica rasutih po dubinama vremena i predjela naših osjećanja, stvorili našu istinu sugestivno pretečenu u umjetničku istinu. Njihova egzistencija je tim putem prenesena iz strukture djela u novu izvjesnost naših misli i predstava. Na taj način sve ono što je nekada značilo duhovnu svojinu pisca, što je nastajalo iz njegovih unutrašnjih posmatranja i njima prisnog ambijenta, sada se beskrajno produžuje i rasvjetljava iz mnogih uglova, postaje neraskidivo blisko velikom broju ljudi koji, iako njegov ambijent nikada nisu vidjeli ni upoznali, primaju tu stvarnost kao sebi prepoznatljivu. To će se desiti samo onda ako je u umjetnički lik neposredno udahnut život sam, temeljen na sjevremenskoj priči „čovjeka čovjeku“ kao osnovnoj tematskoj potki.

U tako uklesanu priču često su uvedeni ženski likovi kao nosioci glavne radnje ili nosioci jedne od značajnih koordinata cjelokupnog tematskog zahvata. Žena kao umjetnički lik pojavi se da bi konkretizirala priču o duboko nošenoj, a nikada glasno kazanoj ljubavi prema voljenom mužu, i iznad svega dragom djetetu od koga se nije mogla rastaviti.

Hasanaginica.

Umjetnički lik koji godinama kazuje svoju nezavršenu priču kako se živjelo u jednom vremenu, i na kakav se način, samo izmijenjenim vanjskim izrazima, suštinski živi u svim vremenima – O svemu je tu riječ. Kazana ili šutnjom označena. A šutnja je najjača pobuna koju treba razumjeti. Nemušti jezik ima čudnu čaroliju u svojoj artikulaciji...Nju treba dosluhnuti, ne čuti, nego upravo dosluhnuti, jer bi se ona svakim glasnim zvukom rasula; narušila bi onu iskonsku otmenost unutrašnjeg osjećanja koje vijekovima nosi i svojim osobitim nišanima označava. Oko te nekazane Hasanaginicine riječi svoju punu poetsku koncentraciju dobila je čitava balada u kojoj se zgusnuto redaju slike umjetničke istine zasnovane na životnoj istini koja nam sugestivno kazuje jednu sagu o vremenu koje je davno prošlo – ali koje se uvijek može dozvati kao istorijski hod i prizvati kao sjevremenost ljudskih odnosa iz kojih se teško može potpuno izaći.

Izlaz možemo tražiti, i naći, i iznalaziti iz ropskog položaja, despotizma, neravnopravnosti muškarca i žene, socijalne nadmoćnosti jednih nad drugim. Izlaz ne možemo tražiti ni nalaziti iz snažne ljubavi koja motiviše mnoge postupke; iz nesebične vezanosti za rođeno dijete; uz unutrašnje suzdržanosti koju nose plemenitasrca; - iz šutnje kad glas zastane.

Žena kao umjetnički lik – pojavi se da bi ostavila pomen o prvoj vidarici u našim ratovanjima.

Kosovka djevojka.

Ona vida rane junacima i prevrće po Kosovom polju mrtve neznanike da bi pomogla svim i da bi našla voljenog.

U ovoj narodnoj pjesmi iskazano je unutrašnje, neizrecivo osjećanje jednog bunta na sudbinu ličnu i kolektivnu. Sve dato je „pojačano osjećanje svijeta“ kojim je asocijativnim sugestijama ispričana široka pripovijest o beskrajnim varkama koje u tom besmislu jedino pomažu da bi se živjelo i nadživjelo.

Epskim izrazima, a nadmoćnim lirskim glasom, narodni pjesnik je opjevao težnju jedne vitalne, zamišljene i prema beskraju upućene ličnosti. U svemu je začuđujuće prisustvo najkonkretnijeg prisustva jedne žene, života koji se neizmjernim podtekstom može doljevati. Poetska dominanta koncentrisana oko umjetničkog lika Kosovke djevojke ostaje kao trajni uklesani spomenik, simbol jednog ljubavi i hrabrosti. Lirski subjekat jedne žene ovdje se rasipa i ulazi u sve pore širokog narodnog pričanja koje se šapatom prenosilo da se nikada ne zaboravi.

Plemenitost, hrabrost i ljubav našli su svoj životni spoj i stvorili umjetničku istinu oslikanu na konkretnoj priči istorijskog bojišta koji je i po ovom poetskom ostvarenju dobio svoj biljeg – veliki u našoj istoriji, a umjetnički značajan u našoj književnosti.

Žena kao umjetnički lik pojavi se da bi mirno ispričala svoje stasavanje u umjetničkom poslu i dostojanstveno nosila svoje otpore prema starenju.

Glumica Marta.

U Andrićevoj pripovijeci „Žena na kamenu“ ona pred nama preciznom i odmjerenom tačnošću svakog pokreta otkriva svoju naviku da glumi život u kome je sve izloženo oku drugih, znatiželji, zakonima velike pozornice. U njenom unutrašnjem monologu sve je, i uvijek, prigušeno, tok svijesti koji iskričavo naslućujemo, nikada ne dozvoljava da se potpuno otkrije sadržaj

pravog konflikta; iako sve u njenoj suštinskoj potrebi teži da se oslobodi, da dođe do sporazuma sa svijetom koji je okružuje.

Ali, takvih mostova između Marte i svijeta nema. Ona to samo osjeća, a i mi to znamo, dočitavamo iz svog svakodnevnog životnog iskustva, slobodnog kretanja u kome se komotno pruža ruka ruci. Njenu ličnost mi doživljavamo ne samo kao izolovanost među ljudima, već i kao jednu vrstu tragizma kojim se potiskuju svi bitni prihološki motivi kojima bi se ispoljilo njeno karakterno svojstvo kao stvarna i prirodna težnja za ljepotom. U svemu je, znači, odstranjen „zategnuti luk“ sukoba i konkretnih odnosa, psihološko-dramskog naboja u ispoljavanju karaktera.

Marta je glumica. Ona je to bila po profesiji. Ona je to, sve više, postajala i u svom stvarnom životu. Predavala se poslu i zanatu. Ali „varljivom“ zanatu, koji „...nit hrani, nit brani onoga ko mu se preda...“ – Jer, nije se vinula u visine nije došla do onog izuzetnog trenutka u kome se otkriva „...šta se sve moglo biti i učiniti...“ Ostala je u varkama na kojima je sagrađivala svoj prividno mirni život. Istrajavala je u umjetnosti; odagnavala je strast. Bojala se da svodi svoje račune. Kada se vraćala u prošlost, u njoj je samo nalazila sitne zračke stvarne ljepote. U kratkim sjećanjima na ranu, tek pojavljenu mladost i prve erotske pobude, nalazila je više gorčine nego uživanja koji se mogu prikriti ili uskrnuti – kao draži punog ljudskog življenja. I kao stvarnosna ličnost i kao umjetnički lik Marta je ostala sa svojom neobičnom sudbinom, sa teretom svoje nenađene sreće, sa nepotpunom odisejom svoje ljubavi – u svemu se našla daleko od običnog svijeta. Ostala je u odmjerenom skladu pokreta; u mirnom sunčanju na plaži; „žena na kamenu“ među brojnim ljudskim glasovima koji nisu dopisali do nje. A u njoj živio košmar koji drugi nisu mogli, ni mjeli, vidjeti.

Poetska dominanta ove pripovijetke svim svojim naslagama vođena i dovođena do umjetničkog lika jedne žene dobila je mnogobrojne varijante, koje je u potpunosti teško odrediti i pokazati. Sve ostaje pred nama kao velika zagonetka koja upućuje na besmisao i smisao življenja, pa dokle ko mogne doći.

Marta je stvarnosni lik, načinjen od konkretnih životnih sokova. Ona ostaje tuđinac među svojim – a mnoge su ljudske sudbine ostale na tome – i zato je doživljavamo kao uvjerljivi umjetnički lik u Andrićevom pripovijedanju. Žena kao umjetnički lik pojavi se da bi svojim životom simbolično označila misao, iskazala ideju o jednom vremenu i društvu kome je pripadala.

Sofka – u Stankovićevom romanu „Nečista krv“ – kao umjetnički lik nosi sve mnogobrojne misaone koordinate djela. Tu je odabran takav postupak pripovjedača da on uvodi i razvija „siže sa preprekama“, da otkriva duboku unutrašnjost ljudske duše i pruža neobične dramske i „sabrasne“ konture ispoljavanja ličnosti. U sve je široko uvedeno jedno vrijeme sa naglašenim unutrašnjim protivrječnostima i time je umjetnički oblikovan golem presjek jednog određenog historijskog trenutka. U svom mnoštvu likova koji su uvedeni u taj svijet – poetskom dominantnošću se izdvaja lik Sofke, ljepotice - kćerke nekada nadaleko čuvenog efendi-Mite, koji sada propada, guši se u socijalnoj agoniji.

Sofku možemo pratiti, i kao umjetnički lik označavati, na svim stranicama romana.

I onda kada raste, razvija se u pravu ljepoticu.

I onda kada joj haljine postaju tijesne, a ona uzdiše za onim „nečim, svojim“.

I onda kada joj tatko njen, efendi Mita, otkriva mintan koji je izvana opervažen zlatom, a iznutra sav umašćen i poderan.

I onda kada se udaje za maloljetnog Tomču, gazda Markovog sina, skorojevića.

I onda kada je najprije otac, a zatim muž, sramote i ponižavaju zbog novca.

I onda kada umorna i posustala od svega raspliće predivo i nosi svoju ugasnulu ljepotu samo u dubinama oči, pogledu koji je ipak sve izdržao.

Ona, Sofka, širokom pričom o svom životu, životu svojih predaka, i ovih koji sada dolaze – a među koje se ona, ne svojom voljom već neminovnim zakonitostima života uključila – kazuje misao, sugeriše umjetničku ideju o jednoj velikoj društvenoj promjeni i tragizmu ličnosti koje su bile žrtve te promjene.

Sofkinim likom stvorena je poetska dominantna djela, romana „Nečista krv“ – romana u kome svi glasno protestuju na svoje udese i padove – a ona mirno, po vanjskim manifestacijama suzdržano, po svojoj prirodi dostojanstveno, i po svom duhu otmeno – uvijek uspijeva da prikrije svoj strašni unutrašnji

košmar; da samo uzvikne svoje „ah!“ u ustreptala njedra, i da ga zapreta u pepeo po kome je u poznijim godinama života šarala.

Žena kao umjetnički lik – poetski iskrsne da bi pokrenula najtananije niti iz tvoračkog subjekta koji svoju ljubav izvodi iz tvoračkog subjekta koji svoju ljubav izvodi iz običnog životnog konflikta i preobrazi ga u opšteljudsku misao, u osjećanje najdublje ljudske ljepote: prave ljubavi.

Korinska hetera.

Čudesna balada Vojislava Ilića u kojoj pjesnik intimnom naracijom, slikovitom deskripcijom, sazvučenom rimom – priča vječno novu priču o istrajavanju i pobjeđivanju prave ljubavi.

Uobičajeni Ilićev način da pjesnički motiv dostiže razmjere konkretizovanog životnog događanja. Kada razotkrijemo čitavi kontekstualnih opus ove balade, onda nađemo da je ovdje koncentrisan događaj, stvorena sižejna linija koja nas dovodi do omjera široke pripovijesti. Poslije preciznog otkrivanja tematske slojevitosti začuđujuće vidimo šta sve može da bude lirska pjesma, na šta sve može da asocira. Nadahnuta pjesnička inspiracija u nju je majstorski uklesala nebrojene trenutke koji se dramatično, suzdržano i utihnuto nižu da bi stvorile jedno razdvajanje, ali ipak nerazdvojnost dvoje mladih u njihovoj ljubavi. To je unutrašnja, nepomaknuta istina koja stvara dimenzije ukupnog značenja pjesme.

U toj unutrašnjoj suštini najjjačom poetskom istinom označen je lik Korinske hetere.

Ona se javlja da bi označila dužnost izraza oplemenjenog ljubavlju.

Ona se javlja da kontrastira razvrat i iskrenu čudnu vezanost.

Ona se javlja da bi označila ljepotu prirodne mladosti. Ona se javlja da bi progovorila nemuštim jezikom istinu kako je nemoguće silom pobijediti istinu.

Ona se javlja da bi inspirisala najljepšu muziku Ipolitove lire.

Ona se javlja da bi dozvala smrt pred kojom su se poklonili i najmoćniji razvratnici.

Ona se javlja da bi veliki carski hram osjetio šta je strasna ljubav koja je tada prvi i jedini put u njemu pustila svoj moćni glas.

Sve je nadahnuto jednim uzdahom koji se spaja i gubi u ljubavi, muzici i smrti.

A iznad svega kao da lebdi Hela, Korinska hetera koja se prisilno kreće u tom svijetu razvrata i sile – da bi ostala nepokorena i jednom i drugom.

Poetska dominantna njenog lika kruži dalekim vremenom i prostorom kao realnost i kao vizija da bi živjela svoj život u vječnom svijetu poezije kao punom odrazu i izrazu vječne ljudske plemenitosti i ljepote.

Ona pokazuje dokle se izdiže vrijednost pravog istinitog života iznad banalnosti otuđenog, nadomještenog življenja.

Žena kao umjetnički lik stasava pred nama u prkosnim stihovima da bi ostavila znamenje kako se bez straha, dostojanstveno ginulo za slobodu.

Jagoda, djevojka prkosna.

Branko Ćopić u svojoj pjesmi „Grob u žitu“ pjesničkom pričom kleše umjetničku istinu kako se svjesno žrtvovalo, umiralo, da bi se živjelo u znamenju neugasivog simbola koji ostaje na „straži vječitoj“.

Životna istina jednog istorijskog trenutka sakupljena je i posredstvom umjetničkog izraza koncentrisanog oko umjetničkog lika žene, koja ovdje nosi punu poetsku dominantu u nekoliko slika oživotvorenu.

Stihovi ovdje ostaju samo kao biljezi od kojih svaki skriva i otkriva priču o Jagodinom životu.

Njena dvadeset i dva ljeta su pod gorom odnjihana, živjela, radovala se, strepila, uzbuđivala se, nadala se, voljela, iščekivala.

Priča o bezbrižnoj mladosti.

Njena dvadeset i dva ljeta su u borbi rascvjetana. Borila se, šapatom pronosila glasove o okršajima, o ratnim hljebovima, o opleteneim čarapama, o puškama, o stopama osvojene zemlje, o zavjetima da se izdrži, nadjača nadbrojni neprijatelj, crna legija.

Njena dvadeset i dva ljeta su prekinuta, zakopana u „grobu u žitu“, u zemlji zamrznutoj; ostala su da počivaju kraj ceste podgrmečke na straži vječitoj.

U svemu je označeno trajanje života koji traje ispod modrog neba „od lana rascvjetanog“ – i smije se usred polja uz pjesmu ljetnjeg dana.

Iz priče o Jagodinom životu slikovitim detaljima samo najavljeno, sugestivno proizlazi ideja koja u pjesmu unosi višeznačnu misaonu slojevitost.

Prava unutrašnja snaga je ona koja nosi trag savladanih strepnji i stradanja – a to na sebe prima svu težinu i izdržljivost u životu, i sve „što se čitavom čovječanstvu nudi“. Ta snaga ne ostaje kao apstraktna moć duha, već se

potvrđuje i u konkretnom odnosu, usred svih nepogoda koje život nosi. Sve ostaje uzvišeno u potvrđivanju ljudskog čina, ovdje uzdignutog na opštečovječanski historijski značaj. Poetskom osmišljenošću ovog lika upravo su istaknute one crte ljudskog ponašanja koje zadiru u najosnovniji smisao egzistiranja – kada je ideal svjesno stavljen iznad života; pa i onda kada je on u najbujnijem obliku svakodnevnih mladalačkih ljepota i uživanja.

Od takvog ljudskog kova ostali su mnogi grobovi u žitu.

Od takvog ljudskog kova motivisano je izgrađen ovaj umjetnički lik žene koji simbolično i konkretizirano nosi dominantnu poetsku misao pjesme „Grob u žitu“.

Žena kao umjetnički lik – javlja se da bi svoj materinski bol i lelek duše pretvorila u zavještanja rodu i porodu, kako se sve može podnositi i izdržati za „svetu slobodu...“.

Knežopoljka, majka Stojanka.

U ovoj poemi Skender Kulenović punim pjesničkim nadahnućem označava svoj unutrašnji glas koji se prelama, ojačava i motivisano pretapa u unutrašnji glas Stojanke Knežopoljke. On je primarni poetski smisao toga nedopjevanog pjeva, toga brijanja duše i sjećanja u kontinuitetu življenja i u refleksijama psihičke odbrane od okrutne misli koja otvara i uveličava moguće ponore – pjesnički ozvučio punom neposrednom izvornošću koja se razvija u srcu jedne hrabre izdržljivosti: materinskog svjesnog žrtvovanja.

U dubini zvučnog „jauka“ ovdje se nalazi ekspresivni izraz za pravo stanje, raspoloženje – zvučni utihnuti jecaj koji odgovara intimi življenja, a ona protiče kroz lirski subjekat kao njegovu stvarnost. Upotrebljen je izraz iskonske tugovanke jer takva istinitost nije dostupna svakodnevnom osvještalom praktičnom jeziku, i svako njeno podvođenje u doslovni izraz oduzima bi joj korjenitost iz koje je potekla.

Čitava poema je dubiozno saznanje do koga se stiže drugim putevima lirsko-misaonog poniranja u najintimnija iskričenja svoga bića.

Knežopoljka je iskonska majka koja je čitavi život savijala u ljubavi nad svojim sinovima Srđanom, Mrđanom i Mlađanom da bi ih podigla i snagom opasala.

Njena bol za poginulim sinovima nije pretvorena u ličnu tragiku kojoj izbavljena nema, ona je pretvara u gromki dijalog sa Kozarom kojoj je „sva tri sina poklonila...“, da bi i dalje živjela svoj život podignut i prenesen u

svemirska prostranstva slobode. U tom dijalogu mogućnost konkretne smrti odbija se kao nešto nestvarljivo. Činjenica smrti kao da izmiče moći ljudskog mišljenja koje je uvijek život i osjećanje istinskog vremena. Ona se nadmoćno brani od čuvstvenog osjećanja ličnog gubitka, i jakom, svjesnom sugestijom pretače ga u neminovni gubitak koji valja podnijeti da bi se opet rađalo i živjelo.

Sadržaj čitave priče stalno je ojačavan jednim glasom koji priziva bolnu istinu o gubitku sinova – ali je u isto vrijeme još pojačanim glasom odagnava da bi dozvao ono što postaje i ostaje njena utjeha i nadanje.

Nad svim tim dominantno kruži lik žene, Knežopoljke majke Stojanke, koja ostaje najpunija ljudska istina osmišljena i dovedena do poetske suštine koja ostaje svezremenska simbolika o jednom presudnom trenutku čovjekove borbe: dobra nad zlim, borbe za ljudsko izbavljenje.

Kao Kulenovićeve Knežopoljke, kao Čopićeva Jagoda, javljaju se još mnogi likovi žena da bi poetskom umjetničkom riječju ispričala istina o našoj revoluciji, o svjesnim žrtvovanjima i prihvatanju svega što je doprinosilo njenoj pobjedi. Takva je i Nazorova „Majka pravoslavna“, i Goranova „vidarica“, i Davičova Saša; i još mnoge znane i neznanе. Uvijek i svuda podignute iz stvarnosne istine, a dovedene do simboličnog značenja umjetničkog lika koji se pamti i živi u našim saznanjima da bi progovorila u svakom trenutku kada osjetimo potrebu za takvim dijalogom koji će nas osnažiti kada nam snage ponestane.

Svi umjetnički likovi žena posmatrani su ovdje primarno na sadržajnom tretmanu umjetničkog djela čiju poetsku dominantu nose. Samo u tom kontekstu ukazivano je na značaj elemenata cjelokupne umjetničke strukture i pokazivano koliko upravo na ovoj umjetničkoj korjenitosti djela možemo osvjetljavati: i idejnu poruku, i konflikte kao pokretače unutar sižejne linije; i sinhronizaciju sveukupnog jedinstva stvaralačkog zahvata; i jezik i stil kojim pjesnik ne samo opisuje i prikazuje život sam već i stvara novu umjetničku istinu koja upravo time postaje „život životniji od života samoga“
Ukazaćemo na jednu umjetničku komponentu koja tvori osobeni jezik pokazivanih ženskih likova.

One pričaju, opisuju, podstiču na razgovor – a najistinitije šute da bi time uspostavile dijalog sa svojim unutrašnjim bićem; ljudima oko sebe ili sredinom koja ih okružuje, ali im ne daje prilike da uvijek glasno progovore. Na tim trenucima šutnje oglašava se jedna osobita artikulacija govorenja koja odzvanja posebnim ehom, potmulim glasom koji duboko ponire. Takav jezik ne daje konkretan povod da se njime pozabavimo uobičajenim načinom razmatranja jezika kao elementa u građenju strukture umjetničkog djela...Može se, naravno, pokazivati: i zvučnost jezika, i slojevi riječi, i grupe riječi, i red riječi i rečenične konstrukcije, i nadrečenički oblici, i oblici iznošenja sadržine; - i kako ritam i kompozicija sudjeluju u građenju stila – i sve druge zakonitosti koje imamo u vidu prilikom ispitivanja osobenosti jezika i stila književnih djela kao umjetničke tvorevine. Međutim, takvo istraživanje stila u ovako postavljenoj temi ne bi nas dovelo do one posebne oznake stila kojim se pokazuju ženski likovi pokaznih djela. – Sve one, i Hasanaginica, i Marta, i Sofka, i Jagoda, i druge svojim govorom više daju povoda za izučavanje afektivnog jezika koji treba posmatrati u specifičnoj situaciji, društveno-istorijskoj ili ličnoj, u kojoj su se našle. Kada ovo dokučimo, onda možemo shvatiti i prave, suštinske položaje u kojima one tvore svoju istinu, u djelu pretočenu u umjetničku istinu.

Takav jezik uvijek ima široko podtekstualno značenje koje nas podstiče na pažljivo dočitavanje djela.

Takav jezik nosi osobitu čulnu sigurnost u životu određenog lika koji treba posebno analizirati da bismo ga prema životu odredili.

Takav jezik iskazuje osobitu eleganciju duha, koji ne daje razmaha onome što se samo šutnjom može iskazati.

Kada kazuju kratkim rečenicama, one upravo izražavaju uzbuđenost, svoju zaokupljenost zbivanjima koja se iznenada sruče.

Kada pripovijedaju, onda nastoje da iskažu prave suštine kako bi njihova pojavnost ostala što privlačnija, osnaženija.

Kada iskazuju bol i ljubav, onda svjesno i nesvjesno osjećaju da se puna snaga toga osjećanja nikada ne može potpuno riječima kazati.

Te oznake jezika i stila tvore posebnu komponentu u oblikovanju poetske dominantne književnih djela iskazanih ženskim likovima.

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja, br. 4, god. LXXV, 1985.*

Naš cjelokupni dosadašnji razvoj razriješio je dilemu da li je mjesto žene u društvenom procesu proizvodnje ili se njena uloga ograničava na porodicu i kuću. Ali, pokazalo se u praksi da sam razvoj nije, paralelno sa prodorom žene u sferu rada, obezbijedio i razrješavanje problema koji uvelike opterećuju zaposlenu ženu. Jer, sa zapošljavanjem ona potpuno ili djelimično zadržava i svoje tradicionalne funkcije u porodici i domaćinstvu, pošto u jugoslovenskoj socijalističkoj praksi ne postoje adekvatno razrađen idejno-teorijski pristup pitanjima biološke reprodukcije, kao neodvojivog dijela cjelokupne društvene reprodukcije.

Nevenka Petrić

O AKTUELNIM PITANJIMA DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE

“Društvo se, razumije se, ne može osloboditi, a da se ne oslobodi i svaki pojedinac”. (F. Engels, *Anti-Düring*, Naprijed, Zagreb, sr. 310).

“Pred nama su danas zadaci provođenja u život našeg novog društveno-ekonomskog i političkog sistema. U središtu toga sistema, kako smo ga zamislili i postavili, jesu čovjek, njegova sloboda i sreća, njegova prava kao proizvođača i samoupravljača, njegovi posredni i dugoročni interesi. A to je, upravo, smisao i svrha revolucionarne borbe naše radničke klase i njene komunističke avangarde. Socijalizam i jeste historijski proces oslobađanja rada i radničke klase, oslobađanja ličnosti, proces u kome čovjek postaje stvarni gospodar svoga života i rada”. (Josip Broz Tito, Referat na XI kongresu SKJ, NIRO Komunist, Beograd, 1978. godine, str. 67).

Ova godina predstavljaće godinu priprema za predstojeće delegatske izbore, koji treba da se obave u 1986. godini, za skupštine opštine, Skupštinu SR Bosne i Hercegovine i skupštinu drugih republika i pokrajina, kao i za Skupštinu SFRJ. Vjerujemo da nije rano povesti raspravu o tome da li su žene u skupštinama opština i Skupštini SR Bosne i Hercegovine do sada bile zastupljene adekvatno svojoj zaposlenosti u društvenom sektoru i sektoru

individualne svojine, kao i proklamovanim političkim stavovima u vezi sa izborom žena u okviru političkih priprema koje su prethodile izborima?

Ne ulazeći u ovoj prilici šire u proces zapošljavanja žene u SR Bosni i Hercegovini, navodimo podatke samo za 1983. godinu, iz kojih se vidi da je u SR Bosni i Hercegovini bilo ukupno zaposlenih 929.996 radnika, a od toga broja 302.251 ili 32,6% bile su žene. U privrednim djelatnostima bilo je zaposleno 28,1%, a u neprivrednim 57,6% žena. Ove brojke same za sebe govore o tome da se zaposlenost žene u SR Bosni i Hercegovini približila jugoslovenskom prosjeku koji iznosi 36,9% zaposlenih žena. U odnosu na ukupnu zaposlenost žena u drugim republikama, zaposlenost žena u SR Bosni i Hercegovini znatno je manja samo od zaposlenosti žena u SR Hrvatskoj (38,8%) i SR Sloveniji (43,9%), a približno ista je sa drugim republikama.

1. Danas ne postoji nijedna zemlja koja ne bi imala razloga da u ostvarivanju svojih deklariranih ciljeva u vezi sa ravnopravnošću između žene i muškarca ne preispita i tekuću društveno-političku praksu

Čovjek i društvo, po Marks, predstavljaju dijalektičko jedinstvo i mogu se objašnjavati samo u uzajamnom odnosu. Ali to ne znači da se društveno i individualno mogu posmatrati u takvom odnosu gdje je jedno primarno, a drugo sekundarno, pošto su nastojanja čovjeka i društva dvije strane jedinstvenoga procesa. Naglašavajući da je čovjek cilj historijskog kretanja, a ne apstraktno društvo Marks je izrekao svoj poznati stav: "Čovjek je najviša vrijednost". Na ovoj ideji o čovjeku zasnovan je Program SKJ, Ustav SFRJ i Ustav SR Bosne i Hercegovine, kao i ustavi svih drugih republika i pokrajina.

Kao misaona tvorevina koju su u svojim radovima zasnovali Karl Marks i Fridrih Engels, a docnije prihvatili, popularisali i dalje razvijali brojni sljedbenici, marksizam je postao teorijski izraz društvenih potreba i interesa radničke klase, pružajući teorijska objašnjenja o stvarnosti iz perspektive radničke klase i ukazujući na rješenja koja odgovaraju ciljevima njenog oslobođenja, prevazilaženjem klasnog društva i ostvarivanjem komunizma. Lenjin je rekao da "... u marksizmu nema ničeg što je nalik na 'sektaštvo' u smislu nekog zatvorenog, skorelog učenja, koje je nastalo po strani od glavnog

puta razvitka svjetske civilizacije”, pošto on uključuje u sebe do tada postignute najviše rezultate u oblasti intelektualnog stvaranja, povezujući ih ili dodajući im nove elemente za odgovor na nova pitanja koja je savremeni razvitak postavljao.

Otkrivanjem položaja proleterijata u kapitalističkom društvu, posebno teškog položaja ženskog pola, marksistička nauka je ukazivala na potrebu vođenja revolucionarne borbe za novo, pravednije društvo u kome će se stvarati mogućnosti za oslobađanje čovjeka, za vraćanje svih oblika čovjekovog otuđenja, a posebno otuđenosti žene od statusa čovjeka, kao i od same ljudske prirode.

U izgradnji svoga materijalističkoga shvatanja istorije, došavši do saznanja da je rješenje problema novog društva komunizam, a proletarijat snaga koja to treba da izvrši, Marks je istorijsku misiju oslobađanja čovjeka otkrio u proletarijatu, gledajući u ostvarivanju rezultata njegove borbe za slobodu istovremeno stvaranje uslova za slobodu svih. On je u svojim djelima istakao da u razvitku proizvodnih snaga kapitalističkog društva više vidi sredstva otuđenja čovjeka nego njegovo oslobađanje, a razvoj proizvodnih snaga, kao nerazdvojni dio klasne borbe, označio je kao “predistoriju”, samo kao neki uvod u eru potpune ljudske slobode.

Samo podsjećajući u ovoj prilici na ove poznate marksističke stavove želimo da istaknemo da su i prvi marksistički orijentisani borci na našem tlu, koji su se borili za radikalne društvene promjene, u svoje programe političke borbe uključivali i aktuelne probleme društvenog položaja žene. S obzirom da marksizam, kao ideološko opredjeljenje, polazi od toga da je čovjek najviša vrijednost, da je on cilj istorijskog kretanja, oni su u svoje programe uključili borbu za ravnopravnost između žene i muškarca, kao sastavni dio bitke za revolucionarni društveni preobražaj. Među prvim pobornicima za ravnopravnost između žene i muškarca javile su se dvije izuzetne ličnosti u našem radničkom pokretu – Svetozar Marković i Dimitrije Tucović. Kao borci za socijalistički preobražaj oni su prvi kod nas potpuni sagledali suštinu problema u vezi sa potrebnom mijenjanja društvenog položaja žene.

Dosljedno provodeći osnovne postavke marksizma i u ovoj oblasti, Svetozar Marković u svome poznatom članku “Oslobođenje ženskinja”¹ ukazuje da je u tom smislu potrebno vaspitavati svakog člana društva i, između ostalog, ističe ”... uviđa se sve više od kakve je važnosti po cio čovječanski napredak odnošaj između čovjeka i žene u porodici i društvu”... I dalje: “Pitanje o ženskom oslobođenju nerazdvojno je svezano sa cijelim društvenim preobražajem, sa oslobođenjem čovječanstva od sviju zala, poroka, tiranije i robovanja – “žensko pitanje” nije za nas prerano već je ono prvo koje treba staviti na dnevni red”.

Oslanjajući se, prije svega, na osnovne postavke marksizma u vezi s društvenim položajem žene, kao i revolucionarnu tradiciju našeg radničkog pokreta, KPJ, odnosno SKJ u svoje najznačajnije dokumente, a posebno Program SKJ, koji je usvojen prije dvadeset pet godina, ugradio je revolucionarne stavove o potrebi mijenjanja društvenog položaja žene, kao jednog od strateških pitanja daljeg razvoja našeg društva.

Poznato je da je sa razvojem civilizacije i nastankom klasnog društva i privatne svojine, a pod uticajem religija, običaja i, prije svega, društvene ideologije vladajućih klasa u klasnim društvenim uređenjima – došlo do raznih vidova otuđenja u odnosima između žene i muškarca, te je nastao veoma jak proces dehumanizacije njihovih međusobnih odnosa. Tragovi toga odnosa su i danas tako snažno prisutni u svijetu i to ne samo u zemljama sa klasnim društvenim uređenjem ili sa izrazito zaostalom privredom i društvenim razvojem već i u zemljama koje izgrađuju socijalističko društveno uređenje. Moglo bi se reći da danas ne postoji nijedna zemlja koja ne bi imala razloga da u ostvarivanju svojih proklamovanih ciljeva u vezi sa ravnopravnošću između žene i muškarca ne preispita svoju tekuću društveno-političku praksu. O tome je toliko puta bilo riječi na regionalnim i međunarodnim skupovima, koje su organizovale Ujedinjene nacije, njihove specijalizovane agencije, organizacije žena i dr. I u našoj zemlji, u kojoj danas izgrađujemo samoupravni socijalizam, i sada, četrdesetak godina poslije pobjede naše oružane revolucije, osjećaju se i u društvenim, i u političkim, i u porodičnim, i u ličnim odnosima tragovi dehumanizacije odnosa polova i, konačno, ne samo tragovi. Protiv toga mračnog “duga” prošlosti, protiv tradicionalnih

¹ Svetozar Marković, Sabrani spisi, knj. 11, Kultura, Beograd, 1960. godina, str. 399-402.

stavova o položaju žene u društvu, u politici, u porodici i u ličnom životu, protiv brojnih diskriminirajućih običaja, posebno kada je u pitanju ženski pol – mi se i danas moramo boriti polazeći od revolucionarnog beskompromisnog marksističkog pristupa i to ne samo zauzimanjem stavova potrebi mijenjanja društvenog položaja žene, ostvarivanja ravnopravnosti između žene i muškarca već u konkretnoj akciji, na djelu, više nego što je to do sada bilo u praktičnoj akciji.

Kao što se zna, kapitalizam je kao sastavni dio privatnog vlasništva i eksploatacije rada historijski nastale oblike diskriminacije žena razvio do apsurdna u svim vidovima: ekonomskom, društveno-političkom, porodičnom i ličnom. Polazeći od toga da je žena po prirodi manje vrijedna od muškarca, da je njen primarni zadatak materinstvo i domaćinstvo, kapitalističko društvo je izgrađivalo svoje norme morala, posebnog za žene, posebnog za muškarce, kao i norme građanskog, porodičnog, bračnog, imovinskog, nasljednog i drugih prava.

Međutim, kako se u našem društvu polazi od marksističkog stanovišta o uzrocima neravnopravnog društvenog položaja žene, poznato je da oni ne leže u ugnjetavanju žene od strane muškarca, zato što je društveni položaj žene nerazdvojno povezan sa samim postojanjem klasnog društva koje se zasniva na iskorištavanju čovjeka po čovjeku, na osnovi privatne svojine. Zato je oslobođenje žene u društvenoj, ekonomskoj, porodičnoj i ličnoj sferi života postalo sastavni dio borbe za ukidanje svakog iskorištavanja i ugnjetavanja. Sa svrgavanjem kapitalističke klase i zauzimanjem vlasti, te deklarisanjem ravnopravnosti između žene i muškarca, žena postaje ravnopravna, prije svega, de jure, dok se u samom životu ta ravnopravnost teško i sporo ostvaruje i sa prevazilaženjem manjih, većih, čak i veoma ozbiljnih barijera, sa manje ili više uspjeha, što zavisi od mnogo faktora, a prevashodno od veoma složenih procesa društvenog razvoja. Jer, sa zauzimanjem vlasti pitanje ravnopravnosti žene je tek “stavljano na dnevni red”, pošto se u okviru procesa, koji su zauzimanjem vlasti otvoreni, radi i o procesu tzv. “osvještavanja klase na vlasti”.

Politika kao sila u svim klasnim društvima, pa i na ovom našem tlu, bila je uvijek sredstvo porobljavanja, pošto je u suštini svake politike, posebno profesionalne, težnja za vlašću. Ona je sve manje bila sposobna da čovjeka i

društvo oslobodi od raznih vidova nesloboda. Zna se da je čovjek kao građanin, u svim društvenim sistemima bio nemoćan utoliko više ukoliko je društvo više ostvarilo svoju moć nad njim, pošto je cjelokupno ljudsko ropstvo involvirano odnosom radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi su samo modifikacija i konsekvencija tog odnosa. U tom svjetlu treba posmatrati i potčinjenost žene.

Kako je politika sredstvo za posredovanje između čovjeka i njegove slobode, značajno je čovjekovo dvostruko oslobođenje – od političke ograničenosti, a na kraju i od same politike. Posmatrano istorijski i nauke o politici i filozofiji učestvuju u prevazilaženju parcijalitetu, uključujući i same sebe, da bi se tako doprinijelo stvaranju sve većih mogućnosti da čovjek sve više ovlada svim uslovima svog života i rada.

U razvoju buržoaske, a docnije socijalističke demokratije u nas ograničenost politike ispoljila se kod političke emancipacije, koja je samo uvod, a ne završetak emancipacije i koju kao takvu valja dalje prevazilaziti samoupravnom, ljudskom emancipacijom.

Za ovu našu raspravu značajna je Marksova postavka kojom je, polazeći od toga da je društvo istorijska kategorija, od pojma “čovjek” došao do pojma “istorijski čovjek”, koji se mijenja shodno istorijskoj epohi u kojoj živi. Ova postavka je relevantna u vezi sa udjelom politike u formiranju društvene i individualne svijesti, kao i tekuće politike, uključujući i zakonodavstvo, a u vezi sa društvenim položajem žene, njenim učešćem u političkom i uopšte javnom životu.

Sa donošenjem prvog Ustava u novoj Jugoslaviji u okviru deklariranih prava i sloboda unijeta su i prava i slobode žene. Ali danas u SFRJ prava i slobode čovjeka nisu ustavna ili državna kreacija, već su dio socijalističkih društvenih odnosa, sastavni dio samoupravne pozicije radnih ljudi i građana. Tako ljudska prava i slobode, a u njihovom okviru i deklarirana prava i slobode žene, nisu ni dopuštene, ni restriktivna kategorija države. Ona su, istovremeno, i društvena i lična sfera oslobođenja čovjeka i društva.

Jedna od karakteristika Ustava SFRJ i Ustava SR Bosne i Hercegovine je u tome što ne pravi razliku između prava koja pripadaju čovjeku kao individuumu i čovjeku kao političkom biću, odnosno kao građaninu. Tako i deklarirana prava i slobode žene u zakonodavstvu SR Bosne i Hercegovine treba tretirati kao dio socijalističkih samoupravnih prava i sloboda radnih ljudi

i građana, nezavisno o njihovoj polnoj pripadnosti. Ali, kada se radi, na primjer, o tekućoj kadrovskoj politici, s obzirom na izrazita zaostajanja kada je u pitanju izbor žena, postoje posebni društveni dogovori u kojima se naglašava da tzv. kritične kategorije – radnici, žene i omladina, treba da budu u posebnom vidokrugu političke akcije koja se vodi prilikom skupštinskih izbora, izbora u Socijalističkom savezu, Savezu sindikata, Savezu komunista i dr.

Brzi privredni razvoj naše zemlje, koji je omogućio masovnije uključivanje žena u društvenu privredu i odlučni idejno-politički stavovi vodećih političkih snaga, prije svega Saveza komunista, o tome da se društvena jednakost između žene i muškarca treba ostvarivati na djelu, a ne samo na deklarativnom planu, bili su stalni podsticaj većem uključivanju žena u društvene poslove i odlučivanje.

2. Oslobođenje žene, u stvari, znači njeno oslobođenje kao radnika i kao čovjeka

Socijalistički samoupravni sistem u našoj zemlji postaje od 1950. godine osnova organizacije vlasti i upravljanja društvenim poslovima od radne organizacije pa do najviših predstavničkih tijela. Najšira samoupravna prava radnika u upravljanju proizvodnjom, rezultatima svoga rada i društvenom reprodukcijom uopšte ustavno su zagarantovana. Osnova ovih odnosa je društveno-ekonomski položaj radnih ljudi koji im je obezbijeden putem rada na sredstvima u društvenoj svojini i odlučivanjem neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu u svim poslovima društvene reprodukcije. Tako istovremeno ostvaruju svoj lični, materijalni i društveni interes, kao i pravo korišćenja rezultatima svog tekućeg i minulog rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog napretka.

Promjene nastale poslije donošenja Ustava SFRJ, Ustava SR Bosne i Hercegovine, kao i ustava svih drugih republika i pokrajina, obezbijedile su radnim ljudima u osnovnim organizacijama udruženog rada pravo da odlučuju o raspodjeli cijelog dohotka, a građanima je preko neposredne i posredne participacije u poslovima opština omogućen povećan uticaj na cjelokupnu politiku zemlje.

Tako su društveno-ekonomski politički sistem i društveni odnosi u našoj zemlji usmjereni na proširivanje uslova za dalji razvitak socijalističkog samoupravnog društva, za ostvarivanje takvog društvenog napretka koji će, na osnovu daljeg razvoja proizvodnih snaga, visoke produktivnosti rada i svestranog razvitka čovjeka kao ličnosti, omogućiti dalje razvijanje društvenih odnosa.

U okviru daljeg razvoja socijalističkog samoupravno društva, posebno njegovog društveno-ekonomskog razvoja, razrješavaju se i aktualna pitanja društvenog položaja žene. U samom pristupu ovoj problematici polazi se od toga da se politički sistem u našoj zemlji razvija iz samoupravnih produkcionih odnosa u društvenoj bazi, te da je društveni položaj žene kao radnika u udruženom radu u suštini pitanje položaja radnika nezavisno od polne pripadnosti. Ovakvim pristupom doprinosi se nastojanju da se problematika društvenog položaja žene tretira kao sastavni dio sadašnjih napora socijalističkih samoupravnih snaga da revolucionarno sve više i bolje mijenjaju društveno-ekonomski položaj radnika bez obzira na pol, u punom smislu riječi, sve više postojali nosiocem dohotka i upravljanja ličnim i opštedruštvenim poslovima, odnosno dobrima.

Šire društveno angažovanje u vezi sa daljim mijenjanjem društvenog položaja žene nije usmjereno na ostvarivanje jednakih, već novih prava i dužnosti koji su isti za sve građane socijalističke zajednice i koji se mogu ostvariti samo akcijom svih radnih ljudi i progresivnih društvenih snaga. Stoga je rješavanje savremenih problema društvenog položaja žene dio opštih napora za društveno-ekonomski razvoj, s punom i odgovornom podrškom svih naprednih snaga u zemlji, za konačan ishod naše revolucionarne borbe.

Borba za više obrazovanje žena i što ravnopravniju profesionalnu orijentaciju novih generacija mladih žena, zatim borba za osvajanje kvalifikacija koje traži društveno-ekonomski i tehnološki razvoj proizilazi iz potrebe da se ženama stvarno otvori dugoročna perspektiva uključivanja na sva radna mjesta i na sve društvene funkcije, ne zaobilazeći ni one najviše, zavisno od njihove kvalifikacije i sposobnosti, kao i društvene afirmacije.

3. Kada govorimo o oslobođenju žene kao radnika i čovjeka, u stvari, radi se o njenoj trojakoj emancipaciji: klasnoj, društvenoj i opšteljudskoj u procesu koji je istovremen

U dosadašnjim istraživanjima, i kod nas i u svijetu, pokazalo se da je društveni položaj žene i njena uloga, kao značajnog faktora društveno-ekonomskog razvoja, u direktnoj korelaciji sa sveukupnim društveno-ekonomskim razvojem svake zemlje, a za razvoj je bitno da se mobilišu svi ljudski i materijalni resursi, pa tako i žensko stanovništvo, pošto ono predstavlja oko polovinu stanovništva u svakoj sredini. Ali, u dosadašnjim istraživanjima nije bilo dovoljno studija u vezi sa društvenim položajem žene (u našoj Republici duže od pet godina pokušava se naći institucija koja bi vodila jedan republički projekat u vezi sa društvenim položajem žene, ali ni do danas nije pronađena). A za formiranje odgovarajućih projekata iz ovoga domena osjeća se ozbiljna potreba, pa nauka ne bi smjela biti na distanci sa istraživanjem aktuelnih pitanja društvenog položaja žene. Jer, samo uspostavljanje socijalističkog društva, kao što se zna, ne razrješava automatski i pitanja društveno-ekonomske emancipacije žene i pored toga što se u svim dokumentima to proklamuje i što su u svim zakonima (naravno ne u bukvalnom smislu svim) uklonjene barijere društvenoj jednakosti žene. Sve ovo predstavlja samo formalno-pravnu osnovu društvenoj jednakosti, ali bitni uslov za društvenu jednakost žene predstavlja njeno uključivanje u društveni rad, dakle njena ekonomska emancipacija. Ali, u kojoj mjeri će ekonomska nezavisnost za ženu značiti i njenu društvenu jednakost zavisi od više faktora, kao, na primjer, od nekih karakteristika sredine u kojoj je žena zaposlena, zatim od odnosa društva prema zaposlenoj porodici u vezi sa biološkom reprodukcijom stanovništva, od stepena uključenosti žene u odlučivanje na svim nivoima (što će se u daljem tekstu šire obraditi), i dr. Čitav kompleks pitanja koji se samo po inerciji još uvijek naziva “ženskim problemima”, a koja su, u stvari, integralni dio društveno-ekonomskog razvoja (biološka reprodukcija je dio ukupne reprodukcije, pomoć zaposlenoj porodici – servisi, društvena ishrana i sl. su pretpostavka većoj produktivnosti rada, a ne “pomoć” ženi, kako se često i u zvaničnim prilikama govori i sl.), nužno je objektivizirati i dati im adekvatno mjesto, ne samo zbog pomoći zaposlenoj porodici već, prije svega, zbog veće produktivnosti rada, čiji bolji rezultati, u principu, predstavljaju dobrobit za radne ljude – i posredni i neposredni – u zavisnosti i od stepena razvijenosti samoupravljanja, odnosno odlučivanja o dohotku.

Rad žene van kuće je istorijska činjenica, s obzirom na brz proces industrijalizacije u našoj zemlji i stalno je rastao i broj zaposlenih žena. Dakle, sam život je razriješio dilemu da li je mjesto žene u društvenoj proizvodnji. Međutim, s obzirom na ulogu žene u biološkoj reprodukciji društva i neriješena pitanja rasterećenja zaposlene žene od poslova u kući i brizi oko podizanja djece – to se i danas višestruko negativno odražava na proces oslobađanja žene, pošto društvo dovoljno ne interveniše svojim mjerama. S obzirom na sve to, a posebno na nedovoljan stepen razvijenosti, kako društvene, tako i individualne svijesti – i žene i muškarca – o društvenom položaju i ulozi žene, izbor žena u predstavničke, odnosno delegatske skupštine daleko zaostaje za njihovom uključenosti u proizvodni rad, društvenu privredu.

4. Izbor žena u Skupštinu SRBiH, skupštine opština i mjesne zajednice

Analizirali smo statističke podatke o izboru žena u Skupštinu SRBiH (ukupno i po vijećima), zatim izbor žena u skupštine opština i mjesne zajednice i uočili smo sljedeće:

U periodu 1953 – 1982. godina, posmatrajući izborne rezultate u pogledu izbora žena u Skupštinu SRBiH, utvrdili smo da je najmanje žena izabrano u 1953. godini, pošto je izabrano samo 4,1% od ukupno izabranih poslanika. Zatim, u 1958. godini dolazi do laganog povećanja, pošto je birano 5,5%, a u 1963. godini je nešto povećan procenat izabranih žena, pošto se penje na 21,5%. Ali, u vezi sa ovim povećanjem nužno je podsjetiti da su u 1963. godini osnovana nova skupštinska vijeća – prosvjetno-kulturno i socijalno-zdravstveno za posebno društvene djelatnosti, u kojima je bilo zaposleno oko 50%, te tako ovo povećanje, ipak, nije ni približno odražavalo stepen zaposlenosti žena u tim djelatnostima.

Pomenuto povećanje u pogledu izbora žena bilo je u 1963. godini, a već na narednim izborima dolazi do smanjenja broja izabranih žena za poslanike u Skupštini SRBiH, pošto je u 1965. godini izabrano 17,8% od ukupnog broja izabranih poslanika. U 1967. godini dolazi do daljeg smanjenja broja izabranih žena na 8,0%, a u 1969. godini dolazi do rapidnog pada na 5,3% žena poslanika od ukupno izabranih u Skupštinu SRBiH, dakle manje nego i u 1958. godini iako su i dalje postojala pomenuta skupštinska vijeća i ista

biračka struktura. Ovakvo kretanje izbornih rezultata u pogledu izbora žena svakako da navodi na razmišljanje o uzrocima. Međutim, sa sigurnošću se može reći da za ovakav ishod odlučujuću ulogu nije imala izborna baza.

Uvođenjem delegatskih izbora dolazi do izvjesnog povećanja broja izabranih žena u odnosu na ukupan broj izabranih delegate. Tako u 1974. godini u Skupštinu SRBiH od ukupno izabranih 15,6, su žene; u 1978. godini 22,2; a u 1982. godini 23,1% žena. Iako navedeni procenti o izboru žena u Skupštinu SRBiH, posebno na posljednjim delegatskim izborima, predstavljaju relativno povećanje, pogotovo u odnosu na 1953. godinu, kada je bilo izabrano samo 4,1% ili u 1969. godini kada je bilo izabrano 5,3% žena, ipak je teško odbraniti tezu da izborni rezultati u pogledu izbora žena na delegatskim izborima u 1982. godini predstavljaju veliki uspjeh, kakvih tvrdnji ima.

Kada se posmatraju izborni rezultati u pogledu izbora žena u Skupštini SRBiH u odnosu na rezultate u drugim republikama vidi se da je SRBiH iza svih drugih republika u 1953. godini, zatim u 1958. i 1967. godini iza SR Hrvatske, SR Makedonije, SR Slovenije i SR Srbije, a u 1969. godini iza SR Hrvatske i SR Slovenije, dok je sa SR Srbijom u ovoj godini isti rezultat u pogledu izbora žena. Na delegatskim izborima u 1974. godini SRBiH je u pogledu izbora žena u Skupštinu SRBiH iza SR Hrvatske, SR Slovenije i SR Srbije, u 1978. godini iza SR Slovenije i SR Srbije i 1982. godine, takođe, iza ove dvije republike. U pojedinim izbornim godinama zaostajanje za izbornim rezultatom u pogledu izbora žena u drugim republikama veće je i od 100%.

Naročito pada u oči da je mali broj žena biran za poslanike iz redova proizvođača. U 1953. godini izabrana je samo jedna žena ili 1,2% u odnosu na ukupan broj izabranih u Vijeće proizvođača. U 1958. godini žena-proizvođača izabrano je samo 5 ili 5,5%, u 1963. godini 8 ili 11,4%, u 1965. godini broj do tada biranih žena u isto Vijeće je prepolovljen, pošto je izabrano samo 4 ili 5,7% žena u odnosu na ukupan broj izabranih proizvođača u odgovarajuće vijeće.

U 1967. i 1969. godini dogodilo se nešto totalno nedopustvo u svakom izbornom sistemu u društvu u kome je proklamovana ravnopravnost između žene i muškarca, odnosno pravo žene da bira i da bude birana. U tim dvjema izbornim godinama u Privredno vijeće Skupštine SRBiH nije izabrana nijedna žena.

Na delegatskim izborima u 1974. godini u Vijeću udruženog rada Skupštine SRBiH izabrano je 19,4% žena od ukupno izabranih delegata u isto Vijeće, a u dvije posljednje izborne godine, 1978. i 1982. godini, izabrano je po 26,3% žena od ukupnog broja izabranih delegata. Dakle, izbor žena iz redova proizvođača sve do 1978. godine je veoma zaostajao, a ni na posljednjim izborima nije izabran adekvatan broj žena u odnosu na broj zaposlenih žena u udruženom radu naše Republike.

Kada se izborni rezultati u pogledu izbora žena proizvođača u SRBiH posmatraju u odnosu na druge republike, SRBiH izrazito zaostaje, naročito ranijih godina.

U Republičko vijeće Skupštine SRBiH birano je, takođe, malo žena. Na primjer, u 1967. godini izabrane su samo 3, a u 1969. godini samo 1 žena ili 0,8% od ukupnog broja izabranih u to Vijeće. U delegatskim izborima došlo je do izvjesnog povećanja, ali još uvijek nedovoljnog, u pogledu izbora žena u Društveno-političko vijeće. U 1974. godini birano je 16,3, u 1978. godini 20,0 a u 1982. godini 22,5% žena od ukupno izabranih delegata u to Vijeće, što svakako, predstavlja i apsolutno i relativno povećanje u odnosu na izborne rezultate u 1969. godini na izborima koji su prethodili delegatskim, kada je u Republičko vijeće bilo izabrano samo 0,8% žena od ukupnog broja poslanika.

Kao što je rečeno, sa osnivanjem prosvjetno-kulturnog i socijalno-zdravstvenog vijeća u 1963. godini, došlo je do relativno velikog povećanja broja izabranih žena u ta vijeća, ali već na izborima u 1967. i 1969. godini dolazi do rapidnog pada. Tako je u Prosvjetno-kulturno vijeće u 1963. godini bilo izabrano 37,1% žena u odnosu na ukupan broj poslanika toga Vijeća, a u Socijalno-zdravstveno čak 47,1%. Međutim, u Prosvjetno-kulturnom vijeću procenat izabranih žena u 1967. godini pada na 18,6, a u 1969. godini na 14,3%. U Socijalno-zdravstvenom vijeću u 1963. godini bilo je izabrano, kao što je rečeno, 47,1% žena, a u 1967. godini 15,7, dok u 1969. godini broj izabranih žena pada na 10,0% u odnosu na ukupan broj poslanika u tom Vijeću.

U organizaciono-političko vijeće Skupštine SRBiH broj izabranih žena izričito je zaostajao za sve vrijeme njegovog postojanja, pošto je u 1963, 1965. i 1967. godini svaki put izabrano po 7,5% žena.

U Vijeće opštine Skupštine SRBiH, koje postoji od 1974. godine, a u 1974. godini birano je 7,5% žena, u 1978. godini, 16,3% u 1982. godini 17,5% žena od ukupnog broja delegata u tom Vijeću.

Razmatranje statističkih podataka o izbornim rezultatima u pogledu izbora žena u Skupštinu SRBiH u periodu 1953 – 1982. godine vidi se da učešće žena nije dovoljno, pošto nije srazmjerno učešću žena u udruženom radu naše Republike, posebno u pojedinim privrednim granama, kao ni u poljoprivredi. Naprijed rečeno ilustruju i statističke tabele, koje i same za sebe govore.

*IZBOR ŽENA U SKUPŠTINU SR BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU
1953–1982.*

God.	Ukupno	Žena	%	Ispred drugih republ.	Iza drugih republ.	Napomena
1953.	196	8	4,1		Sl.9,3,H6,1,M4,9,Sr.4,5	CG isto
1958.	217	12	5,5	CG4,7	H13,4,M 8,4,Sl.18,4,Sr.9,7	
1963.	400	86	21,5	CG15,7,M20,0,Sr.16,1	H24,3,Sl.25,3	
1965.	400	71	17,8	CG11,0M16,2,Sr.16,1	H24,3,Sl.17,5	
1967.	400	32	8,0	CG7,9	H18,2,M11,2,Sl.17,5,S.11,4	
1969.	400	21	5,3	CG3,5,M6,2	H7,9,Sl.8,8	Sr. isto
1974.	320	50	15,6	CG11,9,M15,4	H17,2,Sl.26,0,Sr.19,1	
1978.	320	71	22,2	CG9,1,H16,6,M12,4	Sl.20,0,Sr.25,6	
1982.	320	74	23,1	CG12,7,H12,7,M12,0	Sl.26,0,Sr.27,6	

*IZBOR ŽENA U VIJEĆE PROIZVOĐAČA, ODNOSNO PRIVREDNO VIJEĆE,
ODNOSNO VIJEĆE UDRUŽENOG RADA*

God.	Ukupno	Žena	%	Ispred drugih republ.	Iza drugih republ.	Napomena
1953.	82	1	1,2		CG1,9H6,5M2,7,Sl.8,3,Sr.3,4	
1958.	91	5	5,5	Cg3,4	H15,0M10,3,Sl.17,1Sr.11,2	
1963.	70	8	11,4	CG8,7,H11,2,Sr.8,7	M15,0,Sl.24,3	
1965.	70	4	5,7	Sr.6,2	CG6,5H12,5M13,3Sl.20,0	
1967.	70	0	0,0		H7,5M19,0,Sl.11,4,Sr.3,7	CG isto
1969.	70	0	0,0		H8,8,M5,0,Sl.2,7,SR.2,5	CG isto

1974.	160	31	19,4	CG12,3	M19,2,Sr.21,9,Sl. ²	H isto
1978.	160	42	26,3	CG12,3,H22,6M12,5	SR.28,1	
1982.	160	42	26,3	CG16,0,H15,5,M12,5	Sr.30,6	

IZBOR ŽENA U REPUBLIČKO VIJEĆE SKUPŠTINE SR BOSNE I HERCEGOVINE

God.	Ukupno	Žena	%	Ispred drugih republ.	Iza drugih republ.	Napomena
1953.	114	7	6,1	CG5,7,H5,8,M6,5,Sr.5,2	Sl.9,8	
1958.	126	7	5,6	CG5,4	H12,1,M7,1,Sl.18,6,Sr.8,6	
1963.	120	14	11,7	CG11,4	H21,7,M15,0,Sl.21,7,Sr.12,5	
1965.	120	9	7,5	CG5,7	H19,2M11,0,Sl.18,3,Sr.11,7	
1967.	120	3	2,5	CG5,7	H13,3,M8,0,Sl.10,8,Sr.4,2	
1969.	120	1	0,8		CG2,9,H4,2,M4,0,Sl.6,7,Sr.1,7	

IZBOR ŽENA U DRUŠTVENO-POLITIČKO VIJEĆE SKUPŠTINE SR BiH

1974.	80	13	16,3	M11,7	CG17,1,H17,5,Sl.26,0,Sr.22,2
1978.	80	16	20,0	CG11,4,H18,2	M20,0,Sl.20,0,Sr.26,7
1982.	80	18	22,5	CG20,0,H20,5,M20,0	Sl.26,0,Sr.23,3

IZBOR ŽENA U PROSVJETNO-KULTURNO, SOCIJALNO-ZDRAVSTVENO I ORGANIZACIONO POLITIČKO VIJEĆE

Prosvjetno-kulturno vijeće

1963.	70	26	37,1	CG19,6,M33,3,Sl.25,7,Sr.21,2	H37,5
1965.	70	26	37,1	CG15,2H36,2M26,7,Sl.27,1,Sr.26,2	
1967.	70	13	18,6	CG15,2M10,0	H25,0,Sl.18,6,Sr.23,7
1969.	70	10	14,3	H10,0M8,3,Sl.13,3	Sr.18,8

Socijalno-zdravstveno vijeće

1963.	70	33	47,1	CG28,3,H30,0,M30,0,Sl.32,2	
1965.	70	27	38,6	CG17,4,H37,5,M21,7,Sr.28,7	Sl.isto
1967.	70	11	15,7	CG6,5	H32,5,M16,7,Sl.32,9,Sr.25,0
1969.	70	7	10,0	CG8,7	H11,3,M11,7,Sl.15,0,Sr.11,3

² SR Slovenija počev od 1974. godine ne bira stalne delegate u ovo Vijeće.

Organizaciono-političko vijeće

1963.	70	5	7,1		CG13,0,H22,5,M10,0,Sl.24,3,Sr.11,2
1965.	70	5	7,1		CG13,0,H20,0,M11,7,Sl.24,3,Sr.10,0
1967.	70	5	7,1	Sr.3,7	CG13,0,M13,3,Sl.18,6

VJEĆE OPŠTINA SKUPŠTINE SR BOSNE I HERCEGOVINE

1974.	80	6	7,5	CG5,7	H13,9,M11,7,Sr.11,1,Sl. ³
1978.	80	13	16,3	CG5,5,H8,1,M5,7	SR.20,0
1982.	80	14	17,5	CG3,6,H4,9,H4,3	Sr.26,7

Nužno je posmatrati kako teško se žene probijaju i u skupštine opština, gdje su izborni rezultati još slabiji u odnosu na izbor žena za poslanike, odnosno delegate u Skupštini SRBiH.

Posmatrali smo izbor žena u skupštine opština u periodu 1957 – 1982. Vidi se da je u 1957. godini od ukupno izabranih odbornika 3,5% izabrano žena, u 1963. godini 18,1%, u 1965. godini dolazi do pada broja izabranih žena, pošto je izabrano 14,2%, u 1967. godini dolazi opet do pada na 8,0%, a u 1969. godini od rapidnog pada na 6,03 žena odbornika u skupštinama opština.

Na delegatskim izborima u 1974. godini procenat izabranih žena za odbornike skupština opština. Iz podataka se vidi da broj žena odbornika, odnosno delegata ne odgovara njihovom broju u udruženom radu, kao ni broju društveno-aktivnih žena.

Kada se posmatraju izborni rezultati u SRBiH u pogledu izbora žena u skupštine opština i drugim republikama, vidi se da SRBiH prilično zaostaje za pojedinim republikama i to različito od izbora do izbora, ali ne tako mnogo, pošto je i u drugim republikama izrazito zaostajanje u pogledu izbora žena u skupštine opština na svim skupštinskim izborima u posmatranom periodu od 1957. pa do 1982. godine.

Ovo što je rečeno uvjerljivo potvrđuju sljedeći statistički podaci:

³ SR Slovenija u ovo Vijeće uvela je promjenjivog delegata.

U savjete mjesnih zajednica izabran je izrazito mali broj žena u SR Bosni i Hercegovini. Razmatrali smo izborne rezultate u pogledu izbora žena na sedam izbora za savjete mjesnih zajednica u periodu 1969 – 1978. godina. U 1969. godini izabrano je 3,1% od ukupno izabranih članova savjeta, u 1971. godini 3,4% žena. U 1972. godini broj izabranih žena malo opada 2,8%, u 1974. godini minimalno raste na 2,9%, a u narednoj, 1975. godini procenat izabranih žena povećava se na 5,8% od ukupno izabranih članova u savjete mjesnih zajednica. U 1976. godini opet pada na 5,6, a u 1978. godini opet se penje na 9,3% izabranih žena u savjete mjesnih zajednica u SRBiH. Kao što se vidi u periodu 1969 – 1978. godina najveći dostignuti domet u pogledu izbora žena u savjete mjesnih zajednica u SRBiH je 9,3%, što nikako ne odgovara društvenoj aktivnosti žena u mjesnim zajednicama.

Kada se ovi izborni rezultati uporede sa izbornim rezultatima u drugim republikama, iz podataka se vidi da SRBiH gotovo uvijek zaostaje za izbornim rezultatima u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji, a u pojedinim izbornim godinama i za SR Srbijom i SR Crnom Gorom. Gledajući u cjelini ne bi se ni za jednu republiku moglo reći da ima odgovarajuće rezultate u pogledu izbora žena u savjete mjesnih zajednica u svih osam izbornih godina koje smo u ovoj prilici razmatrali.

Sve navedeno o učešću žena u savjetima mjesnih zajednica u SR BiH u navedenom periodu 1969 – 1978. godina vidi se i u sljedećim (sistematizovanim) podacima:

*ŽENE ODBORNICI, ODNOSNO DELEGATI U SKUPŠTINAMA OPŠTINA SRBiH
U PERIODU 1957 – 1982. GODINE*

God.	Ukupno	Žena	%	Ispred drugih republ.	Iza drugih republ.	Napomena
1957.	9688	340	3,5	CG3,1	H6,5M5,1,Sl.5,8,Sr.6,8	
1963.	7146	1294	18,1	CG14,5,M12,5,SR.14,2	H19,8,Sl.20,1	
1965.	7160	1015	14,2	CG8,8M9,6,Sr.13,5	H16,6.Sl.18,4	
1967.	7188	578	8,0	CG6,6	H9,9M7,8,Sl.11,8,Sr.9,8	
1969.	7636	460	6,0	CG3,5M4,2	H7,1,Sl.7,1,Sr.7,9	
1974.	10229	1595	15,6	CG11,1H14,6,M12,7,Sr.15,4	Sl.26,4	
1978.	10916	1920	17,6	CG12,6H16,6M14,8	Sl.28,2,Sr.18,9	
1982.	10941	1956	17,9	CG13,1,H16,6M15,3	Sl.27,9,Sr.18,5	

God.	Ukupno	Žena	%	Ispred drugih republika	Iza drugih republ.	Napomena
1969.	8497	267	3,1	CG3,0,M0,8	H3,6,Sl. ⁴ ,Sr.3,3	
1971.	10978	368	3,4	CG3,0,M0,9,Sr.2,5	H4,0,Sl.6,7	
1972.	11424	320	2,8	M0,9,Sr.2,5	CG2,9,H3,1,Sl.6,7	
1974.	17072	488	2,9	CG2,8,M1,7,Sr.2,8	H3,2,Sl.7,2	
1975.	34949	2028	5,8	CG4,5,M1,8,Sr.5,6	H6,2,Sl.15,6	
1976.	33410	1878	5,6	CG5,3,M2,4,Sr.8,2	H7,7.Sl.15,2,Sr.6,4	
1978.	48469	4531	9,3	CG7,9,H9,0,M3,4,Sr.8,2	Sl.19,0	

Na osnovu svega izloženog, pokušaćemo da damo nekoliko završnih stavova.

Brojni politički faktori su više puta do sada razmatrali aktuelna pitanja društvenog položaja žene u našem društvu. I Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine na svojoj sjednici, održanoj 3. jula 1984. godine, razmatrala je ova pitanja.

U ovoj prilici želimo da podsjetimo na nekoliko značajnih stavova Saveza komunista i Socijalističkog saveza, ne zanemarujući pri tome značaj brojnih drugih faktora koji su razmatrali istu temu.

1. Političke i druge aktivnosti koje su predviđene Programom SKJ i drugim programskim odlukama za brže ostvarivanje ravnopravnosti između polova u praksi su se provodile sa više ili manje uspjeha. Mnogo puta su odgovarajući politički forumi razmatrali uzroke zaostajanja prakse u odnosu na proklamovane principe. Svaki put je uočeno da među brojne uzroke u vezi sa stvaranjem društvenih uslova za ostvarivanje ravnopravnosti između polova spadaju teškoće objektivnog karaktera, a u prvom redu u vezi sa daljim ekonomskim razvojem i razvojem samoupravnih društvenih odnosa, koje je trebalo savladavati u veoma složenim razvojnim procesima. Međutim, zaostajanja u vezi sa ostvarivanjem ravnopravnosti između polova u samoj praktičnoj akciji – u vezi sa ustavnim i zakonskim normama i programskoj orijentaciji naših najznačajnijih političkih faktora – nije posljedica samo objektivnih teškoća već vrlo često to zaostajanje izražava prakticističko i birokratsko-etatičko gledanje nekih nosilaca odluka, a posebno kada je riječ o ostvarivanju principa kadrovske politike u praksi.

⁴ SR Slovenija je uvela primjenjivog delegata.

Predsjedništvo SKJ sa posebnom oštrinom postavilo je komunistima zadatak da dosljedno provode kadrovsku politiku u kandidovanju i biranju žena u organe samoupravljanja, u organe skupština društveno-političkih zajednica, u delegacije, u društveno-političkim organizacijama. Naglašavajući da se u savladavanju prepreka u ostvarivanju pune ravnopravnosti između polova ne radi o stihijnom procesu koji bi samo pratio materijalni razvoj, već o faktoru svijesti, koji ima izuzetan značaj kako za sam razvoj, tako i za razvoj socijalističke svijesti, Predsjedništvo SKJ u svojim “Zaključcima o zadacima Saveza komunista na daljem unapređenju društvenog položaja i uloge žene danas” kaže: “Savez komunista mora inicirati sistematsko naučno istraživanje i idejno raščišćavanje teoretskih pitanja vezanih za položaj žene u društvu i porodici i poticati praćenje svjetskih procesa u koje je ugrađena borba za bolje, ravnopravne životne i radne uvjete žene kao snažan doprinos novom međunarodnom ekonomskom poretku i socijalizmu kao svjetskom procesu. Predsjedništvo CK SKJ ističe da komunisti treba da odlučnije i efikasnije vode borbu protiv raznih devijacija i otpora i svojim djelovanjem doprinose da se uspješnije prevazilaze nazadna shvaćanja o ženi, naročito razna konzervativna i patrijarhalna shvaćanja, feministički i ekonomistički pristup i slično”.

Ukazujući na klasni karakter teškoća i tražeći idejnu jasnost i odlučnost za prevazilaženje zaostajanja raznih vidova položaja žene sa mogućnostima koje su do tada već bile stvorene u društvu, Savezna konferencija SSRNJ je više puta naglasila da, kada je riječ o društvenom položaju žene, ne radi se samo o zaostajanju u ostvarivanju proklamovanih stavova u vezi s društvenim položajem žene, već o nedovoljnoj afirmaciji radničke klase u cjelini kroz samoupravljanje u odlučivanju o dohotku dr. u jednom dokumentu Savezne konferencije SSRNJ, u vezi sa ovim se kaže:

“Savezna konferencija SSRNJ polazi sa stanovišta da su uzroci zaostajanja u društvenom položaju žene identični s uzrocima, pojavama i slabostima koji su ozbiljno otežavali ostvarivanje interesa i uticaja radničke klase i radnih ljudi uopšte na cjelokupan društveni i ekonomski razvoj, a time i do zaostajanja samoupravljanja u cjelini.

Žene ne predstavljaju posebnu homogenu društvenu strukturu u socijalnom, idejnom i političkom smislu. U razlikama u njihovom položaju ogledaju se sve protivurječnosti u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u cjelini. Međutim,

u odnosu na ženu to je potencirano objektivnim i subjektivnim teškoćama u prevazilaženju konzervativnih i malograđanskih shvatanja.”

2. Ekonomska samostalnost žene kao neophodan uslov ostvarivanja njene društvene jednakosti tek sa uklanjanjem uzroka njenog neravnopravnog položaja dobija pravi smisao i značaj. Socijalistički revolucionarni pokret demistifikovao je “žensko pitanje” ukazujući da ne postoji odvojena borba za emancipaciju žene, već da je taj aspekt revolucionarne borbe integralni dio borbe za oslobođenje rada i čovjeka.

Naš cjelokupni dosadašnji razvoj razriješio je dilemu da li je mjesto žene u društvenom procesu proizvodnje ili se njena uloga ograničava na porodicu i kuću. Ali, pokazalo se u praksi da sam razvoj nije, paralelno sa prodorom žene u sferu rada, obezbijedio i razrješavanje problema koji uvelike opterećuju zaposlenu ženu. Jer, sa zapošljavanjem ona potpuno ili djelimično zadržava i svoje tradicionalne funkcije u porodici i domaćinstvu, pošto u jugoslovenskoj socijalističkoj praksi ne postoje adekvatno razrađen idejno-teorijski pristup pitanjima biološke reprodukcije, kao neodvojivog dijela cjelokupne društvene reprodukcije. Stoga u ovom domenu često dolazi do sukoba u praksi zbog tradicionalnih gledanja, kratkovidih ekonomskih računica, rješavanja problema zapošljavanja “preko leđa” žene, skraćivanja penzijskog staža za žene, dok joj se, u stvari, na taj način zakida pravo na rad, sva odsustvovanja zbog rađanja, tzv. porođajna bolovanja ne računaju se ženi u minuli rad itd.

3. Sa razvojem delegatskog sistema nesumnjivo je došlo do povećanog učešća žena u svim oblicima samoupravnog odlučivanja. Ali, ono je, ipak, neadekvatno uloženo i mjestu koje žena ima u društvu i privređivanju što ukazuje na slabosti i sektaštvo u vođenju kadrovske politike i kampanjskoj i nekontinuiranoj aktivnosti, prije svega, društveno-političkih organizacija. Ali, kada je o ovome riječ, ne radi se samo o ženama, pošto je ovakav trend razvoja u vezi sa učešćem žena u samoupravnom odlučivanju na svim nivoima izraz nedovoljne razvijenosti društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa. Izbor žena na odgovorne funkcije na svim nivoima ne predstavlja samo jedan od vidova ravnopravnosti žene, njihove veće ili manje zastupljenosti u delegatskom sistemu, već je to klasno pitanje. Jer, kadrovska pitanje kao klasno veoma je značajno i za društvenu afirmaciju žene. Stoga je nužno

konkretnije i dosljednije provoditi opredjeljenja o adekvatnom udjelu žena u skladu s njihovim doprinosom u društveno-ekonomskom životu zemlje.

Žene u savjetima mjesnih zajednica, u posmatranom periodu (1969 – 1978. godina) malobrojne su, i izraženo u procentima u 1972. godini ih je bilo najmanje – 2,8% u odnosu na ukupan broj članova savjeta mjesnih zajednica, a najviše u 1978. godini, kada ih je izabrano 9,3%, takođe, u odnosu na ukupan broj izabranih članova savjeta mjesnih zajednica.

Žene odbornici, odnosno delegati u skupštinama opština, u posmatranom periodu (1957, 1982. godina), najmalobrojnije su u 1957. godini i izraženo u procentima iznose samo 3,5% u odnosu na ukupan broj odbornika, a najbrojnije u 1963. godini i iznose 18,1, dok ih je u 1982. godini 17,9 u odnosu na ukupan broj delegata skupština opština.

Izbor žena u Skupštinu SRBiH, u posmatranom periodu (1953 – 1982. godina) izraženo u procentima bio je najniži u 1953. godini i iznosio je 4,1% u odnosu na ukupan broj poslanika u Skupštini SRBiH, a u 1982. godini taj broj je najveći, što izraženo u procentima iznosi 23,1% od ukupno izabranih delegata. Najveća su zaostajanja u pogledu izbora žena neposrednih proizvođača u Skupštinu SRBiH. U 1967. i 1969. godini nije izabrana nijedna žena proizvođač.

U ovoj prilici iznosimo i statističke podatke o izboru žena na odgovorne funkcije u Savezu komunista, Socijalističkom savezu, Savezu sindikata i Savezu socijalističke omladine. U CK SKBiH izabrano je ukupno 133 člana. Od toga broja 19 ili 14,2% žena. U opštinske konferencije SK 7 – 19% su žene. U RK SSRNBiH izabrano je 262 delegata. Od toga broja 51 ili 19,4% žene. U mjesne konferencije SS RN izabrano je ispod 5% - 11,7% žena. U RK Saveza sindikata izabrano je 145 delegata. Od toga 29 ili 20% žena. U RK SS omladine izabrano je 220 delegata. Od toga broja 49 ili 12,3% žena. A kada je riječ o izboru žena na najodgovornije funkcije u ovim organizacijama, u periodu 1945 – 1982. godina ni u jednoj od ovih organizacija, kao ni u Predsjedništvu SRBiH za predsjednika nije izabrana nijedna žena, niti u Skupštini SRBiH. Ovaj svojevrsni indikator govori sam za sebe veoma upečatljivo.

Ipak, krenulo je. U 1983. godini izabrana je drugarica Ana Jovanović za predsjedavajućeg Republičkog vijeća Saveza sindikata BiH na godinu dana (a možda i dvije, što u biti ništa ne mijenja). Eto, led je probijen. Vjerujemo da ubuduće najodgovornije funkcije, prije svega na nivou Republike, pošto je na opštinskom i međuopštinskom nivou stanje daleko bolje već duže vrijeme, neće biti rezervisane samo za drugove, već po jednakom kriterijumu za pripadnike oba pola, kako bi se proklamovani principi kadrovske politike provodili u praksi.

4. U osvajanju budućnosti "... koja pripada radniku i ženi" (August Bebel), za neke aspekte ostvarivanja ravnopravnosti polova nužno je tražiti konkretnije odgovore na osnovu marksističke nauke i društvene prakse našeg socijalističkog samoupravnog puta. Savez komunista Jugoslavije do sada je uvijek povezivao teoriju s praksom, što je omogućavalo kontinuirano preispitivanje efekata utvrđene društvene politike, kritičku analizu mjera koje su se u praksi pokazale neadekvatne.

Na IX kongresu SKJ rasprava Edvarda Kardelja "Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, usvojena kao baza za sadašnju etapu ostvarivanja Programa SKJ, značajna je i po tome što se u njoj ne govori o položaju žene izdvojeno, već se i o ženi i o muškarcu govori kao o stvaralačkim ličnostima, koje treba da razvijaju svoje sposobnosti, da se brinu o sebi kao ravnopravne ličnosti na osnovu rezultata vlastitoga rada, odnosno na osnovu uzajamnosti i solidarnosti. Postavlja se pitanje: zašto smo se, ipak, bavili izdvojeno nekim pitanjima društvenog položaja žene? Učinili smo to stoga da bismo, baveći se jednim od fundamentalnih pitanja našega razvoja, bolje sagledali cjelinu i s tim u vezi zadatke tekuće politike na delegatskim izborima u 1986. g. Jer, svako zaostajanje u području društvenog položaja žene zadržava opšti razvoj. Kako reče F. Engels "Društvo se, razumije se, ne može osloboditi, a da se ne oslobodi i svaki pojedinac".

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA ČASOPISA PREGLED (1910–1991)

1. Živanović, dr Maša. „Ženski svet: Pogled na istorijski razvoj feminizma“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 1 (1927), 10–11.
2. Šiljak, Jovanka. „'Ženski savez' i 'Ženska zajednica'“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 2 (1927), 10–11.
3. Živanović, dr Maša. „Socijalne težnje ženskog pokreta“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 3 (1927), 10–11.
4. Moračina, M[itra]. „Žena policajac u Engleskoj“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 6 (1927), 8–9.
5. „Ženski svet: Emancipovana žena – Odlomci iz članka gđe Helene Granić iz knjige D a s B u c h d e r F r a u“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 7 (1927), 10–11.
6. Moračina, M[itra]. „Velike žene - Sjećanje na veliku dobrotvorku Mis Irbi“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 9 (1927), 8–9.
7. Šiljak, [Joka], Jovanka. „Oko rascepa u ženskim udruženjima“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 11 (1927), 7–8.
8. Despić, Iva. „Zadaće savremene žene“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 12 (1927), 6.
9. K[ršić], dr S[miljana]. „Žena i demokratija: Povodom današnjih mitinga Ženskog pokreta“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, I / 39 (1927): 4.
10. O[stojić], J[ela]. „Akcija žena za mir – Nekoliko reči o organizaciji Iternacionalne Lige Žena za mir“. *Pregled časopis za politički i kulturni život*, II / 46 (1928), 4–5.
11. Čubrilović, V. Jovanka. „Ženska udruženja u Sarajevu“. *Pregled, časopis za politički i kulturni život*, II / 49/50 (1928), 18–20.
12. Masaryk, Garrigue Tomáš. „Položaj žene u porodici i u javnom životu (iz jednog predavanja)“. *Pregled*, IV / V / 75 (1930), 203–205.
13. Palavestra, J[ovan]. „Gostovanje gđice Hadžić – Muzički pregled. *Pregled*, VI / VIII / 98 (1932), 110–111.
14. Kršić, Jovan. „Problem emancipacije žene na sceni“ – Pozorišni pregled. *Pregled*, VIII / X / 123 (1934), 170–172.
15. Atanasijević, Kesnija. „Rasmatranje o vaspitanju žena“. *Pregled*, IX / XI / 135 (1935), 134–140.
16. Vode, Angela. „Slovenačka žena kao društveni radnik“. *Pregled*, XIII / XV / 186/187 (1939), 349–354.
17. Hadžiomerović, Hasan. „Plaćanje ženskog rada kao ekonomsko i socijalno pitanje u kapitalizmu“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, VIII / 10 (1956), 627–634.

18. Čaldarović, Milka. „Pitanje društvenog položaja žene kod nas“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, X / I / 3 (1958), 225–242.
19. Kovačević, Dušanka. „Opšte i stručno obrazovanje žena – socijalni problemi u svetu prema izveštaju Ujedinjenih naroda“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, XIII / I / 5 (1961), 457–469.
20. Grebo, Zlata. „Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, XXI / 7/8 (1969), 81–91.
21. Salahović, Sana. „Naučni i tehničko-tehnološki razvoj i tendencije u obrazovanju žena Jugoslavije“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, XXIV / 2 (1972), 229–245.
22. Kožul, Franjo. „Jedan pristup istraživanju položaja žene u Bosni i Hercegovini“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXIII / 2/3 (1973), 145–154.
23. Mihoviliović, Miro. „Analiza nekih faktora koji utječu na budžet vremena zaposlene i nezaposlene žene“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXIII / 2/3 (1973), 225–240.
24. Seferagić, Dušica. „Pokreti za oslobođenje žene – zapostavljeni program radničkog pokreta“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXIII / 2/3 (1973), 241–252.
25. Bodružić, Milica. „Položaj radnih žena socijalističkih, kapitalističkih i zemalja u razvoju“ („Ženščini mira v borbe za socialnij progres“). *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXIV / 4 (1974), 446–449.
26. Ikić, Desanka. „Mjesto žene u udruženom radu“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXV / 3 (1975), 311–321.
27. Salahović, Sana. „Položaj žene u savremenom svijetu“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXVI / 3 (1976), 221–231.
28. Ler-Sofronić, Nada. „Ka istini o ženi (o porijeklu degradacije žena)“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXVII / 3 (1977), 325–340.
29. Lagumdžija, Razija. „Poetske dominantne književnih djela iskazane ženskim likovima“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXVII / 3 (1977), 385–397.
30. Miković, Milanka. „Klasno shvatanje društvene uloge žene“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXXV / 3 (1985), 363–379.
31. Petrić, Nevenka. „O aktuelnim pitanjima društvenog položaja žene“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXXV / 4 (1985), 449–517.
32. Kandžija, Vinko. „Žena u društveno-ekonomskom životu Evropske ekonomske zajednice“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, LXXVII / 3 (1987), 393–407.

